

ISSN 2707-1383 (Print)
ISSN 2707-1391 (Online)

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

ДІВ ВОЄННО- ІСТОРИЧНИЙ ВІСНИК

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

4 2024
(54)

ISSN 2707-1383 (Print)

ISSN 2707-1391 (Online)

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

ВОЄННО-ІСТОРИЧНИЙ ВІСНИК

4(54) / 2024

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Рекомендовано
до друку Вченою радою Національного університету оборони України.
Протокол № 13 від 28 жовтня 2024 року

Київ — 2024

Воєнно-історичний вісник: Збірник наукових праць Національного університету оборони України. — К.: НУОУ, 2024. — Вип. 4(54). — 120 с.

РЕДАКЦІЯ:

Веденєєв Д. В. (*головний редактор*), доктор історичних наук, професор
Сидоров С. В. (*науковий редактор*), доктор історичних наук, професор
Пашкова О. О. (*відповідальний секретар*), кандидат історичних наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Карпов В. В., доктор історичних наук, професор
Лисенко О. Є., доктор історичних наук, професор
Машталір В. В., доктор історичних наук, професор
Потильчак О. В., доктор історичних наук, професор
Шевчук В. П., доктор історичних наук, професор
Чайковський А. С., доктор історичних наук, професор
Бінар Алеш, PhD., Associate Professor (Чеська Республіка)
Сегеда С. П., доктор історичних наук, професор
Чорний В. С., доктор філософських наук, професор
Грицюк В. М., доктор історичних наук, доцент
Павловська С. В., кандидат історичних наук, старший дослідник
Болтрик Ю. В., кандидат історичних наук, доцент
Пилявець р. І., кандидат історичних наук, доцент
Трофимович Л. В., кандидат історичних наук, доцент
Гребенюк М. В., кандидат історичних наук, доцент
Перга Ю. М., кандидат історичних наук, доцент

Засновник — Національний університет оборони України

Виходить — 4 рази на рік

Журнал внесено до Реєстру суб'єктів у сфері медіа рішенням Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення від 31.10.2023 № 1214 та присвоєно ідентифікатор медіа R30-01598.

Рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України збірник включений до Переліку наукових фахових видань України категорія «Б» (наказ від 2 липня 2020 року № 886)

Вид видання — збірник наукових праць

Сфера розповсюдження — загальнодержавна

Адреса редакції:

Київ-49, Повітрофлотський проспект, 28

Телефон для довідок: 271-09-47, 21-447

© Національний університет оборони України, 2024

© «Воєнно-історичний вісник», 2024

ЗМІСТ

ВІЙНА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

- Нашивочніков О.** ДОСВІД ЗАСТОСУВАННЯ ВІЙСЬКОВИХ ЧАСТИН І ПІДРОЗДІЛІВ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ В АНТИТЕРОРИСТИЧНІЙ ОПЕРАЦІЇ НА СХОДІ УКРАЇНИ.....5

СТАНОВЛЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ДЕРЖАВИ

- Наливайко А.** ІСТОРИКО-РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ ОБОРОННИХ ОГЛЯДІВ МІНІСТЕРСТВОМ ОБОРОНИ УКРАЇНИ (2004–2020 рр.).....14
- Автушенко І., Автушенко О.** ТРАНСФОРМАЦІЯ СИСТЕМИ САНАТОРНО-КУРОРТНОГО ЛІКУВАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ В ОСОБЛИВИЙ ПЕРІОД (2014–2022 рр.).....25

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ПОЛІТИКИ БЕЗПЕКИ

- Руснак І.** ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНИЙ АНАЛІЗ ТРАНСФОРМАЦІЇ СИСТЕМИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (1991–2014).....35
- Михайлов В.** ПЕРЕДУМОВИ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ ПРАВОПОРЯДКУ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (1991–2002).....46

ВІЙСЬКОВА СПРАВА У ГЛИБИНАХ СТОЛІТЬ

- Трачук О.** РОЗВИТОК ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА ПРАУКРАЇНСЬКИХ ПЛЕМЕН АНТІВ І СКЛАВІНІВ У ПРОТИСТОЯННІ З ВІЗАНТІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ (V–VII ст.).....56

ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ МОВОЮ ДЖЕРЕЛ

- Фурманчук Д.** СПОГАДИ УЧАСНИКІВ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1918–1922 рр. ЯК ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ХОЛОДНОЯРСЬКОГО РУХУ ОПОРУ РОСІЙСЬКИМ ОКУПАНТАМ.....66

З ІСТОРІЇ ПАРТИЗАНСЬКО-ПОВСТАНСЬКИХ ФОРМУВАНЬ

- Чайковський А., Осьодло В.** ВОЄННЕ МИСТЕЦТВО ПАРТИЗАНСЬКОЇ БОРОТЬБИ (продовження).....74

ГУМАНІТАРНИЙ ВИМІР ВІЙСЬКОВОЇ ІСТОРІЇ

- Сороківська-Обіход А.** КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ У ТАБОРАХ ТИМЧАСОВО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ НА ТЕРИТОРІЇ КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1945–1947).....88

РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ ТА НАУКИ

- Шевчук В., Талаур С., Покотило О.** ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ЦЕНТРУ ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ОБОРОНИ УКРАЇНИ ІЗ ВИВЧЕННЯ ПЕРЕБИГУ Й ДОСВІДУ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014–2024)....99

- Пам'яті Вченого і Наставника**.....110

- Вимоги до оформлення статті**.....112

CONTENT

WAR FOR INDEPENDENCE

- Nashyvochnikov O.** EXPERIENCE OF APPLICATION OF MILITARY UNITS AND SUBDIVISIONS OF THE LAND FORCES OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE IN THE ANTI-TERRORIST OPERATION IN THE EAST OF UKRAINE 5

FORMATION OF THE MILITARY ORGANIZATION OF STATE

- Nalyvaiko A.** HISTORICAL-RETROSPECTIVE ANALYSIS OF THE ORGANIZATION AND CONDUCT OF DEFENCE REVIEWS BY THE MINISTRY OF DEFENCE OF UKRAINE (2002–2020) 14
- Avtushenko I., Avtushenko O.** TRANSFORMATION OF THE SYSTEM OF SANATORIUM-RESORT TREATMENT OF SERVICEMEN OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE IN A SPECIAL PERIOD (2014–2022) 25

HISTORICAL AND LEGAL FOUNDATIONS OF SECURITY POLICY

- Rusnak Yu.** HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS OF THE TRANSFORMATION OF THE LEGAL SUPPORT SYSTEM OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE (1991–2014) 35
- Mykhailov V.** PREREQUISITES AND ORGANIZATIONAL AND LEGAL PRINCIPLES OF THE CREATION OF THE MILITARY LAW ENFORCEMENT SERVICE OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE (1991–2002) 46

MILITARY AFFAIRS IN THE DEPTHS OF CENTURIES

- Trachuk O.** FEATURES OF THE MILITARY ART OF THE PREUKRAINIAN TRIBES OF ANTES AND SCLAVENI IN OPPOSITION TO THE BYZANTINE EMPIRE (V–VII CENTURIES) 56

MILITARY HISTORY IN SOURCES

- Furmanchuk D.** MEMORIES OF THE PARTICIPANTS OF THE LIBERATION STRUGGLES 1918–1922 AS AN IMPORTANT RESEARCH SOURCE OF THE KHOLODNYYI YAR MOVEMENT OF RESISTANCE TO THE RUSSIAN OCCUPANTS 66

FROM THE HISTORY OF PARTISAN-INSURGENT FORMATIONS

- Chaikovskiy A., Osodlo V.** THE MILITARY ART OF PARTISAN STRUGGLE (continuation of the article) 74

HUMANITARIAN DIMENSION OF MILITARY HISTORY

- Sorokivska-Obikhod A.** CULTURAL LIFE OF UKRAINIANS IN CAMPS FOR TEMPORARY DISPLACED PERSONS IN THE TERRITORY OF COUNTRIES OF WESTERN EUROPE IN THE FIRST POST-WAR YEARS (1945–1947) 88

DEVELOPMENT OF MILITARY EDUCATION AND SCIENCE

- Shevchuk V., Talaur S., Pokotylo O.** ACTIVITIES OF THE RESEARCH CENTRE FOR MILITARY HISTORY OF THE NATIONAL DEFENCE UNIVERSITY OF UKRAINE IN THE STUDY OF THE COURSE AND LESSONS OF THE FULL-SCALE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (2014–2024) 99

In memory of the Scientist and Mentor 110

Requirements for manuscripts 112

Олександр НАШИВОЧНИКОВ

кандидат історичних наук

Національний університет оборони України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4197-6408>

Електронна пошта: dr.alexander@ukr.net

ДОСВІД ЗАСТОСУВАННЯ ВІЙСЬКОВИХ ЧАСТИН І ПІДРОЗДІЛІВ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ В АНТИТЕРОРИСТИЧНІЙ ОПЕРАЦІЇ НА СХОДІ УКРАЇНИ

У статті розглянуто проблемні питання, що виникли під час підготовки та застосування частин і підрозділів Сухопутних військ Збройних Сил України в антитерористичній операції, а також шляхи їх вирішення. Одним із ключових викликів, з якими зіткнулися Збройні Сили України у період 2014–2018 рр., була необхідність адекватно реагувати на дії російської армії, що зумовило перегляд деяких правил ведення бойових дій українськими підрозділами.

На думку автора, досвід подолання певних вад у застосуванні Сухопутних військ Збройних Сил України у ході антитерористичної операції має сприяти підвищенню ефективності протидії широкомасштабній російській збройній агресії в умовах сьогодення та допоможе краще підготуватися до ефективної протидії будь-яким війнам у майбутньому. У статті використані як загальнонаукові методи аналізу та синтезу, так і спеціальні наукові методи, зокрема історико-географічний та історико-типологічний.

Ключові слова: гібридна війна, збройний конфлікт, російська агресія, окупація, Збройні Сили України, Сухопутні війська.

Постановка проблеми. Окупація Криму та частини Донецької і Луганської областей російськими військами яскраво висвітлила нездатність Збройних Сил України, інших військових формувань та правоохоронних органів країни протистояти противнику в умовах ведення бойових дій гібридними методами (Хронологія окупації Криму. 2024). Необхідність вивчення бойового досвіду виникла на тлі втрати Україною частини територій у 2014 р. та подальшого широкомасштабного вторгнення російської федерації у лютому 2022 року.

Низька ефективність системи забезпечення національної безпеки України щодо протидії зовнішнім загрозам вимагає ретельного аналізу досвіду застосування Сухопутних військ Збройних Сил України. На думку автора, це дасть змогу з'ясувати основні недоліки, що виникали під час проведення антитерористичної операції, та позбутись багатьох проблемних питань, що можуть негативно впливати на події сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Після широкомасштабного вторгнення російських окупаційних військ на територію України у лютому 2022 р. бойовий досвід протидії російській збройній агресії під час антитерористичної операції знову привернув до себе увагу. Інтерес наукової спільноти полягає насамперед у вивченні як позитивних, так і негативних чинників, що впливали на застосування Сухопутних військ.

Українські й закордонні експерти та вчені досліджували питання, пов'язані з використанням військових частин і підрозділів Сухопутних військ. Наразі існує велика кількість публікацій, присвячених напруженому періоду боротьби проти російських окупантів, що почався у 2014 р., зокрема участі окремих родів Сухопутних військ Збройних Сил України у бойових діях на сході України (Згурець, С. Г. 2016). При цьому, питання планування та підготовки підрозділів до виконання бойових завдань досліджував колектив авторів Харківського національного університету

Повітряних сил імені І. Кожедуба та Національного університету оборони України. У спільній статті дослідники здійснили порівняльний аналіз структури основних форм постановки бойових завдань загальновійськовим формуванням (Телюков, С. М., Кравченко, С. О., Горбачов, К. М., & Зливка, Г. А. 2023).

Також науковці Національного університету оборони України розглядали проблему прориву підготовлених рубежів оборони противника в умовах російсько-української війни під час ведення наступальних операцій оперативними угрупованнями військ Збройних Сил України на тлі досвіду локальних війн і збройних конфліктів другої половини ХХ та початку ХХІ століття (Серватюк, В.М., Резнік, В.І., Ремез, А.В. & Мосолов, В.М. 2024).

Водночас, ретельно проаналізовано вітчизняний досвід стратегічного планування у сфері оборони держави в умовах проведення антитерористичної операції (Наливайко, А.Д., Данилюк, С.Л. & Наливайко, Л.П. 2023).

Закордонні дослідники здебільш акцентували увагу на вивченні тих чи інших подій криз призму діяльності захисників України. Так, у книзі кореспондента Los Angeles Times Сергія Лойка скрупульозно описуються кілька останніх днів 240-денної оборони Донецького аеропорту, які автор провів із його захисниками. Письменник розповідає про операції захисників аеропорту та характерні риси бойових дій на початку російсько-українського збройного конфлікту на сході України (Лойко, С. 2015).

Метою статті є розкриття й узагальнення досвіду бойового застосування військових частин і підрозділів Сухопутних військ Збройних Сил України в антитерористичній операції на сході України у 2014–2018 рр. та його впровадження у систему бойової підготовки особового складу.

Виклад основного матеріалу. Під час антитерористичної операції на території Донецької і Луганської областей Збройні Сили України зіткнулися з незвичним способом ведення противником бойових дій, так званою «гібридною війною». Її основними особливостями було ухилення від прямих сутичок на відкритій місцевості, уникнення позиційних форм боротьби, раптове завдання ударів із засідок, переховування серед місцевого населення та ведення бою лише тоді, коли це вигідно. При цьому забезпечення живою

силою, зброєю та ресурсами здійснювалося із-за меж України^{1, 2}.

Обстановка ускладнювалася ще й тим, що, на відміну від противника, Збройні Сили України при виконанні завдань зобов'язані були застосувати зброю лише у разі прямої загрози життю військовослужбовців, контролювати велику територію та діяти переважно у густонаселених районах. На жаль, досвід ведення бойових дій свідчить, що Збройні Сили України та інші військові формування виявилися неготовими виконувати завдання в повному обсязі за таких складних умов. Основними причинами низького рівня боєздатності військових частин та підрозділів на той час були:

- недбале ставлення до формування у ході мобілізації ротних та батальйонних тактичних груп, в результаті чого деякі з них мали різний склад, чисельність, оснащеність та відповідно – бойові можливості;
- нехтування у ході підготовки військ досвідом, отриманим збройними силами країн світу в сучасних воєнних конфліктах та локальних війнах;
- низький рівень навченості військовослужбовців прийомам та способам ведення бойових дій у населених пунктах;
- відсутність досвіду протидії негативно-інформаційно-психологічному впливу противника, що негативно позначилося на морально-психологічному стані особового складу Збройних Сил України та суспільно-політичній обстановці в державі;
- недосконалість системи розвідки, її низька ефективність щодо виявлення місць базування терористичних угруповань противника, їх складу та ймовірного характеру дій;
- відсутність необхідної кількості озброєння, військової техніки та запасів матеріально-технічних засобів;
- відсутність у бойових підрозділах сучасних зразків зброї та систем захищеного зв'язку;
- низький рівень організації взаємодії підрозділів різних силових структур під час виконання завдань у міжвидових та міжвідомчих операціях;

¹ ГДА МОУ, Ф. 516, Оп. А4П (с)-14, Спр. 91 (Підсумкове бойове донесення штабу АТО від 09.06.2014 №10), Арк. 5, 12.

² ГДА МОУ, Ф. 516, Оп. А4П (с)-14, Спр. 91 (Замисел проведення рейдових дій підрозділами ЗС України від 16.12.2014), Арк. 22.

- безсистемний характер виконання заходів введення противника в оману і оперативного обладнання території³,⁴.

Крім цього, ретельний аналіз дій військових частин та підрозділів Сухопутних військ Збройних Сил України у ході ведення антитерористичної операції виявив низку прорахунків у підготовці органів військового управління. Оскільки саме через недостатню підготовку командного складу військових частин (підрозділів) штаби бригад і батальйонів у складних бойових умовах не вміли працювати як єдиний злагоджений механізм. Також більшість командирів мали слабкі навички в управлінні підпорядкованими та приданими підрозділами під час бою, в оцінюванні даних, коригуванні рішень при змінах обстановки, що склалася, постановці завдань та ефективному використанні наявних сил та засобів. Молодші командири взагалі були слабо навчені організації розвідки, вогневого ураження противника та введення його в оману. Вони погано орієнтувалися на полі бою та були не спроможні швидко визначити своє місцезнаходження і координати цілей.

Водночас, значні проблеми виникли й під час виконання завдань інженерного забезпечення. Оскільки через непродумані заходи реформування у попередні роки було повністю скорочено інженерно-саперні взводи механізованих (танкових) батальйонів, також значна кількість рухомих загонів загородження була виведена з елементів бойового порядку.

Окремо варто вказати на основні проблемні питання у підрозділах Сухопутних військ, зокрема на початку проведення антитерористичної операції:

- відсутність у підрозділах мобільних пунктів управління на колісній базі із сучасними автоматизованими робочими місцями модульного типу, які б забезпечували стійке, приховане управління військами;
- недостатню укомплектованість первинних офіцерських посад (командир взводу), зокрема в артилерійських підрозділах та протиповітряної оборони;
- відсутність розвідувальних машин на базі бойових броньованих машин, що призводило

³ ГДА МОУ, Ф. 516, Оп. А4П (с)-14, Спр. 91 (Замисел проведення рейдових дій підрозділами ЗС України від 16.12.2014), Арк. 22.

⁴ ГДА МОУ, Ф. 516, Оп. 4П(с)-14, Спр. 105 (Аналіз досвіду підготовки та застосування військ (сил) в АТО в грудні 2014 року), Арк. 39.

до використання позаштатної автомобільної техніки, що не мала необхідних засобів для ведення розвідки;

- відсутність необхідної кількості БпЛА, що знижувало кількість виявлених об'єктів противника за одиницю часу та збільшувало час на ведення розвідки опорних пунктів (засідок) противника та маршрутів його висування.

Такий стан справ вимагав швидкого вжиття заходів щодо виправлення ситуації та підвищення боєздатності військових частин Збройних Сил України. З огляду на це на початку антитерористичної операції саме нарощування боєздатності артилерійських частин і підрозділів було одним із ключових питань із підвищення готовності військ до виконання завдань за призначенням. За досвідом проведення антитерористичної операції у 2014–2015 рр. ракетні війська і артилерія проявили себе як основна вогнева сила, на яку покладалося виконання до 65–70 % загального обсягу завдань із вогневого ураження противника⁵. Наявність боєздатних, добре оснащених та підготовлених угруповань ракетних військ і артилерії у районі проведення антитерористичної операції у подальшому також залишалось визначальним фактором стримування російської агресії (Трофименко, П. Є. 2016, с. 4).

До особливостей ведення бойових дій частинами і підрозділами ракетних військ і артилерії у цей період можна віднести значну децентралізацію управління, постійну готовність до маневру і виконання планових завдань із тимчасових позицій, пересування підрозділів переважно вночі на максимальних швидкостях із залученням мінімально необхідної кількості засобів, побудову системи вогневого ураження противника у густонаселеній місцевості.

Досвід застосування артилерії в антитерористичній операції виявив необхідність змін у побудові бойового порядку частин і підрозділів ракетних військ і артилерії, зокрема для артилерійських батарей – визначення районів вогневих позицій (районів очікування та кількох оманних позицій), створення протитанкових районів оборони у вигляді підкови (2–3 км уздовж фронту та 2–3 км углибину) для боротьби з танками, призначення чергових ракетно-артилерійських сил і засобів для швидкого реагування на зміни в об-

⁵ ГДА МОУ, Ф. 516, Оп. 1П-14, Спр. 43 (Підсумкове бойове донесення штабу АТО від 09.06.2014 №10), Арк. 53.

становці та вчасної вогневої підтримки загально-військових підрозділів.

Також під час проведення антитерористичної операції частини та підрозділи ракетних військ і артилерії як елемент контрбатареїної боротьби застосовували «кочуючі» гармати – сплановані дії гармати у режимі «вогнь – маневр – вогнь – маневр» із кількох вогневих позицій у визначеному районі з завданням імітування стрільби.

Водночас, через зміни у характері збройної боротьби головними у діях підрозділів ракетних військ і артилерії постали питання інформаційної переваги над противником, забезпечення швидкого збирання (отримання) великої кількості інформації, прийняття своєчасного рішення на підставі правильних висновків з оцінки наявної інформації і відповідності цього рішення обстановці, що склалася, а також тісна взаємодія із загально-військовими формуваннями. Бойова готовність підрозділів та їх бойові спроможності напряду залежали від укомплектованості навченим, психологічно стійким, мотивованим та впевненим у своїх діях під час виконання завдань, пов'язаних з ризиком для життя, особовим складом.

На підставі отриманого в ході бойових дій досвіду основними шляхами вирішення проблемних питань застосування сил і засобів ракетних військ і артилерії були: створення маневрених угруповань для загальної підтримки військ; забезпечення підрозділів засобами зв'язку із закритими каналами і організація прихованого управління; відновлення боєздатності та широке використання комплексів артилерійської розвідки; підвищення рівня підготовленості офіцерів на спеціальних курсах.

Крім того, початок антитерористичної операції показав необхідність введення у склад ракетних (артилерійських) бригад (полків) підрозділів безпілотної авіації та новітніх засобів радіолокаційної й звукометричної розвідки, здатних ефективно визначати місцезнаходження і характер цілей противника, а також забезпечення підрозділів метеорологічними комплектами для врахування під час пуску (стрільби) метеорологічних умов.

У 2014 р. Сухопутні війська продовжували виконувати заходи Концепції реформування та розвитку Збройних Сил України на період до 2017 р., головною метою якої було створення мобільних, боєздатних та всебічно підготовлених Збройних Сил, здатних стримати та ліквідувати будь-який збройний конфлікт на території держави (Замисел оптимізації та реорганізації... 2014). Все це вимагало глибокої модернізації Збройних

Сил України та наближення їх до рівня збройних сил провідних європейських держав. Проте військово-політичне керівництво держави мало приділяло уваги розвитку сектору оборони України. Реформування Збройних Сил здійснювалося у складних умовах за рахунок скорочення їх чисельності, що призвело до незворотних руйнівних наслідків.

Станом на 2013 р. укомплектованість особовим складом військових частин і підрозділів Збройних Сил України відповідала лише на 50–70 % від штатів мирного часу. Це призвело до розбалансування видів і родів військ, що, у свою чергу, призвело до фактичної неможливості національних складових системи оборони виконувати функції захисту держави від зовнішнього агресора. Так, в окремих механізованих, гірсько-піхотній, танкових, артилерійських бригадах у відповідності з укомплектованістю особовим складом, бойовою технікою та озброєнням до набуття бойових спроможностей були сплановані заходи тільки для перших батальйонів (дивізіонів) бригад, спроможних виконувати бойові завдання. При цьому, багато з цих запланованих заходів були помилковими, необґрунтованими, тому що Збройні Сили України були мало фінансово та матеріально забезпечені, а реальні загрози національній безпеці держави значно перевищували можливості української армії. Таким чином, малочисельна армія призначалася скоріше для виконання певних завдань у миротворчих місіях та була неспроможна адекватно реагувати на виклики і загрози у воєнній сфері.

Переломним моментом в історії сучасних Сухопутних військ Збройних Сил України стала ситуація у державі на початку 2014 року. У другій половині лютого 2014 р. військові частини і підрозділи Сухопутних військ були приведені у вищі ступені бойової готовності в пунктах постійної дислокації. На базі перших батальйонів були сформовані батальйонні тактичні групи. Особливістю їх формування було те, що їх підрозділи комплектувалися офіцерами та винятково військовослужбовцями військової служби за контрактом (за рахунок усіх підрозділів бригад). Подібний стан справ був і при укомплектуванні батальйонних тактичних груп озброєнням і військовою технікою.

Так, при формуванні 1 батальйонної тактичної групи тільки приблизно 60 % техніки батальйону були включені до батальйонної тактичної групи, решта були доукомплектовані технічно справними зразками за рахунок інших батальйонів. Од-

нак під час зняття озброєння і військової техніки зі зберігання виявилось, що до 50 % від наявної кількості зразків потребували відновлення. Проте виробничі можливості ремонтно-відновлювальних органів усіх рівнів не давали змоги у короткий час охопити увесь обсяг відновлювальних робіт. Одночасно варто зауважити, що якісна підготовка фахівців не проводилася у зв'язку з надмірно малими термінами, відведеними для призову. Тобто особовий склад направлявся безпосередньо у військові частини (підрозділи) у район ведення антитерористичної операції без належної технічної підготовки.

Аналіз виконання заходів під час зняття озброєння і військової техніки зі зберігання та підготовки її до виконання завдань за призначенням показав, що основними суб'єктивними причинами пошкоджень та аварій, а у деяких випадках і повного знищення броньованої техніки, було:

- незнання командирами військових частин і підрозділів реального стану справ і основних положень організації експлуатації та здійснення контролю за відновленням озброєння і військової техніки;
- низький рівень знань бойових характеристик озброєння і військової техніки та вмінь щодо її ефективного застосування під час ведення бойових дій, проведення обслуговування і ремонту її у польових умовах;
- низький рівень теоретичних знань із технічної підготовки і слабкі практичні навички водіння бойових машин у командирів підрозділів (Аналіз форм і способів застосування Сухопутних військ... 2017).

Основним видом дій механізованих і танкових підрозділів у ході антитерористичної операції протягом 2014–2018 рр. була активна оборона. Вона полягала у проведенні широкого маневру у поєднанні з контратаками, рейдовими й обхідними діями. Такий характер ведення оборони був зумовлений наступними чинниками:

- асиметричністю дій противника, який мав змогу впливати одночасно на всю глибину бойового порядку Збройних Сил України;
- збільшенням території боїв при обмеженому бойовому складі частин і підрозділів;
- можливістю створення активнодіючого фронту в тилу противника.

Поруч із цим, на дії частин (підрозділів) механізованих і танкових військ протягом зазначеного періоду впливали: асиметричність збройної боротьби; обмеження (заборона) застосування засобів ураження і ведення певних способів дій

відповідно до Мінських домовленостей; необхідність спільного виконання завдань із іншими військовими формуваннями, правоохоронними органами та місцевими органами влади; наявність безпосереднього контакту та постійної інформаційно-психологічної протидії вороже налаштованих політичних партій, рухів і кримінальних елементів; необхідність уникнення втрат мирного населення та виведення диверсійними силами противника з ладу об'єктів інфраструктури; необхідність одночасного виконання кількох різних за спрямованістю завдань у різних районах; автономність дій військових формувань.

Аналіз дій військових частин і підрозділів протиповітряної оборони Сухопутних військ у ході проведення антитерористичної операції показав, що незважаючи на певні негативні чинники, вони були спроможні виконувати бойові завдання у контексті асиметричної збройної боротьби. Основними напрямками їх діяльності були: впровадження сучасних методів боротьби з повітряним противником; істотне підвищення вишколу особового складу та його постійної готовності до виконання бойових (спеціальних) завдань у напружених умовах; створення автоматизованої системи управління військами протиповітряної оборони Сухопутних військ; відновлення техніки та її модернізація (Аналіз форм і способів застосування Сухопутних військ... 2017).

Водночас, армійська авіація Сухопутних військ у перші роки антитерористичної операції виконувала завдання з авіаційної підтримки угруповань військ (сил); ведення повітряної розвідки; повітряних перевезень військ, озброєння, бойової техніки та інших матеріальних засобів; евакуації поранених і хворих; виконання заходів пошуково-рятувального забезпечення; заходів територіальної оборони (демонстраційних дій) тощо.

Під час проведення антитерористичної операції основні зусилля військових частин та підрозділів першого ешелону зосереджувалися на удосконаленні побудови оборонного бою та пошуку ефективних способів його ведення. При цьому ведення стабілізаційних дій зазвичай передбачало утримання лінії зіткнення сторін; ведення розвідки та знищення (ураження) районів (місць) розгортання (зосередження) вогневих засобів незаконних збройних формувань; висування резервів бригади, їх розгортання та проведення рейдових (пошуково-ударних) дій на загрозливих напрямках.

Ведення оборонного бою у більшості випадків передбачалось через відбиття наступу противни-

ка, недопущення (заборону) прориву противника у глибину; повернення з районів відведення та розгортання підрозділів артилерії на вогневих позиціях; нанесення ураження підрозділам, що вклинилися або прорвалися, та відновлення втраченого положення; боротьбу з повітряними десантами, рейдовими загонами та диверсійно-розвідувальними групами противника.

Бойовий порядок загальновійськових бригад будувався в один або два ешелони. До складу решти елементів бойового порядку бригади могли входити: 1–3 загальновійськових резерви; бригада артилерійська група або підрозділи (підрозділ) артилерії; артилерійський резерв; підрозділ протиповітряної оборони; 1–2 протитанкових резерви, протидесантний резерв, рухомий загін загороджень.

При цьому, на відміну від 2014 р., починаючи з 2015 р. планування у штабах бригад першого ешелону вогневого ураження противника в умовах відведення артилерії від лінії зіткнення сторін не передбачало розподілу вогневого ураження противника на загальне та безпосереднє. Під час ведення стабілізаційних дій вогневе ураження противника планувалось за періодами: під час утримання лінії зіткнення; під час блокування та знищення диверсійно-розвідувальних груп противника та незаконних збройних формувань.

Вогневе ураження противника під час оборонного бою планувалось зазвичай за періодами: під час утримання лінії зіткнення та забезпечення розгортання підрозділів артилерії на вогневих позиціях; вогнева підтримка військ, що обороняються (за кожен оборонний рубіж, оборонну позицію); при знищенні противника, що вклинився або прорвався, і відновленні втраченого положення; при знищенні повітряних десантів, рейдових загонів та диверсійно-розвідувальних груп противника.

Бойовим прикладом оборонного бою Сухопутних військ можна вважати дії підрозділів 92 омбр і 128 огпбр у районі населеного пункту Санжарівка у січні 2015 року (Бій за опорний пункт «Валера»... 2015). Відповідно до розпорядження Командувача Сухопутних військ Збройних Сил України 25 січня 2015 р. до міста Артемівськ Донецької області була передислокована танкова рота 92 омбр без танкового взводу, що перейшла у підпорядкування командира гірсько-піхотного батальйону 128 огпбр.

Вранці 26 січня 2015 р. командир танкової роти отримав завдання посилити танками три взводних опорних пункти. Командиром роти було

прийняте рішення щодо розподілу танків відповідно до найбільш загрозливих напрямків, по яких противник мав можливість наступати. Після проведення фортифікаційного обладнання вказаних взводних опорних пунктів усі танки зайняли визначені командиром роти вогневі позиції. При цьому, зайняття вогневих позицій відбувалося приховано з використанням захисних і маскуючих властивостей місцевості, також зенітні установки, кулемети, короби для набоїв до кулеметів були пофарбовані у білий колір, а корпуси танків були присипані снігом.

Наступного дня командир танкової роти, який знаходився на передовому опорному пункті, виявив переміщення вантажних автомобілів противника у супроводженні БМП-2, про що було доведено командиром батальйону. Оскільки на той момент артилерії у розпорядженні командира батальйону не було, а 120-мм міномети не могли вести вогонь по цілях, дальність до яких складала близько 9 000 м, командир танкової роти прийняв рішення знищити цілі вогнем танків із закритих вогневих позицій. У результаті чотирьох пострілів із гармати танку була уражена одна ціль. Після цього переміщення техніки противника за визначеним маршрутом припинилося.

З 06.00 до 15.00 28 січня 2015 р. противник провів вогневу підготовку атаки з використанням безпілотного літального апарату для корегування вогню артилерії. О 15.00 на правому фланзі одного з опорних пунктів було виявлено дві БМП противника, що після відкриття по них вогню відійшли у зворотному напрямку. О 15.30 колона противника була виявлена на лівому фланзі взводного опорного пункту під час спроби атакувати. Після відкриття вогню по противнику із танків противник був знищений. Незабаром, о 15.40, було знищено ще два танки противника та ЗУ–23-2 (Бій за опорний пункт «Валера»... 2015).

Після понесених втрат противник почав вести вогонь по опорних пунктах із усіх засобів та намагався відступити, але незабаром основна частина особового складу та техніки противника була ліквідована. Спроб із боку противника атакувати позиції батальйону більше не було (Бій за Дебальцеве. 2015). Таким чином, результати оборонного бою на користь українських військових стали можливими завдяки налагодженій системі управління, якісній організації взаємодії між підрозділами та здійсненню заходів із введення противника в оману, а чіткий розподіл вогню між вогневими засобами дав змогу вести одночасний вогонь по противнику з максимальним ефектом.

Висновки. У 2015–2018 рр. у відносинах із російською федерацією політичне керівництво України дотримувалося підходу, в основу якого було покладено зусилля зі стримування для недопущення розширення масштабів збройного конфлікту, зміцнення національної стійкості, збереження каналів комунікації за міжнародного посередництва задля захисту прав, свобод і законних інтересів громадян України.

Обставини проведення антитерористичної операції, перебіг збройного конфлікту низької інтенсивності на сході України та ескалація непрямого збройного протистояння військових потенціалів України та росії підтверджують думку багатьох дослідників про домінування у сучасних умовах невійськових інструментів протиборства: політико-дипломатичних, економічних, інформаційно-психологічних, кібернетичних. При цьому для ведення активних бойових дій використовувалися парамілітарні угруповання, приватні військові компанії, кримінальні та терористичні організації, а також деструктивні секти. Водночас поширювалася тенденція до ведення безконтактних бойових дій, трансформувалася система управління ними.

Досвід застосування військових частин та підрозділів у ході антитерористичної операції на території Донецької та Луганської областей засвідчив необхідність докорінної перебудови системи їх підготовки з посиленням уваги до відпрацювання елементів, притаманних саме протидії тактиці дій незаконних збройних формувань. Тому якісна організація бойової підготовки військових частин та підрозділів вимагає у першу чергу чіткого визначення, до яких саме бойових дій їх готувати та як готувати.

З метою підвищення рівня боєздатності військових частин під час їх злагодження та відновлення боєздатності доцільно вчити органи управління керівництву підпорядкованими частинами і підрозділами з урахуванням досвіду, отриманого в антитерористичній операції. Для цього під час проведення командно-штабних навчань і штабних тренувань основну увагу необхідно приділя-

ти практичній роботі по організації управління вогнем загальновійськових та артилерійських підрозділів, плануванню і активному проведенню заходів маскування, прихованому управлінню військами та заходам щодо введення противника в оману.

Досвід свідчить, що, враховуючи тактику дій незаконних збройних формувань, основною тактичною ланкою під час бойових дій є посилений батальйон. Саме тому підрозділи Збройних Сил України у бою переважно використовували тактику дій батальйонними (ротними) тактичними групами. Це, у свою чергу, вимагало забезпечення їх більш високої, ніж у звичайних умовах, автономності в бойовому і матеріально-технічному відношеннях.

З огляду на це особливу увагу треба приділяти підготовці механізованих, танкових батальйонів та батальйонів високомобільних десантних військ із засобами посилення як основної тактичної одиниці, здатної самостійно вирішувати поставлені бойові завдання. При цьому їх підготовку доцільно здійснювати у якості батальйонних тактичних груп та проводити спільне злагодження із завчасно приданими їм артилерійськими, вогнететними, інженерними та іншими підрозділами посилення. Водночас важливо організувати створення мобільних центрів (відділів) імітаційного моделювання бойових дій для підготовки штабів бригад і батальйонів.

Поруч із цим для більш ефективного застосування міжвидових підрозділів потрібно започаткувати проведення заходів спільної підготовки військових частин (підрозділів) Збройних Сил України та сил і засобів інших військових формувань та правоохоронних органів, спланованих до спільних дій під час виконання завдань з оборони держави. Для цього необхідно розробити відповідну нормативно-правову базу, що регламентувала б порядок залучення необхідних сил і засобів до заходів спільної підготовки, їх фінансування та всебічного забезпечення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Аналіз форм і способів застосування Сухопутних військ в сучасних умовах, які впливають на розвиток ОБТ, засоби технічного забезпечення, підготовки технічних спеціалістів. (2017). URL: https://www.ukrmilitary.com/2017/09/analysis-forms-and-methods.html#google_vignette [дата зверн.: 27.03.2024].

Бій за опорний пункт “Валера” поблизу села Санжарівка Артемівського району Донецької області. (2015). URL: <https://ukraine-memorial.org/ua/fight/biy-za-oporniy-punkt-34valera34-visota-307-5-poblizu-sela-sanzharivka-artemivskogo-rayonu-doneckoyi-oblasti-25-sichnya-2015-roku/> [дата зверн.: 05.06.2024].

Бої за Дебальцеве. (2015). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Бої_за_Дебальцеве_\(2015\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Бої_за_Дебальцеве_(2015)) [дата зверн.: 20.03.2024].

Замисел оптимізації та реорганізації Збройних Сил України на 2015–2017 роки, затверджений Президентом України 14 листопада 2014 року.

Згурец, С. Г. (2016). *Оружие Украины. Блеск и скрежет стали. Уроки войны: Танки. Боевые бронированные машины*. К.: Defense Express Library, 200 с.

Лойко, С. (2015). *Аеропорт*. К.: “Брайт Стар Паблішинг”, 328 с.

Наливайко, А.Д., Данилюк, С.Л. & Наливайко, Л.П. (2023). Історична ретроспектива планування оборони держави (2015–2023 рр.). *Труди університету*. № 7 (182), с. 142–150.

Серватюк, В.М., Резнік, В.І., Ремез, А.В. & Мосолов, В.М. (2024). Проблема прориву підготовленого рубежу глибокоешелонованої та всебічно обладнаної оборони противника та шляхи її вирішення в умовах російсько-української війни. *Труди університету*. № 2 (184), с. 116–126.

Телюков, С. М., Кравченко, С. О., Горбачов, К. М. & Зливка, Г. А. (2023). Аналіз основних форм постановки бойових завдань під час планування бойових дій загальновійськових формувань тактичного рівня. *Труди університету*. № 7 (182), с. 157–168.

Трофименко, П. Є. (2016). *Бойова робота артилерійських вогневих підрозділів*. Суми: Сумський державний університет, 232 с.

Хронологія окупації Криму. (2024). URL: <https://ark.gp.gov.ua/ua/chronology.html> [дата зверн.: 27.03.2024].

REFERENCES

Analiz form i sposobiv zastosuvannya Sukhoputnykh viisk v suchasnykh umovakh, yaki vplyvaiut na rozvytok OVT, zasoby tekhnichnoho zabezpechennia, pidhotovky tekhnichnykh spetsialistiv [Analysis of the forms and methods of use of the Ground Forces in modern conditions, which affect the development of WME, means of technical support, training of technical specialists] (2017). URL: https://www.ukrmilitary.com/2017/09/analysis-forms-and-methods.html#google_vignette [Accessed: 27.03.2024]. [in Ukrainian].

Bii za oporny punkt “Valera” poblyzu sela Sanzharivka Artemivskoho raionu Donetskoi oblasti. [The battle for the “Valera” stronghold near the village of Sanzharivka, Artemiv district, Donetsk region]. (2015). URL: <https://ukraine-memorial.org/ua/fight/biy-za-oporny-punkt-34valera34-visota-307-5-poblizu-sela-sanzharivka-artemivskogo-rayonu-doneckoyi-oblasti-25-sichnya-2015-roku/> [Accessed: 05.06.2024]. [in Ukrainian].

Boi za Debaltseve [Battles for Debaltseve] (2015). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Бої_за_Дебальцеве_\(2015\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Бої_за_Дебальцеве_(2015)) [Accessed: 20.03.2024]. [in Ukrainian].

Khronolohiia okupatsii Krymu [Chronology of the occupation of Crimea] (2024). URL: <https://ark.gp.gov.ua/ua/chronology.html> [Accessed: 27.03.2024]. [in Ukrainian].

Loiko, S. (2015). *Aeroport* [Airport]. К.: “Brait Star Pablishynh”, 328 s. [in Ukrainian].

Nalyvaiko, A.D., Danyliuk S.L. & Nalyvaiko, L.P. (2023). Istorychna retrospektyva planuvannia oborony derzhavy (2015–2023 rr.) [Historical retrospective of state defense planning (2015–2023)]. *Trudy universytetu*. № 7 (182), s. 142–150. [in Ukrainian].

Servatiuk, V.M., Rieznik, V.I., Remez, A.V. & Mosolov V.M. (2024). Problema proryvu pidhotovlenoho rubezhu hlybokoeshelonovanoi ta vsebichno obladnanoi oborony protyvnyka ta shliakhy yii vyrishennia v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny [The problem of breaking through the prepared line of deeply echeloned and comprehensively equipped enemy defense and ways to solve it in the conditions of the Russian-Ukrainian war]. *Trudy universytetu*. № 2 (184), s. 116–126. [in Ukrainian].

Teliukov, S. M., Kravchenko, S. O., Horbachov, K. M. & Zlyvka, H. A. (2023). Analiz osnovnykh form postanovky boiovykh zavdan pid chas planuvannia boiovykh dii zahalnoviiskovykh formuvan taktychnoho rivnia [Analysis of the main forms of posing combat tasks during the planning of combat operations of the combined military formations of the tactical level]. *Trudy universytetu*. № 7 (182), s. 157–168. [in Ukrainian].

Trofymenko, P. Ye. (2016). *Boiova robota artyleriiskykh vohnevyykh pidrozdiliv* [Combat work of artillery fire units]. Sumy : Sumskyi derzhavnyi universytet, 232 s. [in Ukrainian].

Zamysel optymizatsii ta reorhanizatsii Zbroinykh Syl Ukrainy na 2015–2017 roky, zatverdzhenyi Prezydentom Ukrainy 14 lystopada 2014 roku [Plan of optimization and reorganization of the Armed Forces of Ukraine for 2015–2017 approved by President of Ukraine on November 14, 2014]. [in Ukrainian].

Zgurets, S. G. (2016). Oruzhie Ukrainy. Blesk i skrezhet stali. Uroki vojny. [Weapons of Ukraine. The shine and crunch of steel. Lessons of war] Tom 1 : Tanki. Boevye bronirovannye mashiny. K.: Defense Express Library, 200 s. [in Russian].

Oleksandr NASHYVOCHNIKOV

PhD of Historical Sciences

The National Defence University of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4197-6408>

E-mail: dr.alexander@ukr.net

EXPERIENCE OF APPLICATION OF MILITARY UNITS AND SUBDIVISIONS OF THE LAND FORCES OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE IN THE ANTI-TERRORIST OPERATION IN THE EAST OF UKRAINE

The evolution of conflicts in the modern era requires a comprehensive approach to military preparedness and mechanisms for responding to external threats. Ukraine's ability to overcome the challenges to national security that have arisen due to the aggressive policy of the leadership of the Russian Federation testifies to the gradual strengthening of the security and defence sector.

The article discusses the problematic issues that arose during training and application of units and subdivisions of the Land Forces of the Armed Forces of Ukraine in the Anti-Terrorist operation, as well as ways to solve them. One of the key challenges faced by the Armed Forces of Ukraine in the period of 2014-2018 was the need to adapt their actions in response to the tactics of the Russian occupation forces. This necessitated the revision of some rules of warfare and the introduction of new tactics to ensure more effective use of Ukrainian units in the theatre of operations.

According to the author, the experience of overcoming certain shortcomings in the use of the Land Forces of the Armed Forces of Ukraine during the Anti-Terrorist operation should contribute to increasing the effectiveness of countering large-scale Russian armed aggression in today's conditions. In addition, the experience gained during combat operations in the course of countering Russian aggression will be useful in improving the training of personnel of the Armed Forces of Ukraine and will help better prepare for effective counteraction to any challenges in the future.

The article uses both general scientific methods of analysis and synthesis, as well as special scientific methods, in particular historical-genetic and historical-typological.

Keywords: *hybrid war, armed conflict, Russian aggression, occupation, Armed Forces of Ukraine, Land Forces.*

Андрій НАЛИВАЙКО

кандидат технічних наук, доцент

Національний університет оборони України

(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0675-9603>

Електронна пошта: lebixivka-6591@ukr.net

ІСТОРИКО-РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ ОБОРОННИХ ОГЛЯДІВ МІНІСТЕРСТВОМ ОБОРОНИ УКРАЇНИ (2002–2020)

Автор здійснив історико-ретроспективний аналіз організації та проведення оборонних оглядів в Україні (упродовж 2002–2020 років), що є однією з основних складових оборонного планування щодо оцінювання стану і готовності сил оборони до виконання завдань з оборони держави, їх кадрового, фінансового, матеріально-технічного та інших видів забезпечення.

Джерельну базу дослідження склали наукові праці, присвячені проведенню Міністерством оборони України оборонним оглядам, відповідна нормативно-правова база та особистий досвід автора, отриманий під час участі у науковому обґрунтуванні виконання окремих процедур оборонних оглядів.

Ключові слова: оборонне планування, оборонний огляд, оцінка безпекового середовища, Стратегія воєнної безпеки, стратегічний оборонний бюлетень.

Постановка проблеми. Оборонне планування у Міністерстві оборони України із новими процедурними заходами, засноване на засадах і принципах планування НАТО, було започатковане у 2002 році. Його початковий цикл супроводжувався першим оборонним оглядом, що у подальшому став основним науково-дослідним процесом системного аналізу стану та перспектив розвитку сил і засобів у сфері оборони. Результати огляду покладено в основу принципово нової системи управління оборонними ресурсами.

Це відкрило широкі перспективи щодо підвищення ефективності їх використання, а відповідно – й більш цілеспрямованого набуття Збройними Силами України (далі – ЗС України) необхідних спроможностей за стандартами НАТО. Такий загальнодержавний захід поклав початок переходу оборонних інституцій від застарілої радянської системи планування до оборонного планування, заснованого на принципах і стандартах НАТО. По суті, це стало першою спробою системного підходу до планування в окремій сфері державного управління, де довго-, середньо- та короткострокове оборонне планування зведено в єдину

систему. Ключову роль у цьому взаємопов'язаному процесі відводилося оборонному огляду як основі для формування документів оборонного планування, що об'єднували у єдину систему державного управління у сферах національної безпеки і оборони.

Зважаючи на вищевикладене, актуальність статті обумовлена необхідністю пошуку більш ефективних способів діяльності органів державного управління в умовах сьогодення щодо удосконалення організації та здійснення (проведення) оборонних оглядів та їх успішної імплементації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. За останні 20 років питанням організації та здійснення оборонного планування у силах оборони, зокрема розробленню та імплементації його основної складової – оборонного огляду, значну увагу приділяли як науковці, так і практики.

Так, П. Сніцаренко, В. Ткаченко, В. Сокурченко та В. Зубков проаналізували досвід оборонних оглядів, проведених в Україні (до 2018 р.) та у провідних державах-членах НАТО, для визначення перспектив розвитку Збройних Сил України.

За результатами аналізу автори пропонують своє бачення підходів до визначення стратегічних цілей і пріоритетних напрямів розвитку ЗС України на довгострокову перспективу (Сніцаренко, П.М., Ткаченко, В. А., Сокурєнко, В. В. & Зубков, В. П. 2018).

В. Корєндович проаналізував результати другого оборонного огляду в Україні та виклики, що виникали під час його проведення і реалізації. Зокрема, під час планування реформування ЗС України були прогнозовані економічні показники держави, що були далекими від реальних; це призвело до того, що реальні реформи розгорнути повною мірою не вдалося, а деякі були виконані лише частково (Корєндович, В.С. 2010).

У колективній монографії автори проаналізували досвід проведення оборонного огляду у Міністерстві оборони і Збройних Силах України у 2014–2015 роках. На основі здійсненого аналізу автори виклали підходи до проведення наступних оборонних оглядів та надали певні методичні та практичні рекомендації для розроблення програмних документів: Стратегії воєнної безпеки України й Стратегічного оборонного бюлетеню України (Руснак, І.С., Саганюк, Ф.В., Павліковський, А.К., Щипанський, П.В. & Павленко, В.І. 2018).

А. Наливайко, П. Крикун, А. Поляєв запропонували підходи щодо здійснення процедури планування ресурсів під час проведення оборонного огляду в рамках оборонного планування на основі спроможностей у Збройних Силах України, а також інших складових сил оборони (Наливайко, А.Д., Крикун, П.М. & Поляєв, А.І. 2018).

На основі результатів аналізу вітчизняного і зарубіжного досвіду стратегічного (оборонного) планування та проведення оборонних оглядів, а також з урахуванням потреб подальшого реформування сектору безпеки і оборони України О. Мєліхов, А. Яковєнко, О. Лазорєнко, І. Романюк окреслили погляди на особливості оборонного планування на основі спроможностей та його впровадження в інтересах розвитку Збройних Сил України та інших складових сил оборони на досвіді проведення оборонного огляду 2019–2020 років (Мєліхов, О.А., Яковєнко, А.В., Лазорєнко, О.О. & Романюк, І.М. 2020).

П. Крикун, В. Павленко, В. Корєндович проаналізували процес розбудови системи оборонного планування України упродовж 2003–2023 рр. у контексті його удосконалення впровадженням оновлених механізмів, що забезпечували б інтеграцію національної системи оборонного пла-

нування в аналогічну систему в НАТО (Крикун, П.М., Павленко, В.І., & Корєндович, В.С. 2024).

Таким чином, у вищезазначених та інших наукових публікаціях (Можаровський, В.П., Крикун, П.М. & Дєнєжкін, М.М. 2012; Наливайко, А.Д. 2022; Наливайко, А.Д. 2023; Руснак, І.С., Петренко, А.Г., Яковєнко, А.В., Романюк, І.М. & Кохно, В.Д. 2017) фрагментарно, опосередковано або узагальнено були проаналізовані результати досліджень щодо організації та проведення окремих попередніх оборонних оглядів в Україні; їх досягнення; здобутки, а також недоліки та перешкоди, що істотно ускладнювали виконання окремих процесів, завдань, заходів.

Водночас, в оприлюднених наукових працях недостатньо висвітлено систематизацію процесу здійснення оборонних оглядів в Україні, бракує ретроспективного аналізу, у тому числі здобутків та недоліків, узагальнення пропозицій щодо удосконалення та підвищення ефективності оборонного планування на шляху розбудови сучасної системи стратегічного (оборонного) планування у Міністерства оборони, ЗС України та інших складових сил оборони, для досягнення більш тісної співпраці з НАТО.

Зважаючи на вищезазначене та враховуючи завдання оборонної реформи сил оборони, що реалізуються нині в Україні, стає очевидним, що дослідження даної проблематики є актуальним і необхідним.

Мета статті полягає у здійсненні історико-ретроспективного аналізу організації і проведення Міністерством оборони України оборонних оглядів протягом 2002–2020 років та обґрунтування пропозицій по удосконаленню процесу проведення окремих процедур чергового оборонного огляду.

Виклад основного матеріалу. Проведення оборонних оглядів в Україні було започатковане у 2002 р. на виконання відповідної цілі у рамках Процесу планування та оцінки сил. 7 червня 2002 р., під час засідання Комісії Україна – НАТО на рівні міністрів оборони у штаб-квартирі Альянсу було прийнято рішення про проведення першого оборонного огляду в Україні і схвалено План дій.

Відповідно до плану, огляд провели у два етапи із 2002 р. до квітня 2004 р. за методичної і консультативної допомоги експертів Міжнародного секретаріату НАТО та держав-членів Альянсу. Основними цілями його проведення були: оцінювання стану ЗС України та інших військових формувань, доцільності їх утримання в існую-

чих структурах та чисельності; всебічний аналіз вартісних показників; визначення оптимального майбутнього обрису ЗС України, інших військових формувань держави зразка 2015 р., здатних виконувати нові завдання з відвернення й нейтралізації реальних та потенційних загроз національним інтересам України у воєнній сфері, сумісних у діях із військовими частинами збройних сил держав-членів НАТО та Євросоюзу.

На першому етапі було перевірено стан ЗС України, їх забезпеченість ресурсами відповідно до задач та їх відповідність рівню бойової готовності, заданому певними стандартами; оцінено вартість необхідних структур, що могли б виконувати поставлені завдання, а саме: утримання особового складу, модернізацію та закупівлю військової техніки та озброєння, що відповідало б сучасним стандартам НАТО, видатки на соціальні програми.

Другий етап передбачав створення середньо- та довгострокових планів, визначення та імплементацію національних цілей військового реформування, розвиток та будівництво ЗС України. Для реалізації цих планів розроблялися відповідні національні програми, враховуючи можливі терміни їх виконання та наявне ресурсне забезпечення.

За результатами оборонного огляду був розроблений Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 року. У документі були визначені основні положення державної політики України в оборонній сфері на довгострокову перспективу, обрис ЗС України зразка 2015 року, напрями та шляхи його досягнення (Про Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 року. 2004). Цей Стратегічний оборонний бюлетень України став першим документом, що визначав системне, відкрите, прозоре оборонне планування у державі за євроатлантичними стандартами. На його основі було розроблено нову редакцію Воєнної доктрини України та Державну програму розвитку ЗС України на 2006–2011 роки (у рамках середньострокового планування). Заходи розвитку Збройних Сил, визначені вказаною програмою, були уточнені та деталізовані Планами утримання та розвитку ЗС України на 2006–2007 роки у рамках короткострокового планування.

Одним із головних досягнень цього циклу оборонного планування стало прийняття у листопаді 2004 р. Закону України «Про організацію оборонного планування», у якому були сформульовані основи понятійного апарату, визначено

завдання, принципи, зміст і порядок планування в галузі оборони та координацію дій органів державної влади з питань оборонного планування (Про організацію оборонного планування. 2004; Крикун, П.М., Павленко, В.І., & Корендович, В.С. 2024).

Проведений оборонний огляд отримав позитивний відгук в українському суспільстві та державах-членах НАТО. Досвід його проведення було враховано під час наступних оборонних оглядів, а його результати та висновки взято до уваги у низці реформ, що започаткували системну трансформацію ЗС України 2005–2008 років.

Водночас, через низку об'єктивних обставин цей оборонний огляд мав окремі недоліки, що в подальшому негативно вплинули на якість реалізації заходів, спрямованих на досягнення необхідного рівня обороноздатності держави. Зокрема, це стосується прогнозованих показників видатків Державного бюджету України на потреби оборони. Їх визначення було надто амбіційним, а реальні видатки бюджету не дали змоги задовольнити потреби оборони держави, що значно знизило можливість провести у досить короткі терміни такі витратні заходи, як переоснащення ЗС України сучасними видами озброєння і військової техніки, їх професіоналізацію тощо. Це призвело до того, що реальні реформи розгорнути повною мірою не вдалося, а деякі були виконані лише частково. Розроблення реалістичної довгострокової стратегії оборонної сфери теж зіштовхнулося з проблемами фінансової нестабільності. Крім того, обмеження завдань проведення оборонного огляду не дало змоги визначити функції та завдання складових сил оборони. Отже, аналіз основних результатів першого оборонного огляду показав, що основними його недоліками були помилки у прогнозуванні фінансових показників, необґрунтованість стратегії розвитку оборонної сфери та керівництва нею.

У 2008 р. стало очевидним, що Україна не зможе у середньостроковій перспективі приєднатися до однієї із систем колективної безпеки, а тому має розраховувати винятково на власні сили та вести обережну зовнішню політику. Враховуючи ці та інші чинники, а також суттєві зміни у воєнно-політичній обстановці довкола України, керівництво держави прийняло рішення про проведення чергового оборонного огляду.

Для оцінювання стану і здатності ЗС України та інших складових сил оборони, уточнення довгострокових перспектив їх розвитку, визначення

матеріальних, фінансових і людських ресурсів для забезпечення оборони Рада національної безпеки та оборони України вирішила провести оборонний огляд у період з вересня 2008 р. по жовтень 2009 року (Про проведення оборонного огляду. 2008). Організацію та контроль за його проведенням було покладено на Кабінет Міністрів України.

Оборонний огляд провели у два етапи як загальнодержавний захід з метою корегування державної політики у сфері оборони. На першому етапі було проаналізовано безпекове середовище, а також тенденції його розвитку на довгострокову перспективу. Огляд передбачав оцінювання обстановки навколо та всередині України, відносин України та інших військових організацій за її межами, а також потенційних загроз та викликів, що могли виникнути у перспективі.

Основними критеріями огляду було визначено реалістичність (опору на можливості як матеріальні, так і організаційні), оптимальність (за критерієм вартість – ефективність) та прозорість (платники податків мають розуміти як витрачаються бюджетні кошти).

Огляд ознаменував нову віху в удосконаленні нормативної та методичної бази оборонного планування, найбільш значущим результатом якого стало практичне запровадження методології планування на основі спроможностей та введення в дію рекомендацій по організації та проведенню оборонного огляду.

Було прийнято рішення, що до 2025 р. військо має відповідати основним показникам нового обрису. На шляху до досягнення даної цілі був розроблений план реформування. Однак стан економіки держави не давав змоги повною мірою спрогнозувати основні економічні показники, на які план мав би опиратися. Нестабільність економічної системи стала основним викликом під час виконання Стратегічного оборонного бюлетеня (Корендович, В.С. 2010).

Під час огляду також було розглянуто спроможності вітчизняного оборонно-промислового комплексу. За роки незалежності, незважаючи на окремі успіхи в експортній сфері, він розвивався незадовільно, насамперед через нестачу коштів для закупівлі елементів озброєнь для армії.

Другий етап огляду був проведений після чергових президентських виборів, коли було переорієнтовано зовнішньополітичний курс України. Відповідно були змінені й терміни завершення оборонного огляду та розроблення документів стратегічного планування.

У липні 2010 р. новим Законом України замість проголошеного курсу на вступ до НАТО пріоритетом було визначено позаблоковий статус України та інтеграцію до Євросоюзу (Про засади внутрішньої і зовнішньої політики. 2010). На виконання вимог закону у 2012 р. Указами Президента України було затверджено «Нову редакцію Стратегії національної безпеки України», а також «Нову редакцію Воєнної доктрини України». За результатами чергового оборонного огляду наприкінці року Президент України увів у дію Рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Стратегічний оборонний бюлетень України» (Про Стратегічний оборонний бюлетень України. 2012).

На момент завершення оборонного огляду у 2012 р. виникли певні труднощі, зумовлені, насамперед, такими чинниками, як:

- складність прийняття швидких рішень у зв'язку з проголошеною політикою позаблоковості держави та відсутність відповідного розподілу функцій між гілками влади, низький рівень їх взаємодії;
- зміна акценту з класичних функцій відбиття збройної агресії армією до політики попередження конфлікту;
- швидкоплинність змін, що відбуваються у військових та правоохоронних органах держави;
- незавершеність або відсутність необхідних правових актів, що регулювали би певні відносини керівництва та інших суб'єктів військової справи;
- відсутність єдиної функціональної системи безпеки та оборони, куди мають бути інтегровані всі складові оборонної сфери;
- недостатній рівень забезпечення владних структур аналітичними та інформаційними матеріалами.

Подальший розвиток безпекового середовища виявив нові виклики та загрози національній безпеці України, пов'язані з застосуванням воєнної сили проти неї: посягання на державний суверенітет України та її територіальну цілісність; втручання у внутрішні справи України з боку іноземних держав, зокрема підтримка організацій, діяльність яких спрямована на порушення конституційного устрою, територіальної цілісності та суверенітету України, внутрішньої соціально-політичної стабільності та правопорядку; політична, фінансова та військова підтримка терористичних угруповань на території України; незаконне ввезення в Україну зброї, боєприпасів, вибухових речовин, будь-яких вантажів поза мит-

ним контролем відповідних державних органів України, скоєння терористичних актів на об'єктах інфраструктури України розвідувально-диверсійними групами спеціальних служб іноземних держав, терористичними організаціями та сепаратистськими рухами, що діяли на території України; посилення інформаційно-психологічного тиску на Україну для подальшої дестабілізації соціально-політичної, етнічної та релігійної обстановки в Україні в цілому та Донецькій і Луганській областях зокрема.

Більш того, неспроможність сектору безпеки та оборони України адекватно реагувати на зазначені виклики та загрози призвела до окупації Криму російською федерацією та розв'язання нею збройного конфлікту на Сході України. Це обумовило необхідність проведення невідкладних заходів щодо нейтралізації існуючих загроз національній безпеці України, набуття силами оборони спроможностей виконувати завдання за призначенням.

Події в Україні на початку 2014 р. та взаємовідносини із росією змусили переглянути стратегію подальшого розвитку ЗС України. Керівництво держави, поряд із вирішенням першочергових завдань щодо підвищення боєздатності ЗС України та спроможностей виконувати завдання за призначенням, почало пошук шляхів визначення довгострокової перспективи їх реформування й розвитку у складі сил безпеки і оборони (Белов, О., Литвиненко, О. & Горбулін, В. 2014).

28 квітня 2014 р. Рада національної безпеки і оборони України визначила завдання Кабінету Міністрів України щодо проведення третього оборонного огляду в Міністерстві оборони та ЗС України у рамках комплексного огляду сектору безпеки і оборони України (Про заходи щодо підвищення ефективності планування в секторі безпеки і оборони. 2014). Мета його полягала у перегляді положень основних документів оборонного планування для спрямування наявних державних ресурсів на пріоритетні напрями розвитку ЗС України з урахуванням зміни воєнно-політичної обстановки.

Головними цілями оборонного огляду стали: оцінювання складових сил оборони держави з урахуванням сучасної безпекової ситуації, визначення перспективних напрямів їх розвитку, забезпечення ефективного розподілу та використання наявних державних ресурсів. Для їх досягнення було виконано чотири взаємопов'язаних завдання:

- уточнено виклики та загрози у сфері оборони, сценарії використання сил та ситуацій для їх планування, завдання сектору безпеки і оборони, їх розподіл між його складовими на довгострокову перспективу, визначено вимоги до їх можливостей (спроможностей);
- проаналізовано стан складових сектору безпеки і оборони, можливості всіх його складових і здатності виконувати нові завдання за призначенням, уточнено їх перспективний склад, організаційну структуру та визначено потреби у ресурсах для досягнення перспективного складу;
- уточнено можливості і здатності держави задовольнити потреби оборони, визначено додаткові джерела задоволення потреб оборони, скориговано стратегії забезпечення потреб оборони у ресурсах (воєнно-технічної політики, механізму фінансування сфери оборони тощо);
- уточнено стратегію виконання завдань переходу до перспективної організаційної структури ЗС України, інших складових сил оборони, набуття ними спроможностей до виконання завдань за призначенням.

Вирішення цих завдань базувалося на процедурах проведення оборонного огляду, сформованих Міністерством оборони України у 2013 р., та організаційно-методичних рекомендаціях щодо проведення оборонного огляду в Україні в рамках комплексного огляду сектору безпеки і оборони (травень – грудень 2014 р.).

До проведення оборонного огляду залучалися центральні органи виконавчої влади, провідні наукові установи, незалежні громадські організації, вітчизняні та закордонні фахівці з питань оборони. Також були використані можливості Спільної робочої групи Україна – НАТО з питань воєнної реформи високого рівня.

Таким чином, оборонний огляд проводився за методологією планування, що дала змогу врахувати ймовірні виклики та загрози національним інтересам України у безпековій і оборонній сферах, більш раціонально визначити потреби у силах й засобах, державних ресурсах для нейтралізації викликів і загроз у сфері оборони.

Виконання заходів комплексного огляду сектору безпеки і оборони тривало з травня 2014 р. по червень 2016 року. За його результатами були оновлені усі документи оборонного планування, а саме: Стратегія національної безпеки України (Про Стратегію національної безпеки України. 2015), Воєнна доктрина України (Про нову редак-

цію Воєнної доктрини України. 2015), Концепція розвитку сектору безпеки і оборони України (Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України. 2016) та Стратегічний оборонний бюлетень України (Про Стратегічний оборонний бюлетень України. 2016).

Головним досягненням нормотворчого процесу в оборонній сфері стало прийняття та подальша реалізація принципово нового Закону України «Про національну безпеку України», що унормував засади оновленої системи національної безпеки та демократичного цивільного контролю, склад сектору безпеки і оборони, оновлену систему військового управління, основи планування у сферах національної безпеки і оборони, у тому числі оборонного планування тощо (Про національну безпеку України. 2018).

Водночас, оборонний огляд 2014–2015 рр. був недостатньо організованим, починаючи з некоректності постановки завдань та керівництвом, відсутності дієвого контролю за цим процесом (Руснак, І.С., Саганюк, Ф.В., Павліковський, А.К., Щипанський, П.В. & Павленко, В.І. 2019). Не усі результати огляду були реалізовані. Цьому завадили прогнозовані економічні показники держави, що були далекі від реальних. Розгорнути реформи повною мірою не вдалося. Не було можливості забезпечити армію сучасною зброєю та технікою, не вистачало грошей на оснащення військових, які служили за контрактом, та на вирішення їх соціальних проблем. Крім цього, розроблення реалістичної довгострокової стратегії оборонної сфери теж зіштовхнулося з проблемами фінансової нестабільності.

Водночас, варто зазначити, що проведення другого та третього оборонних оглядів припало на час загострення політичної та економічної кризи в Україні. Перше завадило більш точно визначити напрями інтеграції, так як в Україні мали відбутися президентські вибори, де кандидати виголошували різні напрями руху країни. Щодо економіки, то Мінекономіки та Мінфін просто не змогли визначити чіткі рамки прогнозованих економічних показників. Ці фактори значно відтермінували завершення оборонного огляду та знизили їх ефективність.

У 2019 р., напередодні чергових президентських виборів в Україні, було прийнято рішення про проведення Міністерством оборони України чергового оборонного огляду (Про організацію планування в секторі безпеки і оборони України. 2019). На виконання Указу Президента 29 травня 2019 р. Міністр оборони України затвердив План

заходів з проведення оборонного огляду, у якому були визначені етапи, завдання, заходи та ресурсне забезпечення їх проведення, строки здійснення, відповідальні за виконання та очікувані результати.

Виконання основного етапу огляду почалося 1 червня 2019 р., та складалося з п'яти основних процедур: оцінювання безпекового середовища; планування сил, у тому числі огляду спроможностей; планування ресурсів; формування перспективної моделі організації оборони, ЗС України та інших складових сил оборони; підготовка пропозицій щодо програмних документів розвитку, зокрема Стратегії воєнної безпеки України, Стратегічного оборонного бюлетеня України та комплексу програм та проєктів розвитку спроможностей ЗС України на період до 2025 року. Особливу увагу в оборонному огляді було приділено стану матеріально-технічного, фінансового, кадрового та інших видів забезпечення сил оборони.

24 березня 2020 р. Рада національної безпеки і оборони України затвердила Звіт Міністерства оборони України про результати проведення оборонного огляду. Після затвердження наказом Міністерства оборони України від 22 грудня 2020 № 484 «Порядку організації та здійснення оборонного планування в Міністерстві оборони України, Збройних Силах України та інших складових сил оборони» розпочалося його впровадження, що стало ваговим фактором інтегрованості процесів у системі планування у сферах національної безпеки і оборони.

Результати огляду стали основою для розроблення Стратегії воєнної безпеки України (Про Стратегію воєнної безпеки України. 2021), Стратегічного оборонного бюлетеня України (Про Стратегічний оборонний бюлетень України. 2021), державної програми розвитку Збройних Сил України та Плану оборони України (Про введення в дію плану оборони України та Зведеного плану... 2022).

Відповідно до вимог зазначених нормативно-правових актів в Україні активно впроваджувалася концепція всеохоплюючої оборони, оновленого формату набувала система територіальної оборони та національного спротиву. Це вимагало нових спроможностей у системі військового управління, впровадження штучного інтелекту в широкому спектрі зразків озброєння, військової і спеціальної техніки, підготовки військ/сил на основі високотехнологічних симуляторів/тренажерів тощо (Крикун, П.М., Павленко, В.І., & Корендович, В.С. 2024).

За таких умов Міністерство оборони України з травня 2022 р. по червень 2023 р. провело огляд спроможностей ЗС України та інших сил оборони. Результати цього огляду та набуті критерії на полі бою мають стати основою оновленої філософії оборонної реформи і майбутнього обрису ЗС України та інших складових сил оборони як армії євроатлантичного стандарту (Крикун, П.М., Павленко, В.І., & Корендович, В.С. 2024).

В умовах широкомасштабної російської збройної агресії національне оборонне планування зіткнулося з черговими викликами:

- переходом військ на зразки озброєння за стандартами НАТО. Така тенденція стає незворотнім процесом у переозброєнні ЗС України та інших складових сил оборони;
- інтеграцією оборонного планування, базовими елементами якого є оборонні огляди (огляди спроможностей), у систему оборонного планування НАТО.

Висновки. Автор здійснив спробу в рамках історико-ретроспективного аналізу узагальнити результати організації та проведення оборонних оглядів в Україні в ході оборонного планування упродовж 2002–2022 років. За результатами досліджень встановлено:

- започаткування оборонних оглядів стало першою спробою системного підходу до процесу планування в окремій сфері державного управління, де довго-, середньо- та короткострокове оборонне планування зведено в єдину систему;
- оборонні огляди проводилися за методологією планування, що передбачала врахування ймовірних викликів і загроз національним інтересам України у безпековій та оборонній сферах, більш раціонально визначати потреби у силах і засобах, державних ресурсах для нейтралізації викликів і загроз у сфері оборони;
- за результатами оборонних оглядів розроблялися пакети нормативно-правових актів щодо

організації та здійснення довго-, середньо- та короткострокового планування в оборонній сфері.

Водночас мали місце і деякі негативні аспекти у підготовці, проведенні та реалізації оборонних оглядів, зокрема:

- відсутність унормованої єдиної функціональної системи безпеки та оборони, куди мають бути інтегровані всі складові оборонної сфери, а відповідно і організація та здійснення їх стратегічного планування (зокрема проведення відповідних оглядів);
- надмірна кількість стратегічних, програмних і планувальних документів щодо розвитку сил оборони, тривалий термін їх розроблення, погодження та затвердження керівництвом держави призводили до затримки їх реалізації до двох і більше років;
- відсутність гнучкості у реалізації цілей, проблемність внесення змін до стратегічних та програмних документів розвитку Збройних Сил відтермінувала або зовсім унеможливила внесення до них необхідних змін;
- відсутність показників економічного розвитку держави (внутрішнього валового продукту, рівня інфляції, зростання індексу цін тощо), а також прогнозних показників витрат державного бюджету на довгострокову перспективу унеможливила здійснення ефективного стратегічного планування у Міністерстві оборони України.

Напрямою подальших наукових досліджень має стати розроблення пропозицій щодо удосконалення нормативно-правової бази стратегічного (оборонного) планування, методичної основи планування на базі єдиної узгодженої системи підходів, методик та моделей системи оборонного менеджменту, здійснення ефективних заходів щодо практичного впровадження прийнятих рішень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Белов, О., Литвиненко, О. & Горбулін, В. (2014). Життя з ворогом: що робити у сфері безпеки. URL: <https://zn.ua/ukr/internal/zhittya-z-vorogom-scho-robiti-u-sferi-bezpeki-.html> [дата зверн.: 20.11.2024].

Корендович, В.С. (2010). Другий оборонний огляд в Україні. Його попередні результати та виклики. *Оборонний вісник*. Вип. № 2, с. 4–11.

Крикун, П.М., Павленко, В.І., & Корендович, В.С. (2024). Розбудова системи оборонного планування України: як ще один крок до НАТО. URL: <http://surl.li/mgqatk> [дата зверн.: 20.11.2024].

Меліхов, О.А., Яковенко, А.В., Лазоренко, О.О. & Романюк, І.М. (2020). Оборонний огляд 2019–2020: підсумки, уроки та тенденції. *Воєнно-історичний вісник*. № 3 (37), с. 130–156.

Можаровський, В.П., Крикун, П.М. & Денежкін, М.М. (2012). Оборонний огляд в Україні: результати і висновки. *Наука і оборона*. Вип. № 4, с. 3–13.

Наливайко, А.Д. (2022). Історико-правовий аналіз нормативно-правової бази стратегічного планування у сфері оборони України (1992–2022). *Воєнно-історичний вісник*. № 4 (46), с. 36–52.

Наливайко, А.Д. (2023). Формування системи стратегічного планування в сфері оборони у 2000–2023 рр.: воєнно-історичний аналіз. *Воєнно-історичний вісник*. № 2 (48), с. 49–60.

Наливайко, А.Д., Сівоха, І.М. & Поляєв, А.І. (2018). Впровадження оборонного планування на основі спроможностей в складових сил оборони України. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень*. № 2 (60), с. 46–50.

Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 01.07.2010 р. № 2411-VI. (2010). *Відомості Верховної Ради України*. № 40, Ст. 527.

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про введення в дію плану оборони України та Зведеного плану територіальної оборони України»: Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 70. (2022). *Офіційний вісник України*. № 46, Ст. 2502.

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 року «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України»: Указ Президента України від 14.03.2016 р. № 92. (2016). *Офіційний вісник України*. № 23, ст. 898.

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України»: Указ Президента України від 24.09.2015 р. № 555. (2015). *Офіційний вісник України*. № 78, ст. 2592.

Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. (2018). *Відомості Верховної Ради України*. № 31, ст. 241.

Про організацію оборонного планування: Закон України від 18.11.2004 р. № 2198-IV. (2004). *Відомості Верховної Ради України*. № 4, ст. 97.

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 16 травня 2019 року «Про організацію планування в секторі безпеки і оборони України»: Указ Президента України від 16.05. 2019 р. № 225. (2019). *Офіційний вісник Президента України*. № 10, ст. 240.

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 квітня 2014 року «Про заходи щодо підвищення ефективності планування в секторі безпеки і оборони»: Указ Президента України від 13.05.2014 р. № 468. (2014). *Офіційний вісник Президента України*. № 20, ст. 1216.

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 травня 2008 року «Про проведення оборонного огляду»: Указ Президента України від 27.06.2008 р. № 598. (2008). *Офіційний вісник Президента України*. № 24, ст. 814.

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 17 червня 2004 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 року»: Указ Президента України від 22.06.2004 р. № 670. (2004). *Офіційний вісник України*. № 25, ст. 1644.

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2012 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України»: Указ Президента України від 29.12.2012 р. № 771. (2012). *Офіційний вісник Президента України*. № 3, ст. 75.

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 травня 2016 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України»: Указ Президента України від 06.06.2016 р. № 240. (2016). *Офіційний вісник Президента України*. № 17, ст. 466.

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України»: Указ Президента України від 17.09.2021 р. № 473. (2021). *Офіційний вісник Президента України*. № 24, ст. 1088.

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 26.05.2015 р. № 287. (2015). *Офіційний вісник Президента України*. № 13, ст. 874.

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України»: Указ Президента України від 25.03.2019 р. № 121. (2021). *Офіційний вісник Президента України*. № 9, ст. 370.

Руснак, І.С., Петренко, А.Г., Яковенко, А.В., Романюк, І.М. & Кохно, В.Д. (2017). Оборонне планування на основі спроможностей: особливості та перспективи впровадження. *Наука і оборона*. № 2, с. 3–10.

Руснак, І.С., Саганюк, Ф.В., Павліковський, А.К., Щипанський, П.В. & Павленко, В.І. (2019). *Оборонний огляд: український вимір 2014–2018*. Київ: НУОУ, 196 с.

Сніцаренко, П.М., Ткаченко, В. А., Сокурченко, В.В. & Зубков, В.П. (2018). Аналіз досвіду оборонних оглядів в Україні та провідних державах-членах НАТО для визначення перспектив розвитку Збройних Сил України. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень*. № 3 (67), с. 46–53.

REFERENCES

Bielov, O., Lytvynenko, O. & Horbulin, V. (2014). Zhyttia z vorohom: shcho robyty u sferi bezpeky [Living with the enemy: what to do in the field of security]. URL: <https://zn.ua/ukr/internal/zhyttia-z-vorogom-scho-robiti-u-sferi-bezpeki-.html> [Accessed: 20.11.2024]. [in Ukrainian].

Korendovych, V.S. (2010). Druhyi oboronnyi ohliad v Ukraini. Yoho poperedni rezultaty ta vyklyky [The second defense review in Ukraine. Its preliminary results and challenges]. *Oboronnyi visnyk*. Vyp. № 2, s. 4–11. [in Ukrainian].

Krykun, P.M., Pavlenko, V.I., & Korendovych, V.S. (2024). Rozbudova systemy oboronnoho planuvannia Ukrainy: yak shche odyin krok do NATO [Development of Ukraine's defense planning system: as another step towards NATO]. URL: <http://surl.li/mgqatk> [Accessed: 20.11.2024]. [in Ukrainian].

Melikhov, O.A., Yakovenko, A.V., Lazorenko, O.O. & Romaniuk, I.M. (2020). Oboronnyi ohliad 2019–2020: pidsumky, uroky ta tendentsii [Defense Review 2019–2020: Summary, Lessons and Trends]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. № 3 (37), s. 130–156. [in Ukrainian].

Mozharovskyi, V.P., Krykun, P.M. & Dieniezhkin, M.M. (2012). Oboronnyi ohliad v Ukraini: rezultaty i vysnovky [Defense review in Ukraine: results and conclusions]. *Nauka i oborona*. Vyp. № 4, s. 3–13. [in Ukrainian].

Nalyvaiko, A.D. (2022). Istoryko-pravovyi analiz normatyvno-pravovoi bazy stratehichnoho planuvannia u sferi oborony Ukrainy (1992–2022) [Historical and legal analysis of the normative and legal framework of strategic planning in the sphere of defense of Ukraine (1992–2022)]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. № 4 (46), s. 36–52. [in Ukrainian].

Nalyvaiko, A.D. (2023). Formuvannia systemy stratehichnoho planuvannia v sferi oborony u 2000–2023 rr.: voienno-istorychnyi analiz [The formation of a strategic planning system in the field of defense in 2000–2023: a military-historical analysis]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. № 2 (48), s. 49–60. [in Ukrainian].

Nalyvaiko, A.D., Sivokha, I.M. & Poliaiev, A.I. (2018). Vprovadzhennia oboronnoho planuvannia na osnovi spromozhnosti v skladovykh syl oborony Ukrainy [Implementation of defense planning based on the capabilities of the components of the defense forces of Ukraine]. *Zbirnyk naukovykh prats Tsentru voienno-stratehichnykh doslidzhen*. № 2 (60), s. 46–50. [in Ukrainian].

Pro zasady vnutrishnoi i zovnishnoi polityky [About the principles of domestic and foreign policy]: Zakon Ukrainy vid 1.07. 2010 r. № 2411-VI. (2010). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 40, art. 527. [in Ukrainian].

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy “Pro vvedennia v diiu planu oborony Ukrainy ta Zvedenoho planu terytorialnoi oborony Ukrainy [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine “On the implementation of the Defense Plan of Ukraine and the Consolidated Territorial Defense Plan of Ukraine”]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 24.02.2022 r. № 70. (2022). *Ofitsiynyi visnyk Ukrainy*. № 46, art. 2502. [in Ukrainian].

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 4 bereznia 2016 roku “Pro Kontseptsiiu rozvytku sektoru bezpeky i oborony Ukrainy” [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated 04.03.2016 “On the Concept of the Development of the Security and Defense Sector of Ukraine”]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 14.03.2016 r. № 92. (2016). *Ofitsiynyi visnyk Ukrainy*. № 23, art. 898. [in Ukrainian].

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 2 veresnia 2015 roku “Pro novu redaktsiiu Voiennoi doktryny Ukrainy” [On the new edition of the Military Doctrine of Ukraine]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 24.09. 2015 r. № 555. (2015). *Ofitsiynyi visnyk Ukrainy*. № 78, art. 2592. [in Ukrainian].

Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy [On the national security of Ukraine]: Zakon Ukrainy vid 21.06.2018 r. № 2469-VIII. (2018). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 31, St. 241. [in Ukrainian].

Pro orhanizatsiiu oboronnoho planuvannia [On the organization of defense planning]: Zakon Ukrainy vid 18.11.2004 r. № 2198-IV. (2004). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. (2005). № 4, art. 97. [in Ukrainian].

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 16 travnia 2019 roku “Pro orhanizatsiiu planuvannia v sektori bezpeky i oborony Ukrainy” [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated 16.05.2019 “On the organization of planning in the security and defense sector of Ukraine”]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 16.05. 2019 r. № 225. (2019). *Ofitsiyni visnyk Prezydenta Ukrainy*. № 10, art. 240. [in Ukrainian].

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 28 kvitnia 2014 roku “Pro zakhody shchodo pidvyshchennia efektyvnosti planuvannia v sektori bezpeky i oborony” [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated 28.04.2014 “On measures to increase the effectiveness of planning in the security and defense sector”]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 13.05.2014 r. № 468. (2014). *Ofitsiyni visnyk Prezydenta Ukrainy*. № 20, art. 1216. [in Ukrainian].

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 30 travnia 2008 roku “Pro provedennia oboronnoho ohliadu” [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated 30.05.2008 “On conducting a defense review”]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 27.06.2008 r. № 598. (2008). *Ofitsiyni visnyk Prezydenta Ukrainy*. № 24, art. 814. [in Ukrainian].

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 17 chervnia 2004 roku “Pro Stratehichni oboronnyi biuletyn Ukrainy na period do 2015 roku” [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated 17.06.2004 “On the Strategic Defense Bulletin of Ukraine for the period up to 2015”]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 22.06.2004 r. № 670. (2004). *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. № 25, art. 1644. [in Ukrainian].

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 29 hrudnia 2012 roku “Pro Stratehichni oboronnyi biuletyn Ukrainy” [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated 29.12.2012 “On the Strategic Defense Bulletin of Ukraine”]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 29.12.2012 r. № 771. (2012). *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. № 3, art. 75. [in Ukrainian].

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 20 travnia 2016 roku “Pro Stratehichni oboronnyi biuletyn Ukrainy” [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated 20.05.2016 “On the Strategic Defense Bulletin of Ukraine”]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 06.06.2016 r. № 240. (2016). *Ofitsiyni visnyk Prezydenta Ukrainy*. № 17, art. 466. [in Ukrainian].

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 20 serpnia 2021 roku “Pro Stratehichni oboronnyi biuletyn Ukrainy” [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated 20.08.2021 “On the Strategic Defense Bulletin of Ukraine”]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 17.09. 2021 r. № 473. (2021). *Ofitsiyni visnyk Prezydenta Ukrainy*. № 24, art. 1088. [in Ukrainian].

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 6 travnia 2015 roku “Pro Stratehiiu natsionalnoi bezpeky Ukrainy” [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated 06.05.2015 “On the National Security Strategy of Ukraine”]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 26.05.2015 r. № 287. (2015). *Ofitsiyni visnyk Prezydenta Ukrainy*. № 13, art. 874. [in Ukrainian].

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 25 bereznia 2021 roku “Pro Stratehiiu voiennoi bezpeky Ukrainy” [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated 25.05.2021 “On the Military Security Strategy of Ukraine”]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 25.03.2019 r. № 121. (2019). *Ofitsiyni visnyk Prezydenta Ukrainy*. № 9, art. 370. [in Ukrainian].

Rusnak, I.S., Petrenko, A.H., Yakovenko, A.V., Romaniuk, I.M. & Kokhno, V.D. (2017). Oboronne planuvannia na osnovi spromozhnosti: osoblyvosti ta perspektyvy vprovadzhennia [Capability-based defense planning: features and prospects for implementation]. *Nauka i oborona*. № 2, s. 3–10. [in Ukrainian].

Rusnak, I.S., Sahaniuk, F.V., Pavlikovskyi, A.K., Shchypanskyi, P.V. & Pavlenko, V.I. (2019). *Oboronnyi ohliad: ukraïnskyi vymir 2014–2018* [Defense Review: Ukrainian Dimension 2014–2018]. Kyiv: NUOU, 196 s. [in Ukrainian].

Snitsarenko, P.M., Tkachenko, V.A., Sokurenko, V.V. & Zubkov, V.P. (2018). Analiz dosvidu oboronnykh ohliadiv v Ukraini ta providnykh derzhavakh-chlenakh NATO dlia vyznachennia perspektyv rozvytku Zbroinykh Syl Ukrainy. [Analysis of the experience of defense reviews in Ukraine and leading NATO member states to determine prospects for the development of the Armed Forces of Ukraine]. *Zbirnyk naukovykh prats Tsentru voienno-stratehichnykh doslidzen*. № 3 (67), s. 46–53. [in Ukrainian].

Andrii NALYVAIKO

*PhD of Technical Sciences, Associate Professor
The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0675-9603>

E-mail: lebixivka-6591@ukr.net

**HISTORICAL-RETROSPECTIVE ANALYSIS
OF THE ORGANIZATION AND CONDUCT OF DEFENCE REVIEWS
BY THE MINISTRY OF DEFENCE OF UKRAINE (2002–2020)**

In the framework of this study, a historical and retrospective analysis of the organization and conduct of defence reviews in Ukraine (during 2002–2020) was carried out, which is the only major component of defence planning regarding the assessment of the state and readiness of the defence forces to fulfil the tasks of the defence of the state, the state of their personnel, financial, material and technical and other types of support.

When writing the article, methods of analysis, synthesis, comparison and generalization were used.

The source base of the study was scientific works dedicated to defence reviews conducted by the Ministry of Defence of Ukraine, the relevant regulatory framework, and the author's personal experience acquired during participation in the scientific justification of the implementation of individual defence reviews.

Based on the results of research, it was established: the initiation of defence reviews was the first attempt at a systematic approach to the planning process in a separate area of state administration, which combined long-, medium-, and short-term defence planning into a single system; defence reviews were carried out according to the planning methodology, which involved taking into account probable challenges and threats to the national interests of Ukraine in the security and defence spheres, more rationally determining the needs for forces and means, state resources to neutralize challenges and threats in the defence sphere; based on the results of defence reviews, packages of normative legal acts were developed regarding the organization and implementation of long-, medium-, and short-term planning in the defence sphere.

In addition, some negative aspects regarding the preparation, conduct and implementation of defence reviews were identified, which in the future must be taken into account when conducting the next cycle of defence planning.

Keywords: *defence planning, defence review, security environment assessment, military security strategy, strategic defence bulletin.*

Ірина АВТУШЕНКО

докторка історичних наук, професорка
Національний транспортний університет
(Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3987-4034>
Електронна пошта: irena_avtushenko@ukr.net

Олександр АВТУШЕНКО

кандидат педагогічних наук, доцент
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені
Ігоря Сікорського» (Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0910-7552>
Електронна пошта: avtushenko_a@ukr.net

**ТРАНСФОРМАЦІЯ СИСТЕМИ САНАТОРНО-КУРОРТНОГО ЛІКУВАННЯ
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ
В ОСОБЛИВИЙ ПЕРІОД (2014–2022 рр.)**

У статті досліджено питання санаторно-курортного лікування військовослужбовців Збройних Сил України. Показано динаміку зменшення кількості військових санаторіїв та ліжкового фонду санаторно-курортних закладів Міністерства оборони України за роки незалежності на основі попередніх наукових досліджень.

Проаналізовано зміни до законодавчих актів, що суттєво обмежили військовослужбовців та членів їхніх сімей у можливості отримання путівок в особливий період. Із 2014 р. при виділенні путівок на санаторно-курортне лікування почав застосовуватися фінансовий критерій доходів сім'ї військовослужбовця, а не медичні показники. З 2016 р. оплата 25 % або 50 % вартості санаторно-курортних путівок здійснювалася за умови, якщо розмір середньомісячного сукупного доходу сім'ї, у розрахунку на одну особу за попередні шість місяців, не перевищував трьох прожиткових мінімумів. При більшому доході сім'ї путівки для військовослужбовця та членів родини сплачувалися за собівартістю.

В умовах російської агресії проти України стали більше виділяти путівок для медичної, медико-психологічної реабілітації для військовослужбовців – учасників бойових дій і менше для військовослужбовців, ветеранів війни, ветеранів військової служби та членів їхніх сімей.

Ключові слова: санаторно-курортне лікування, оздоровлення, військовослужбовці, медична реабілітація, путівки на санаторно-курортне лікування, члени сімей військовослужбовців.

Постановка проблеми. В умовах повномасштабної війни, економічної нестабільності та систематичної й планомірної трансформації України як держави-кандидатки на вступ до Європейського Союзу питання санаторно-курортного лікування військовослужбовців постає досить гостро.

У сучасній системі медичного забезпечення військовослужбовців одна з ключових ролей відведена санаторно-курортному лікуванню – важливій та невід'ємній складовій медичного забезпечення та обслуговування військовослужбовців і членів їхніх сімей. Стратегічним завданням

держави є турбота про збереження й відновлення здоров'я кожного військовослужбовця та широкий доступ до санаторно-курортного лікування, що виступає важливим мотиваційним чинником при вступі громадян на військову службу, а також закріплює досвідчені кадри у Збройних Силах України (далі – ЗС України).

Мета статті полягає у розкритті якісних трансформацій структур санаторно-курортного лікування військовослужбовців та членів їхніх сімей як складової розвитку системи логістичного і соціального забезпечення у Збройних Силах Укра-

їни під впливом викликів й потреб особливого періоду (березень 2014 р. – лютий 2022 р.).

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

У сучасних умовах трансформації вітчизняної медичної системи питання санаторно-курортного лікування військовослужбовців ЗС України та членів їхніх сімей у період з 2014 р. по 2022 р. як складової медичного забезпечення та обслуговування залишається малодослідженим, незважаючи на вкрай високу актуальність. До окремих аспектів порушеної нами проблеми звертався М. Шишлюк (Шишлюк, М. 2015). О. Гавловський та І. Голованова (Гавловський, О. & Голованова, І. 2018) висвітлювали рівень забезпеченості ветеранів антитерористичної операції санаторно-курортним лікуванням та можливістю отримання компенсації за нього. С. Зятьєв (Зятьєв, С. 2016) проаналізував кількість військовослужбовців, пенсіонерів Міністерства оборони України (далі – МО України) та членів їхніх сімей, які перебувають на медичному та санаторно-курортному обліку, та рівень забезпечення санаторно-курортним лікуванням. Авторка цієї статті у низці публікацій (Автушенко, І. 2013а; Автушенко, І. 2013б; Автушенко, І. 2013с; Автушенко, І. 2018), на основі архівних джерел та поточних звітів, досліджувала медичне та санаторно-курортне забезпечення військовослужбовців ЗС України та членів їхніх сімей у період 1991–2014 років. Однак комплексні дослідження з даної тематики, що охоплюють період із 2014 р. по 2022 р., відсутні.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Відповідно до Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (ст. 11 «Право військовослужбовців на охорону здоров'я та медичну допомогу»), військовослужбовці (крім військовослужбовців строкової військової служби) та члени їхніх сімей

мають право не більше одного разу на рік на санаторно-курортне лікування та відпочинок у санаторіях, будинках відпочинку, пансіонатах і на туристських базах Міністерства оборони України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань та правоохоронних органів із пільговою оплатою вартості путівок у розмірах та порядку, встановлених Кабінетом Міністрів України. Таким же правом користуються члени сімей військовослужбовців, які загинули (померли) або пропали безвісти під час проходження військової служби. До таких членів сімей належать: батьки, дружина (чоловік), неповнолітні діти, а також діти з інвалідністю з дитинства (незалежно від їх віку).

У 1991 р. на території України існувало 26 військових санаторіїв (Автушенко, І. 2013б, с. 103) і три будинки відпочинку на 14 515 ліжок (Романюк, Ю. 2010, с. 102). Було чотири військових санаторії для дітей військовослужбовців – Євпаторійський центральний дитячий клінічний санаторій, Євпаторійський дитячий санаторій «Маяк», Центральний дитячий санаторій Міністерства оборони «Чайка» та Боярський центральний дитячий санаторій МО України.

Проте поступово кількість військових санаторіїв зменшувалася, незважаючи на заборону перепідпорядкування та перепрофілювання військово-медичних закладів охорони здоров'я, санаторно-курортних та оздоровчих закладів МО України. Втрата міністерством санаторно-курортних закладів призвела до руйнування наявної у ЗС України системи санаторно-курортного та реабілітаційного лікування.

Ліжковий фонд санаторно-курортних закладів МО України у період з 1991 р. по 2014 р. представлений у таблиці 1 (Можаровський, В. 2012, с. 50; Руснак, І. 2014, с. 37; Руснак, І. 2016, с. 63).

Таблиця 1

**ЛІЖКОВИЙ ФОНД САНАТОРНО-КУРОРТНИХ ЗАКЛАДІВ МО УКРАЇНИ
З 1991 р. ПО 2014 р.**

Роки	1991	1992	1995	1996	1997	1998	1999	2006	2008	2011	2013	2014
Кількість ліжок	13665	13365	12765	11915	11075	9650	9450	6200	5550	5500	5500	1300

Отже, як видно з даних, наведених у таблиці, у зазначений період кількість ліжок-місць у санаторно-курортних закладах МО України скоротилася у 10,5 разів, що негативно вплинуло на забезпечення путівками військовослужбовців та членів їхніх сімей. За таких умов відвідати відомчий санаторій військовослужбовець – від сержанта до полковника – міг лише один раз на 50 років.

Водночас загальна чисельність осіб, які мали право на медичне та санаторно-курортне забезпечення у медичних закладах Міноборони, у 2014 р. становила близько 1 млн осіб, а у 2015 – уже 1,16 млн осіб (Руснак, І. 2016, с. 63), що свідчить про збільшення чисельності цієї категорії осіб.

Санаторно-курортне лікування є важливим завершальним етапом відновлювального лікування, у період якого лікувально-профілактичні заходи спрямовуються на відновлення знижених або тимчасово втрачених функцій організму військовослужбовця здійсненням спеціальних лікувально-профілактичних заходів, при якому досягається не лише медична і соціальна, а й економічна ефективність.

Внаслідок окупації Криму у 2014 р. в Україні залишилося три санаторно-курортних заклади, що знаходились у підпорядкуванні МО України: Центральний військовий клінічний санаторій «Хмільник» (450 ліжок), Центр медичної реабілітації та санаторного лікування «Трускавецький» (600 ліжок), Центр медичної реабілітації та санаторного лікування «Пуша-Водиця» (250 ліжок).

Загалом місткість санаторно-курортних закладів у 2014 р. становила 1 300 ліжок (Руснак, І. 2016, с. 63).

У зв'язку зі зменшенням кількості ліжок у санаторіях Міноборони Верховна Рада України 29 березня 2014 р. внесла доповнення до п. 3. ст. 11 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», а саме: право на отримання не більше одного разу на рік путівки за пільговою оплатою вартості на санаторно-курортне лікування та відпочинок у санаторіях, будинках відпочинку, пансіонатах і на туристичних базах МО України стали надаватися військовослужбовцям та членам їхніх сімей за умови, якщо розмір середньомісячного сукупного доходу сім'ї у розрахунку на одну особу за попередні шість місяців не перевищував величини доходу, що давав право на податкову соціальну пільгу (Про соціальний і правовий захист військовослужбовців... 2014). Таким чином Верховна Рада обмежила можливості військовослужбовців та членів їхніх сімей на пільгове санаторно-курортне лікування.

Конкретне визначення податкової соціальної пільги відсутнє, проте, її можна вивести з пункту 169.1 Податкового кодексу України (Податковий кодекс України... 2011), беручи до уваги прожитковий мінімум для працездатної особи, встановлений Законом України «Про державний бюджет України» у 2014–2022 рр. (табл. 2) (Прожитковий мінімум в Україні... 2024).

Таблиця 2

**ПРОЖИТКОВИЙ МІНІМУМ В УКРАЇНІ ПО СОЦІАЛЬНИХ
ТА ДЕМОГРАФІЧНИХ ГРУПАХ З 2014 р. ПО 2022 р. (грн)**

Період	Загальний показник	Діти до 6 років	Діти від 6 до 18 років	Працездатні особи	Особи, які втратили працездатність
з 01.01.2014 по 31.08.2015	1176	1032	1286	1218	949
з 01.09.2015 по 30.04.2016	1330	1167	1455	1378	1074
з 01.05.2016 по 30.11.2016	1399	1228	1531	1450	1130
з 01.12.2016 по 30.04.2017	1544	1355	1689	1600	1247
з 01.05.2017 по 30.11.2017	1624	1426	1777	1684	1312
з 01.12.2017 по 30.06.2018	1700	1492	1860	1762	1373
з 01.07.2018 по 30.11.2018	1777	1559	1944	1841	1435
з 01.12.2018 по 30.06.2019	1853	1626	2027	1921	1497
з 01.07.2019 по 30.11.2019	1936	1699	2118	2007	1564
з 01.12.2019 по 30.06.2020	2027	1779	2218	2102	1638
з 01.07.2020 по 30.11.2020	2118	1859	2318	2197	1712
з 01.12.2020 по 30.06.2021	2189	1921	2395	2270	1769
з 01.07.2021 по 30.11.2021	2294	2013	2510	2379	1854
з 01.12.2021 по 30.06.2022	2393	2100	2618	2481	1934

Згідно з пп. 169.4.1 Податкового кодексу України, податкова соціальна пільга може застосовуватися до доходу працівника у вигляді заробітної плати чи прирівняних до неї виплат, якщо розмір доходу не перевищує прожиткового мінімуму для працездатної особи, встановленого на 1 січня звітного податкового року, помноженого на 1,4 та округленого до найближчих 10 гривень (Податковий кодекс України... 2011). Тобто максимальний розмір доходу, при оподаткуванні якого може бути застосована податкова соціальна пільга у 2014 р. та на початок 2015 р., становив 1 218 x 1,4 ≈ 1 710 грн; на початок 2016 р. – 1 378 x 1,4 ≈ 1 930 грн; з квітня 2017 р. – 2 360 грн; у середині 2018 р. – 2 470 грн, а наприкінці року – 2 580 грн; у першому півріччі 2019 р. – 2 690 грн, а у другому півріччі максимальний розмір доходу, при якому могла застосовуватися податкова соціальна пільга, становив – 2 810 грн; у першому півріччі 2020 р. – 2 950 грн, а другому півріччі – 3 080 грн відповідно; з 1 грудня 2020 р. по 30 червня 2021 р. – 3 180 грн; з 1 липня 2021 р. по 30 листопада 2021 р. – 3 330 грн; з грудня 2021 р. по 30 червня 2022 р. – 3 480 грн відповідно.

На думку М. Шишлюка, такий підхід є недостатньо виправданим, оскільки право на санаторно-курортне лікування є необхідним для відновлення здоров'я військовослужбовців за наявності медичних показань та здійснення профілактичних заходів щодо зміцнення здоров'я зазначеної категорії осіб. Основним критерієм для визначення доцільності надання путівок для санаторно-курортного оздоровлення виступає саме наявність відповідних медичних показань, що підтверджується медичним висновком військово-лікарської експертизи (Шишлюк, М. 2015, с. 145).

Результати проведеного дослідження свідчать, що з весни 2014 р. при виділенні путівок на санаторно-курортне лікування почав застосовуватися критерій рівня доходів сім'ї військовослужбовця, а не медичні показники. На нашу думку, такий критерій почали застосовувати у зв'язку зі значним скороченням кількості військових санаторіїв, основна частина яких залишилась на території окупованого Криму, та недостатнім фінансуванням. Такий підхід до розподілу путівок за пільговою ціною свідчить про неналежний соціальний захист військовослужбовців та їхніх сімей у питанні санаторно-курортного лікування. Це позначилось на членах родин військовослужбовців, оскільки вони, у переважній більшості, не маючи обмежень щодо роду занять та професійної діяльності, отримували дохід, що переви-

щував прожитковий мінімум, а іноді був значно вищий, ніж рівень грошового забезпечення військовослужбовця.

Згідно з Інструкцією «Про порядок санаторно-курортного забезпечення у Збройних Силах України», затвердженою наказом МО України від 30 липня 2014 р. № 490, закупівля та забезпечення санаторно-курортними путівками здійснюється у межах коштів, передбачених Міністерству оборони України у державному бюджеті на відповідний рік. Розподіл санаторно-курортних путівок здійснюється відповідно до плану, затвердженому Міністром оборони України (Про внесення змін до Інструкції... 2014).

Для військовослужбовців, ветеранів війни та ветеранів військової служби виділялося до 55 %, для членів сімей – до 40 %, для працівників Збройних Сил України – до 5 % від загальної кількості путівок.

5 % санаторно-курортних путівок залишалися у резерві Військово-медичного департаменту МО України для санаторно-курортного лікування хворих після тяжких захворювань, травм, реабілітаційного лікування військовослужбовців, які поверталися після виконання миротворчих місій, забезпечення хворих у разі позапланових відпусток (Про внесення змін до Інструкції... 2014).

Наказом Міністерства оборони України від 4 листопада 2016 р. № 591 була затверджена Інструкція «Про організацію санаторно-курортного лікування, медичної та медико-психологічної реабілітації у Збройних Силах України», що розподілила санаторно-курортні путівки, призначені для військовослужбовців, ветеранів війни, ветеранів військової служби, членів їхніх сімей та працівників ЗС України: для медичної реабілітації – до 10 % від загальної кількості путівок; для медико-психологічної реабілітації – до 10 %; для військовослужбовців – учасників бойових дій – до 10 %; для військовослужбовців, ветеранів війни і ветеранів військової служби – до 50 %; для членів сімей – до 15 %; для працівників Збройних Сил України – до 5 % загальної кількості путівок (Інструкція про організацію санаторно-курортного лікування... 2016).

Проведений аналіз свідчить, що під час антитерористичної операції/операції Об'єднаних сил кількість путівок для військовослужбовців, ветеранів війни та ветеранів військової служби зменшилася на 5 %, а для членів сімей – на 25 %. По 10 % путівок виділялося для медичної та медико-психологічної реабілітації, а також для вій-

ськовослужбовців – учасників бойових дій. Таким чином, збройна агресія росії проти України внесла корективи у забезпечення санаторно-курортного лікування.

Наказом Міністерства оборони України від 17 липня 2018 р. № 337 було внесено додаткові зміни щодо розподілу путівок. Зокрема, із загальної кількості санаторно-курортних путівок, призначених для військовослужбовців, ветеранів війни, ветеранів військової служби, членів їхніх сімей та працівників ЗС України, виділялися:

- для медичної та медико-психологічної реабілітації – 25–30 % від загальної кількості путівок (у тому числі для медико-психологічної реабілітації осіб льотного складу та груп керівництва польотами);
- для військовослужбовців – учасників бойових дій – 25–30 %;
- для військовослужбовців, ветеранів війни та ветеранів військової служби – до 20–30 %;
- для членів сімей – до 15–20 %;
- для працівників ЗС України – до 5 % від загальної кількості путівок.

За потреби Головне військово-медичне управління могло змінити співвідношення кількості путівок (Про затвердження Змін до Інструкції... 2018)

Результати дослідження свідчать, що в умовах російської агресії проти України відбулися зміни у розподілі санаторно-курортних путівок за категоріями. Збільшилась кількість путівок, що виділялися для медичної й медико-психологічної реабілітації та для військовослужбовців – учасників бойових дій і зменшилася для військовослужбовців, ветеранів війни, ветеранів військової служби та для членів сімей.

Відповідно до чинного законодавства військовослужбовці ЗС України, ветерани військової служби сплачують 25 % собівартості путівки, члени сімей військовослужбовців та ветеранів військової служби – 50 %, працівники ЗС України – 30 %; військовослужбовці – учасники бойових дій, ветерани війни (у тому числі учасники бойових дій, інваліди війни, особи, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, які отримують пенсію відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб») отримують санаторно-курортне лікування на безоплатній основі. Однак скористатися такими пільгами можна лише у разі, якщо розмір середньомісячного сукупного доходу сім'ї у розрахунку на одну особу за попередні шість місяців не перевищує величи-

ни доходу, що дає право на податкову соціальну пільгу, у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України (Про внесення змін до Інструкції... 2014).

Відповідно до затвердженої наказом МО України Інструкції «Про організацію санаторно-курортного лікування, медичної та медико-психологічної реабілітації у Збройних Силах України» від 4 листопада 2016 р. № 591, оплата 25 % або 50 % вартості санаторно-курортних путівок здійснюється у разі, якщо розмір середньомісячного сукупного доходу сім'ї у розрахунку на одну особу за попередні шість місяців не перевищує трьох прожиткових мінімумів (Інструкція про організацію санаторно-курортного лікування... 2016). Пільгові категорії військовослужбовців сплачують за путівки відсоток від собівартості (25 %, 50 % або 30 % – для кожної пільгової категорії). При більшому доході сім'ї путівки для військовослужбовця та членів родини сплачуються за собівартістю. Наприклад, з 1 лютого 2016 р. собівартість становить 7 140 грн.

У 2017 р. на медичному забезпеченні у закладах охорони здоров'я МО України перебувало близько 1,2 млн осіб, із них військовослужбовців та працівників ЗС України – близько 250 тис. та близько 585 тис. членів сімей військовослужбовців та пенсіонерів Міністерства оборони України (Руснак, І. 2018, с. 110).

Аналізуючи санаторно-курортні заклади, що залишилися у підпорядкуванні Міноборони, встановлено, що у Центральному військовому клінічному санаторії «Хмільник», розташованому в екологічно чистій зоні на Вінниччині, основним лікувальним фактором є вода з концентрацією радону (0,7–0,9 г/д м3). Заклад надає послуги із лікування захворювань опорно-рухової, периферичної та нервової систем, системи кровообігу, шкіри, ендокринної системи та обміну речовин, гінекологічних захворювань.

Із 2018 р. у санаторії почало функціонувати реабілітаційне відділення переважно для хворих із пораненнями та травмами опорно-рухового апарату, периферичних нервів, захворюваннями шкіри та психологічними травмами. Реабілітаційне лікування, зокрема дельфінотерапію та апітерапію (5–10 процедур), могли отримати військовослужбовці ЗС України, у першу чергу учасники бойових дій. Також до відділення направлялися особи льотного складу та груп керівництва польотами для профілактики переломів та хронічної втоми (Все про Центральний військовий клінічний санаторій «Хмільник». 2021).

Сучасна лікувально-діагностична база Центру медичної реабілітації та санаторного лікування «Трускавецький» дає можливість проводити складні клініко-біохімічні дослідження, рентгенологічне та ультразвукове обстеження, фіброгастроскопію, надавати консультативно-лікувальну допомогу вузьких спеціалістів (стоматолог, гінеколог, проктолог, психотерапевт). У санаторії головним лікувальним чинником є унікальна за своїми цілющими властивостями мінеральна вода «Нафтуса». Також у закладі впроваджено апітерапію (сон на вуликах у спеціальному павільйоні), що значно покращувало психологічний стан пацієнтів, особливо учасників бойових дій (Зятев, С. 2016, с. 40-41).

Зважаючи на значне зростання потреби у медичній реабілітації поранених та хворих під час проведення антитерористичної операції, у кожному із трьох санаторно-курортних закладів були створені відділення медичної реабілітації на 100 ліжок, що фактично почали повноцінно функціонувати з початку 2015 року (Руснак, І. 2016, с. 64). У Центрі медичної реабілітації та санаторного лікування «Трускавецький» – переважно для хворих із наслідками поранень внутрішніх органів, органів сечостатевої системи, психологічними травмами, а у Центрі медичної реабілітації та санаторного лікування «Пуща-Водиця» – переважно для хворих із наслідками поранень і травм нервової системи, опорно-рухового апарату, психологічними травмами (Оздоровлення військовослужбовців Збройних Сил України. 2019).

У 2017 р. у складі Військово-медичного клінічного центру Південного регіону було відкрито санаторне відділення у смт Затока Одеської обл. на 50 ліжок, призначене для військовослужбовців із бойових частин ЗС України, які попередньо проходили лікування у госпіталах після бойових поранень і травм із напрямом відновлення та реабілітації (кліматотерапія, робота з психологом, а також комплексні фізіотерапевтичні процедури).

Для охоплення більшої кількості військовослужбовців ЗС України та членів їхніх сімей санаторно-курортним лікуванням у 2016 р. у м. Приморськ Запорізької обл. було створено Центральний військовий санаторій «Приморський» на 200 ліжок (Руснак, І. 2017, с. 78).

У 2018 р. на базі санаторію «Лермонтовський» (м. Одеса) був створений Центр медичної реабілітації та санаторного лікування «Одеський» на 400 ліжок, що відкрився у 2020 р. після проведення ремонту та оновлення медичного устатку-

вання. Цей лікувально-профілактичний заклад МО України спеціалізується на медичній та медико-психологічній реабілітації та санаторному лікуванні хворих із захворюваннями системи кровообігу, нервової системи, кістково-м'язової системи та сполучної тканини, сечостатевої системи, травмами опорно-рухового апарату (Про Центр медичної реабілітації та санаторного лікування «Одеський». 2018). Відкриття цього санаторію дало можливість значно розширити санаторно-курортне лікування для військовослужбовців та членів їхніх сімей.

Отже, на початку 2022 р. для проведення медичної та медико-психологічної реабілітації військовослужбовців, санаторно-курортного лікування у підпорядкуванні МО України функціонувало п'ять санаторно-курортних закладів та два санаторних відділення у складі Військово-медичного клінічного центру Центрального та Південного регіонів. Зокрема, Центральний військовий санаторій «Приморський» (м. Приморськ, Запорізької обл.) (200 ліжок), Центральний військовий клінічний санаторій «Хмільник» (450 ліжок), Центр медичної реабілітації та санаторного лікування «Трускавецький» (600 ліжок), Центр медичної реабілітації та санаторного лікування «Пуща-Водиця» (250 ліжок), Санаторне відділення ВМКЦ Південного регіону (смт Затока Одеської обл.) (50 ліжок), Санаторне відділення ВМКЦ Центрального регіону (м. Вінниця) (100 ліжок), Центр медичної реабілітації та санаторного лікування «Одеський» (400 ліжок) (Руснак, І. (за заг. ред.). 2021, с. 104). Отже, загальна штатна ліжкова місткість у санаторно-курортних закладах та реабілітаційних підрозділах у системі Міноборони становила 2 050 ліжок для проведення санаторно-курортного лікування і медичної реабілітації військовослужбовців, учасників АТО/ООС та інших категорій (Руснак, І. 2021, с. 104).

За період 2014–2021 рр. санаторно-курортне лікування та медичну реабілітацію отримали загалом 24 тис. 153 військовослужбовців: у 2014 р. – 2 000 осіб (Руснак, І. 2016, с. 64), у 2015 р. – 2 528 (Руснак, І. 2017, с. 77), у 2016 р. – 2 178, у 2017 р. – 3 228 (Руснак, І. 2018, с. 111), у 2018 р. – 4 156, у 2019 р. – 4 757, у 2020 р. – 1 645 осіб відповідно (Руснак, І. 2021, с. 104), у 2021 р. – 3 661 військовослужбовець відповідно (Руснак, І. 2022, с. 47).

У результаті проведеного дослідження встановлено, що в особливий період (березень 2014 р. – лютий 2022 р.) відбулася трансформація системи санаторно-курортного лікування військовослужбовців ЗС України та членів їх-

ніх сімей. Суть цих змін полягала в тому, що зі зменшенням кількості військових санаторіїв, внаслідок окупації Криму, держава при виділенні путівок на санаторно-курортне лікування почала застосовувати не медичні показники, а доходи сім'ї військовослужбовця. У досліджуваній період почали виділяти більше путівок на медичну й медико-психологічну реабілітацію військовослужбовців та учасників бойових дій, і менше для військовослужбовців, ветеранів війни, ветеранів військової служби та членів їхніх сімей.

Можна зробити висновок, що в особливий період наявні можливості й засоби санаторно-курортних закладів, що знаходилися у підпорядкуванні Міністерства оборони України, не давали змоги надавати медичну допомогу, проводити реабілітаційні заходи із військовослужбовцями ЗС України, ветеранами військової

служби та членами їхніх сімей у повному обсязі та на належному рівні. Основна проблема з реалізацією прав та гарантій у сфері медичного забезпечення військовослужбовців ЗС України та членів їхніх сімей полягала в обмеженому фінансуванні армії.

Через особливості свого правового статусу військовослужбовці мають бути наділені ширшими правами на санаторно-курортне лікування та медичну реабілітацію, ніж інші громадяни. Це не тільки може розглядатися як засіб компенсації підвищеного ризику, якому піддавалися та піддаються військовослужбовці при виконанні своїх службових обов'язків, а й обумовлюється об'єктивною необхідністю додаткової медичної допомоги та реабілітації у випадку отримання військовослужбовцем травми на службі або погіршення стану здоров'я.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Автушенко, І. (2018). Медичне та санаторно-курортне забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України звільнених з військової служби та членів їх сімей (1991–2011 рр.). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Вип. 138, с. 5–9.
- Автушенко, І. (2013а). Санаторно-курортне лікування військовослужбовців Збройних Сил України. *Проблеми історії та історіографії України: Програма і матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. Київ, Україна, 18 квітня 2013 р. Київ: КНУ імені Т. Шевченка, с. 7–8.
- Автушенко, І. (2013б). Санаторно-курортне лікування як важлива складова медичного забезпечення військовослужбовців Збройних сил України. *Гілея*. Вип. 78 (№ 11), с. 102–106.
- Автушенко, І. (2013с). Становлення та розвиток санаторно-курортного лікування військовослужбовців Збройних сил України. *Сучасна молодіжна наука в Україні: Збірник наукових статей за матеріалами IV міжвузівської студентської наукової конференції*. Переяслав-Хмельницький, Україна, 25–26 квітня 2013 р. Переяслав-Хмельницький, Вип. 2 (4), с. 6–10.
- Все про Центральний військовий клінічний санаторій «Хмільник». (2021). URL: <https://www.zsu.gov.ua/2021/03/vse-pro-czentralnyj-vijskovuj-klinichnyj-sanatorij-hmilnyk/> [дата зверн.: 11.09.2024].
- Гавловський, О. & Голованова, І. (2019). Забезпечення вторинною медичною допомогою та санаторно-курортним лікуванням учасників АТО. *Світ медицини та біології*. № 4 (70), с. 50–55.
- Зятьєв, С. (2016). Військові санаторії: якістю компенсувати кількість *Військо України*. № 5 (187), с. 38–41.
- Інструкція про організацію санаторно-курортного лікування, медичної та медико-психологічної реабілітації у Збройних Силах України: Наказ Міністерства оборони України від 04.11.2016 р. № 591. (2016). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1538-16/ed20161104#Text> [дата зверн.: 12.09.2024].
- Можаровський, В. (за заг. ред.). (2012). *Біла книга – 2011. Збройні Сили України*. К.: МОУ, 84 с.
- Оздоровлення військовослужбовців Збройних Сил України. (2019). URL: https://ck-oda.gov.ua/docs/2019/31012019_5.pdf [дата зверн.: 11.09.2024].
- Олійник, О. (за заг. ред.). (2013). *Біла книга – 2012. Збройні Сили України*. К.: МОУ, 74 с.
- Податковий кодекс України. (2011). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> [дата зверн.: 11.09.2024].
- Про внесення змін до Інструкції про порядок санаторно-курортного забезпечення у Збройних Силах України: Наказ Міністерства оборони України від 30.07.2014 № 490. (2014). *Офіційний вісник України*. № 72. ст. 2041.

Прожитковий мінімум в Україні. (2024). URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/wagemin/> [дата зверн.: 11.09.2024].

Про затвердження Змін до Інструкції про організацію санаторно-курортного лікування, медичної та медико-психологічної реабілітації у Збройних Силах України: Наказ Міністерства оборони України від 17.07.2018 р. № 337. (2018). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0915-18#Text> [дата зверн.: 12.09.2024].

Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 27.03.2014 р. № 1166-VII. (2014). *Відомості Верховної Ради України*. № 20–21. ст.745.

Про Центр медичної реабілітації та санаторного лікування «Одеський». (2018). URL: <https://odesskiy.com.ua/about.htm> [дата зверн.: 12.09.2024].

Романюк, Ю. (2010). *Медико-соціальне обґрунтування оптимізації системи лікувально-профілактичного забезпечення пенсіонерів Міністерства оборони України*: дис. ... канд. мед. наук: 14.02.03 – соціальна медицина. Київ, 198 с.

Руснак, І. (за заг. ред.). (2014). *Біла книга – 2013. Збройні Сили України*. К.: МОУ, 74 с.

Руснак, І. (за заг. ред.). (2016). *Біла книга-2015. Збройні Сили України*. К.: МОУ, 105 с.

Руснак, І. (за заг. ред.). (2017). *Біла книга-2016. Збройні Сили України*. К.: МОУ, 111 с.

Руснак, І. (за заг. ред.). (2018). *Біла книга-2017. Збройні Сили України*. К.: МОУ, 152 с.

Руснак, І. (за заг. ред.). (2019). *Біла книга – 2018. Збройні Сили України*. К.: МОУ, 170 с.

Руснак, І. (за заг. ред.). (2021). *Біла книга – 2019–2020. Збройні Сили України, Держспецтрансслужба*. К.: МОУ, 195 с.

Руснак, І. (за заг. ред.). (2022). *Біла книга 2021. Оборонна політика України*. К.: МОУ, 118 с.

Шишлюк, М. (2015). Правові проблеми здійснення санаторно-курортного лікування військовослужбовців за законодавством України. *Порівняльно-аналітичне право*. № 6, с. 144–146.

REFERENCES

Avtushenko, I. (2018). Medychne ta sanatorno-kurortne zabezpechennia viiskovosluzhbovtziv Zbroinykh Syl Ukrainy zvilnenykh z viiskovoi sluzhby ta chleniv yikh simei (1991–2011 rr.) [Medical and health resort support of the retired servicemen of the Armed Forces of Ukraine and their families members (1991–2011)]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istorii*. Vyp. 138, s. 5–9. [In Ukrainian].

Avtushenko, I. (2013a). Sanatorno-kurortne likuvannia viiskovosluzhbovtziv Zbroinykh Syl Ukrainy [Sanatoria and health resorts treatment of servicemen of the Armed Forces of Ukraine]. *Problemy istorii ta istoriohrafii Ukrainy: Prohrama i materialy mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi konferentsii*. Kyiv, Ukraina, 18 kvitnia 2013 r. Kyiv: KNU imeni T. Shevchenka, s. 7–8. [In Ukrainian].

Avtushenko, I. (2013b). Sanatorno-kurortne likuvannia yak vazhlyva skladova medychnoho zabezpechennia viiskovosluzhbovtziv Zbroinykh syl Ukrainy [Sanatoria and health resorts treatment as an important health care component of the Armed Forces of Ukraine servicemen]. *Hileia*. Vyp. 78 (№ 11), s. 102–106. [In Ukrainian].

Avtushenko, I. (2013c). Stanovlennia ta rozvytok sanatorno-kurortnoho likuvannia viiskovosluzhbovtziv Zbroinykh syl Ukrainy [Formation and development of sanatoria and health resorts treatment of servicemen of the Armed Forces of Ukraine]. *Suchasna molodizhna nauka v Ukraini: Zbirnyk naukovykh statei za materialamy IV mizhvuzivskoi studentskoi naukovoi konferentsii*. Pereiaslav-Khmelnyskyi, Ukraina, 25–26 kvitnia 2013 r. Pereiaslav-Khmelnyskyi, Vyp. 2 (4), s. 6–10. [In Ukrainian].

Vse pro Tsentralnyi viiskovyi klinichnyi sanatorii «Khmilnyk». (2021). [All about the central military clinical sanatorium «Khmilnyk»]. URL: <https://www.zsu.gov.ua/2021/03/vse-pro-czentralnyj-vijskovyj-klinichnyj-sanatorij-hmilnyk/> [Accessed: 11.09.2024]. [In Ukrainian].

Havlovskiy, O. & Holovanova, I. (2019). Zabezpechennia vtorynnoiu medychnoiu dopomohoiu ta sanatorno-kurortnym likuvanniam uchasykiv ATO. [Provision of secondary medical care and sanatorium-and-spa treatment of ATO participants]. *Svit medytsyny ta biolohii*. № 4 (70), s. 50–55. [In Ukrainian].

Ziatiev, S. (2016). Viiskovi sanatorii: yakistiu kompensuvaty kilkist [Military sanatoriums: quality to compensate for quantity]. *Viisko Ukrainy*. № 5 (187), s. 38–41. [In Ukrainian].

Instruktsiia pro orhanizatsiiu sanatorno-kurortnoho likuvannia, medychnoi ta medyko-psykholohichnoi reabilitatsii u Zbroinykh Sylakh Ukrainy [Instruction on the organization of spa treatment, medical and medical

and psychological rehabilitation in the Armed Forces of Ukraine]: Nakaz Ministerstva oborony Ukrainy vid 04.11.2016 r. № 591. (2016). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1538-16/ed20161104#Text> [Accessed: 12.09.2024]. [In Ukrainian].

Mozharovskyi, V. (ed.). (2012). *Bila knyha – 2011. Zbroini Syly Ukrainy* [White Book – 2011. Armed Forces of Ukraine]. Kyiv: MOU, 84 s. [In Ukrainian].

Ozdorovlennia viiskovosluzhbovtziv Zbroinykh Syl Ukrainy [Healing of servicemen of the Armed Forces of Ukraine]. (2019). URL: https://ck-oda.gov.ua/docs/2019/31012019_5.pdf [Accessed: 11.09.2024]. [In Ukrainian].

Oliinyk, O. (ed.). (2013). *Bila knyha – 2012. Zbroini Syly Ukrainy* [White Book – 2012. Armed Forces of Ukraine]. Kyiv: MOU, 74 s. [In Ukrainian].

Podatkovyi kodeks Ukrainy [Tax Code of Ukraine]. (2011). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> [Accessed: 11.09.2024]. [In Ukrainian].

Pro vnesennia zmin do Instruksii pro poriadok sanatorno-kurortnoho zabezpechennia u Zbroinykh Sylakh Ukrainy [On amendments to the Instruction on the order of sanatorium and resort in the Armed Forces of Ukraine]: Nakaz Ministerstva oborony Ukrainy vid 30.07.2014 № 490. (2014). *Oftsiniyi visnyk Ukrainy*. № 72, art. 2041. [In Ukrainian].

Prozhytkovyi minimum v Ukraini [The subsistence minimum in Ukraine]. (2024). URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/wagemin/> [Accessed: 12.09.2024]. [In Ukrainian].

Pro zatverdzhennia Zmin do Instruksii pro orhanizatsiiu sanatorno-kurortnoho likuvannia, medychnoi ta medyko-psykholohichnoi reabilitatsii u Zbroinykh Sylakh Ukrainy [About approval of changes to the instruction on the organization of spa treatment, medical and medical and psychological rehabilitation in the Armed Forces of Ukraine]: Nakaz Ministerstva oborony Ukrainy vid 17.07.2018 № 337. (2018). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0915-18#Text> [Accessed: 12.09.2024]. [In Ukrainian].

Pro socialnyi i pravovyi zakhyst viiskovosluzhbovtziv i chleniv yikh simey [About the social and legal protection of servicemen and their families' members]: Zakon Ukrainy vid 27.03.2014 № 1166-VII. (2014). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 20–21. art. 745. [In Ukrainian].

Pro Tsentr medychnoi reabilitatsii ta sanatornoho likuvannia «Odeskyi» [About the Center for Medical Rehabilitation and Sanatorium Treatment «Odesa»]. (2018). URL: <https://odesskiy.com.ua/about.htm> [Accessed: 12.09.2024]. [In Ukrainian].

Romaniuk, Yu. (2010). *Medyko-sotsialne obgruntuvannia optymizatsii systemy likuvalno-profilaktychnoho zabezpechennia pensioneriv Ministerstva oborony Ukrainy* [Medical-Social Explanation for Optimization of Medicoprophylactic Provision System of Pensioners of Ministry of Defense of Ukraine]. (Candidate's thesis). Kyiv, 198 s. [In Ukrainian].

Rusnak, I. (ed.). (2014). *Bila knyha – 2013. Zbroini Syly Ukrainy* [White Book – 2013. Armed Forces of Ukraine]. Kyiv: MOU, 74 s. [In Ukrainian].

Rusnak, I. (ed.). (2016). *Bila knyha – 2015. Zbroini Syly Ukrainy* [White Book – 2015. Armed Forces of Ukraine]. Kyiv: MOU, 105 s. [In Ukrainian].

Rusnak, I. (ed.). (2017). *Bila knyha – 2016. Zbroini Syly Ukrainy* [White Book – 2016. Armed Forces of Ukraine]. Kyiv: MOU, 111 s. [In Ukrainian].

Rusnak, I. (ed.). (2018). *Bila knyha – 2017. Zbroini Syly Ukrainy* [White Book – 2017. Armed Forces of Ukraine]. K.: MOU, 152 s. [In Ukrainian].

Rusnak, I. (ed.). (2019). *Bila knyha – 2018. Zbroini Syly Ukrainy* [White Book – 2018. Armed Forces of Ukraine]. K.: MOU, 170 s. [In Ukrainian].

Rusnak, I. (ed.). (2021). *Bila knyha – 2019–2020. Zbroini Syly Ukrainy. Derzhspetstranssluzhba* [White Book – 2019–2020. Armed Forces of Ukraine. State Support Service]. K.: MOU, 195 s. [In Ukrainian].

Rusnak, I. (ed.). (2022). *Bila knyha – 2021. Oboronna polityka Ukrainy* [White Book – 2021. Defence policy of Ukraine]. K.: MOU, 118 s. [In Ukrainian].

Shyshliuk, M. (2015). Pravovi problemy zdiisnennia sanatorno-kurortnoho likuvannia viiskovosluzhbovtziv za zakonodavstvom Ukrainy [Legal problems of realization of sanatorium health resorts treatment of servicemen according to the legislation of Ukraine]. *Porivnialno-analitychne pravo*. № 6, s. 144–146. [In Ukrainian].

Iryna AVTUSHENKO

*Doctor of Historical Sciences, Professor
National Transport University (Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3987-4034>
E-mail: irena_avtushenko@ukr.net*

Oleksandr AVTUSHENKO

*PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Institute of Special Communications and Information
Protection of the National Technical University of
Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»
(Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0910-7552>
Email: avtushenko_a@ukr.net*

**TRANSFORMATION OF THE SYSTEM OF SANATORIUM-RESORT TREATMENT
OF SERVICEMEN OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE
IN A SPECIAL PERIOD (2014–2022)**

The article studies the sanatorium-resort treatment of servicemen of the Armed Forces of Ukraine. On the basis of previous scientific research, the decrease dynamics in the number of military sanatoriums and bed stock of sanatorium-resort establishments of the Ukrainian Ministry of Defence over the years of independence is shown. It is found out that as a result of the Crimea annexation, only three military sanatoriums remained, that significantly limited access to sanatorium treatment for servicemen and their families.

Due to the decrease in the number of sanatorium beds, amendments were made to legislative acts, which significantly limited the ability of servicemen and their families to receive vouchers. The changes regarding the conditions for granting vouchers to servicemen and their family members during a special period are analyzed. Since 2014, servicemen and their family members could exercise their right to sanatorium-resort treatment provided that the amount of total income for each family member did not exceed the amount of income that gave the right to a tax social benefit. When allocating vouchers for sanatorium-resort treatment, the financial criterion for the servicemen's family income began to be applied, rather than medical indicators. Since 2016, the 25% or 50% payment of the sanatorium voucher cost began to be carried out provided that the average monthly total family income per person for the previous six months did not exceed three living wages. Families of servicemen with more income paid vouchers at cost price.

In the conditions of russian aggression against Ukraine, more vouchers for medical and medico-psychological rehabilitation for servicemen – participants in hostilities, and less for servicemen, war veterans, military service veterans and their family members, began to be allocated. It is established that at the beginning of 2022 there were 5 sanatorium-resort establishments and 2 sanatorium departments under the Ministry of Defence of Ukraine.

Keywords: *sanatorium-resort treatment, health improvement, servicemen, medical rehabilitation, vouchers, servicemen family members.*

Юрій РУСНАК

кандидат юридичних наук, старший дослідник,
заслужений юрист України

Національний університет оборони України
(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1418-5793>

Електронна пошта: voyen_ist@ukr.net

ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНИЙ АНАЛІЗ ТРАНСФОРМАЦІЇ СИСТЕМИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (1991–2014)

У статті окреслено генезу правового забезпечення Збройних Сил України з 1991 по 2014 роки, а також, виокремлено проблемні моменти, що призвели до ослаблення обороноздатності держави на початку проведення антитерористичної операції на Сході України. Досліджено стан правового забезпечення Збройних Сил України напередодні запровадження антитерористичної операції на Сході України. Застосовуючи методи аналізу правових документів та порівняльного аналізу, автор дослідив законодавчу базу, що регулює діяльність Збройних Сил України, для визначення рівня готовності та адаптивності військових структур.

Ключові слова: антитерористична операція, будівництво Збройних Сил України, агресія рф, документи оборонного планування.

Постановка проблеми. Збройні сили є важливою компонентою державності. Після проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. виникла необхідність у формуванні власної армії, що стало особливо актуальним через військову агресію рф у 2014 році. Водночас, до 2014 року (окупації російською федерацією Автономної Республіки Крим та подальшої ескалації конфлікту на Сході України), Збройні Сили України (далі – ЗС України) були у стані організаційного, технічного та морального занепаду.

Початок проведення антитерористичної операції (далі – АТО) 14 квітня 2014 р. на Сході України став відповіддю на окупацію російською федерацією територій України та дестабілізаційні дії російських військових у Донецькій та Луганській областях. Це вимагало значного підсилення правової бази та забезпечення ЗС України для адекватного реагування на зовнішню агресію та захисту територіальної цілісності держави. Аналіз існуючого стану правового забезпечення ЗС України на початку проведення АТО показує, що відповідь на ці виклики вимагала не лише військових дій, а й глибоких реформ у правовій сфері, включаючи адаптацію законодавства до потреб воєнного часу, що і зумовило актуальність обраного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питанню формування і розвитку ЗС України присвячена низка досліджень сучасних науковців. Так, у праці П. Скиби висвітлено проблеми, вади, неузгодженості та суперечності законодавчого супроводження будівництва і розвитку Збройних Сил України (Скиба, П. 2013). Детальний розгляд історіографії створення та розвитку Збройних Сил України описано у роботі С. Сегеди та В. Шевчука (Сегеда, С. & Шевчук, В. 2021). Аналізу оборонної реформи в Україні присвячена робота І. Руснака та О. Меліхова (Руснак, І. & Меліхов, О. 2018).

Питання генези адміністративно-правового забезпечення оборони України порушувалося у роботі В. Пашинського (Пашинський, В. 2017).

Однак аналіз напрацювань науковців щодо окресленої теми свідчить про те, що стан правового забезпечення ЗС України на початку проведення АТО на Сході України потребує подальшого розгляду.

Мета статті полягає у розкритті сутності та змісту еволюції системи нормативно-правового забезпечення Збройних Сил України у контексті розбудови та реформування воєнної організації держави.

Виклад основного матеріалу. Початок будівництва ЗС України як невід'ємного інституту держави було покладено постановою Верховної Ради України від 24 серпня 1991 р. «Про військові формування в Україні» (Про військові формування на Україні. 1991). У ній, зокрема, йшлося про підпорядкування усіх військ колишнього СРСР, дислокованих на території України, та утворення Міністерства оборони України. Також Уряду України наказувалося розпочати процес створення Збройних Сил України. У вересні 1991 р. на посаду Міністра оборони України був призначений генерал-майор авіації Костянтин Морозов. У стислий термін Верховна Рада України прийняла пакет законодавчих актів щодо воєнної сфери, зокрема:

1. Концепцію оборони і будівництва Збройних Сил України (11.10.1991 р.);
2. Постанову «Про утворення Ради оборони України» (11.10.1991 р.);
3. Закон України «Про оборону України» (06.12.1991 р.);
4. Закон України «Про Збройні Сили України» (06.12.1991 р.).

У той же час формувалися Міністерство оборони України, Генеральний штаб, види ЗС, системи управління, підготовки і всебічного забезпечення військ (сил) тощо. Концепція передбачала, що, враховуючи усі фактори національної безпеки, Україна поступово буде реалізовувати намір стати у майбутньому нейтральною, без'ядерною державою, що відмовляється від участі у військових блоках, віддавши перевагу виконанню усіх міжнародних домовленостей та угод щодо невикористання ядерної зброї.

У Концепції визначалося, що ЗС України будуть складатися з трьох видів: Сухопутних військ (Військ наземної оборони), Військово-Повітряних Сил і Сил Протиповітряної оборони (Військ повітряної оборони), Військово-Морських Сил. Крім того, було визначено повноваження Міністра оборони України і Генерального штабу ЗС України (Іваненко, А. 2021).

Відповідно до рішення Президента України із 3 січня 1992 р. було розпочато процес приведення до добровільної присяги на вірність народові України особового складу військ, що дислокувались на території України. На кінець січня 1992 р. військову присягу прийняли близько 310 тис. військовослужбовців (більше 70 % від запланованої кількості) (Кузьмук, О. 2013). Продовжувалося формування законодавчої бази оборони, зокрема було прийнято такі Закони України:

1. «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей. 1991);
2. «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» (у редакції на момент прийняття закону) (Про військовий обов'язок і військову службу. 1992);
3. «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ» (у редакції на момент прийняття закону) (Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб. 1992);
4. «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» (Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію. 1993) тощо.

У контексті окресленого варто також зазначити, що особливе значення мало прийняття Верховною Радою України 19 жовтня 1993 р. Воєнної доктрини України (Про Воєнну доктрину України. 1993). У важливому політико-правовому акті вперше Україна визначила основні засади та пріоритети своєї військової політики та міжнародного співробітництва у галузі безпеки і оборони. Також були конкретизовані принципи та основні напрями функціонування та подальшого розвитку ЗС України.

Відповідно до Указу Президента України від 5 квітня 1992 р. № 209 на базі сил Чорноморського флоту було розпочато формування органів управління Військово-Морських Сил України (Про невідкладні заходи по будівництву Збройних Сил України. 1992). У червні 1992 р. Верховна Рада України ратифікувала Договір про звичайні збройні сили в Європі, за яким визначено максимальні рівні озброєння і військової техніки для України (Про подання на ратифікацію Договору про звичайні збройні сили в Європі та Угоди про принципи і порядок його виконання. 1992).

Указом Президента України від 28 січня 1993 р. № 31 (Про Військово-Повітряні Сили України. 1993) на базі Військово-Повітряних Сил України та Військ Протиповітряної оборони України розпочалося формування єдиного виду Збройних Сил України – Військ Повітряної оборони. Передбачалося, що остаточне їх об'єднання мало завершитися до 30 листопада 1995 року.

Отже, за період 1991–1993 рр. було закладено основні організаційно-правові основи системи оборони в Україні, а також необхідні умови для подальшого адміністративно-правового забезпе-

чення оборонної функції держави. Зокрема, було створено органи державної влади у сфері оборони, ЗС України та інші військові формування, систему забезпечення, елементи оборонно-промислового комплексу та систему законодавства, що регулювала їх діяльність. Відповідна законодавча база складалася з двох рівнів: законів, що встановлювали основні принципи функціонування системи оборони, та підзаконних нормативно-правових актів, що визначали порядок їх виконання (Пашинський, В. 2017).

Вважається, що перший етап будівництва ЗС України був завершений у 1996 р. після остаточного ядерного роззброєння, коли на території України не лишилося жодного елементу ядерної зброї. Починаючи з другої половини 90-х рр. відбувся поступовий занепад української армії, утім, варто зауважити, що будівництво ЗС України продовжувалося. Згідно з Указом Президента України від 23 травня 1996 р. № 368 у складі ЗС України було утворене Командування Сухопутних військ України, якому підпорядкували органи управління та війська військових округів (Про Сухопутні війська України. 1996).

Вагомим кроком стало прийняття Конституції України, де було визначено основи діяльності і застосування ЗС України, інших військових формувань і правоохоронних органів держави. Практика їх створення та розбудови вимагали удосконалення правової бази для їх подальшого функціонування і розвитку (Конституція України. 1996).

Аналізуючи законодавчу базу першого етапу будівництва ЗС України, варто зазначити, що тоді формувалася правова основа їх діяльності, здійснювалася реорганізація їх структур, створювалися відповідні системи управління, забезпечення та інші елементи, необхідні для їх діяльності. Утім, варто додати, що характерними ознаками для першого етапу, коли закладалися основи ЗС України, було значне скорочення військових структур, зменшення чисельності особового складу, кількості озброєнь і військової техніки. Так, станом на кінець 1996 р. скоротили понад 3,5 тис. різноманітних військових структур і майже 410 тис. особового складу. Незважаючи на негаразди та труднощі цього періоду, було створено Генеральний штаб, Міністерство оборони тощо (Логвинюк, Т. 2022).

Наступний етап розбудови ЗС України відбувся у період з 1997 по 2013 рік. Завдяки врахованому досвіду попереднього етапу, було роз-

роблено значний масив нормативних документів у сфері оборони й розбудови війська.

Вважається, що точкою відліку окресленого етапу стало затвердження Указом Президента України від 20 січня 1997 р. Державної програми будівництва та розвитку ЗС України до 2005 року (Державна програма будівництва та розвитку... 2000). Програма визначила напрями розбудови ЗС України, уточнила їх склад, структуру і чисельність відповідно до покладених на них завдань, визначила співвідношення видів, родів військ, побудову організаційно-штатної структури органів управління, з'єднань і частин, крім того, окреслила перспективи модернізації зразків озброєння та військової техніки й оснащення військ новими зразками. Розпочався перехід до нової системи управління ЗС України, створювалися нові системи оперативного, тилового і технічного забезпечення, що максимально враховували б регіональні можливості. Також було відпрацьовано нові системи підготовки та комплектування ЗС України. Водночас, в умовах хронічного недофінансування комплексу заходів із реалізації оборонної реформи не було здійснено (Турченко, Ю. 2010).

Існування будь-якої організації, особливо такої складної, як збройні сили, передбачає наявність відповідних органів управління. Відповідно до Указу Президента України від 21 серпня 1997 р. було схвалено Положення про Міністерство оборони України та Положення про Генеральний штаб ЗС України. Зокрема, було визначено основні завдання, функції та повноваження Міністерства оборони, що полягають у забезпеченні державної політики у сфері оборони, виконанні воєнно-політичного, адміністративного управління Збройними Силами та іншими важливими питаннями (Скиба, П. 2013).

24 березня 1999 р. Верховна Рада України відповідними законами прийняла чотири статuti ЗС України: Статут внутрішньої служби Збройних Сил України, Дисциплінарний статут Збройних Сил, Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України, Стройовий статут Збройних Сил України.

3 червня 2004 р. Верховна Рада України внесла зміни до закону «Про Збройні Сили України», що ознаменували завершення переходу ЗС України із чотирьохвидової на трьохвидову структуру, завдяки створенню на базі ВПС і Військ ППО єдиного виду ЗС – Повітряних Сил. 15 червня 2004 р. Президент України затвердив Воєнну

доктрину України, що визначала стратегічні, політичні, економічні та технічні аспекти забезпечення національної безпеки через встановлення основних принципів та стратегій військової діяльності (Про Воєнну доктрину України. 2004).

У квітні 2005 р. Президент України вніс зміни до Воєнної доктрини, зокрема щодо стратегічної мети держави. Ці зміни чітко визначили, що основною метою України є отримання повноправного членства в НАТО та Європейському союзі. Також було визначено: «Виходячи з того, що НАТО і ЄС є гарантами безпеки і стабільності в Європі, Україна готується до повноправного членства в цих організаціях» (Про звіт Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України для проведення розслідування ... 2019).

На засіданні Ради національної безпеки і оборони України 17 червня 2004 р. був обговорений Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 року. Після вивчення цього документа його було затверджено відповідним Указом Президента України. Як зазначалося, Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 р. є «концептуальним довгостроковим документом з реформування Збройних Сил та інших військових формувань України на період до 2015 року», «на його основі передбачається удосконалення законодавчих та інших нормативно-правових актів, розробка цільових програм реалізації державної політики з питань національної оборони» (Про Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 року. 2004).

Крім того, 17 березня 2005 р. було ухвалено Закон України «Про чисельність Збройних Сил України на 2005 рік» (Про чисельність Збройних Сил України на 2005 рік. 2005), відповідно до якого гранична чисельність ЗС України передбачалася на рівні 245 тис. осіб, у тому числі 180 тис. військовослужбовців. Було розпочато реалізацію Державної програми розвитку Збройних Сил України на 2006–2011 рр., спрямованої на реформування системи управління з урахуванням упровадження нової організаційно-штатної структури з трьома видами військ. Основні завдання програми включали модернізацію збройних сил, закупівлю нового озброєння та військової техніки, а також забезпечення соціального захисту військовослужбовців та їхніх сімей (Про звіт Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України для проведення розслідування ... 2019).

Указом Президента України від 12 лютого 2007 р. було затверджено Стратегію національної

безпеки України, що визначила основні принципи, пріоритетні цілі, завдання та механізми забезпечення життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз (Про Стратегію національної безпеки України. 2007).

Утім, 1 липня 2010 р. було прийнято Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (Про засади внутрішньої і зовнішньої політики, 2010), згідно із яким основний принцип зовнішньої політики України полягав у дотриманні політики позаблоковості. Внаслідок прийняття Закону були внесені зміни до Державної програми розвитку Збройних Сил України на 2006–2011 рр., що фактично згортало напрацьовані напрями щодо розвитку та будівництва ЗС України у контексті інтеграції України до системи колективної безпеки Північноатлантичного альянсу.

Рада національної безпеки і оборони України 8 червня 2012 р. розглянула і схвалила нову редакцію Воєнної доктрини України. Попри наявні загрози, у новій редакції доктрини зазначалося, що збройна агресія, в результаті якої може виникнути локальна або регіональна війна проти України, у середньостроковій перспективі є малоімовірною. Втім, вказувалося й на те, що Україна дотримується політики позаблоковості, розцінюючи її як важливий фактор зниження напруженості воєнно-політичної обстановки у регіоні. Також у новій редакції Воєнної доктрини України зазначалося, що вона має оборонний характер і не вважає жодну державу (коаліцію держав) своїм воєнним противником, але визнаватиме потенційним воєнним противником державу (коаліцію держав), дії або наміри якої матимуть ознаки загрози застосування воєнної сили проти України (Про нову редакцію Воєнної доктрини України. 2012).

Фактично, нова редакція Воєнної доктрини України 2012 р. не відповідала воєнно-політичній обстановці, не вказувала на джерела, масштаби і характер загроз у воєнній сфері. Внаслідок цього було невірно визначено шляхи підготовки держави до збройного захисту та застосування воєнної сили.

Важливо також додати, що Указом Президента України від 8 червня 2012 р. введено в дію рішення РНБО «Про нову редакцію Стратегії національної безпеки України» (Про нову редакцію Стратегії національної безпеки України. 2012), де вкотре було зосереджено увагу на тому, що

Україна дотримується політики позаблоковості. Основним завданням було визначено формування ефективних, професійних, проте, невеликих за чисельністю збройних сил, спроможних виконувати завдання оборони держави в умовах проведення позаблокової політики (Про звіт Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України для проведення розслідування... 2019).

29 грудня 2012 р. Указом Президента України було затверджено Стратегічний оборонний бюлетень України, де стверджувалося, що Воєнна організація держави в існуючій конфігурації уже не в змозі у повному обсязі виконувати завдання у сферах національної безпеки і оборони держави, покладені на неї законодавством України. За таких умов передбачалося реорганізувати воєнну організацію держави у сектор безпеки і оборони України, законодавчо закріпити, чітко визначити механізм його функціонування у мирний час і у кризових ситуаціях. Також вбачалося, що з огляду на тенденції та умови розвитку воєнно-політичної обстановки у світі, збройна агресія, що може призвести до виникнення локальної або регіональної війни проти України, у середньостроковій перспективі є малоімовірною, а стратегічними цілями державної політики у сферах національної безпеки і оборони України є створення сприятливих зовнішніх і внутрішніх умов для забезпечення неухильного дотримання Україною політики позаблоковості (Про Стратегічний оборонний бюлетень України. 2012).

На підставі Стратегічного оборонного бюлетеня України, відповідно до законів України «Про організацію оборонного планування» та «Про державні цільові програми», у рамках середньострокового оборонного планування Указом Президента України була затверджена Концепція реформування і розвитку Збройних Сил України на період до 2017 року, прийняття якої ознаменувало новий етап військової реформи (Про Концепцію реформування і розвитку Збройних Сил України на період до 2017 року. 2012). Концепція визначала головні шляхи розвитку та реформування ЗС України відповідно до пріоритетів та принципів державної політики у галузі національної безпеки та оборони.

Указом Президента України від 2 вересня 2013 р. № 479 було затверджено і введено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2013 року «Про Державну комплексну програму реформування і розвитку Збройних Сил України на період до 2017 року», відповідно до якої передбачалось суттєве скорочення чисельності ЗС України та проведення низки організаційних заходів, спрямованих фактично на руйнацію війська, а саме:

• суттєве скорочення загальної чисельності особового складу ЗС України (упродовж 5 років планувалося скоротити більш ніж у 2 рази);

• до 2017 р. було запропоновано повністю скасувати строкову службу і перейти до контрактного типу комплектування особовим складом, при цьому не було враховано рівень фінансування потреб оборони;

• у системі управління ЗС України передбачався перехід на міжвидову основу.

У структурі ЗС України мали залишитися лише два оперативних командування: «Південь», «Північ», а також командування Військово-Морських Сил України. Вони мали бути побудовані по міжвидовому принципу. Штаби видів ЗС України пропонувалося інтегрувати до ГШ ЗС України. Скорочення ПС ЗС України передбачалося здійснити шляхом скорочення повітряних командувань «Центр», «Захід», «Південь» та командування Повітряних Сил як органів військового управління та передачі їх функцій з управління авіацією та протиповітряної оборони до оперативних командувань «Південь» та «Північ» (Про Державну комплексну програму реформування і розвитку Збройних Сил України на період до 2017 року. 2013).

Фактично, ці документи оборонного планування сформували таку політику держави, яка всупереч існуючим наявним загрозам була спрямована на скорочення особового складу, озброєнь та військової техніки. При цьому, положення про формування ефективних та професійних ЗС України мали декларативний характер, з огляду на фактичні дії вищого політичного керівництва держави.

Важливо також звернути увагу на скорочення чисельності ЗС України. Так, згідно з підписаним В. Януковичем Законом України від 20 вересня 2011 р. № 3742-VI «Про чисельність Збройних Сил України на 2012 рік» затверджено чисельність ЗС України станом на 31 грудня 2012 р. у кількості до 184 тис. осіб, у тому числі до 139 тис. військовослужбовців (Про чисельність Збройних Сил України на 2012 рік. 2011).

Попри те, що відповідно до прийнятих нормативно-правових документів передбачалось реформування ЗС України на принципах розумної достатності та їх поетапне скорочення, сучасні дослідження доводять безсистемність у цій сфері (Сегеда, С. & Шевчук, В. 2021). Помітно змен-

шувався обсяг фінансування оборонних потреб, зокрема у 2013 р. він склав лише 1,11 % ВВП. Дедалі більших обертів набирала процес скорочення чисельності армії. На кінець 2013 р. вона становила 165,5 тис., із яких військовослужбовцями були 120,9 тис. (Думенко, М. 2019).

Розформовували найбільш боєздатні частини ЗС України, крім того, зменшували кількість ВВНЗ, зумовивши таким чином деградацію системи військової підготовки та втрату популярності професії військового. У жовтні 2013 р. В Янукович скасував призов на строкову військову службу (Пивоваров, С. 2017).

У 2013 р. начальник Генерального штабу ЗС України В. Замана розпочав розформування управлінь та кількох штабів армійських корпусів і створення на їх базі Оперативного командування «Захід» та «Південь». Також у цей період розформовувалися управління інших армійських корпусів, Західного і Південного оперативних командувань та територіального управління «Північ» Сухопутних військ ЗС України, повітряних командувань «Центр», «Захід» і «Південь» Повітряних Сил ЗС України. Одночасне розформування призвело до тимчасової втрати управління військами, зокрема й тих, що мали захищати та обороняти АР Крим, адже створені окремі органи військового управління не були передбачені чинними нормативно-правовими актами. Як наслідок – їх робота не була регламентована належним чином. По суті, це було одним із найнебезпечніших рішень, адже реформування ЗС України без внесення відповідних змін до законодавства України та ігнорування необхідності корегування стратегічних документів, згідно з якими визначається порядок завдання відсічі агресору, унеможливило застосування Стратегічного замислу застосування ЗС України. Станом на 1 січня 2014 р. Закон України «Про Збройні Сили України», Стратегічний план застосування ЗС України, Доктрина підготовки і ведення операцій ЗС України, Концепція бойової та мобілізаційної готовності ЗС України, Концепція вогневого ураження в операціях ЗС України, Бойовий статут Сухопутних військ ЗС України, Бойовий статут ракетних військ ЗС України, Бойовий статут авіації Сухопутних військ ЗС України, Бойовий статут артилерії ЗС України, Бойовий статут високомобільних десантних військ ЗС України не передбачали існування та діяльність новостворених оперативних командувань. Загалом, зміст реформ, що проводились у ЗС України, на 1 грудня 2013 р. не відповідав вимогам понад

50 законів та інших нормативно-правових актів України (Як Україна втратила Крим: версія слідства... 2020).

Аналізуючи напрацювання науковців, можна простежити, що ослаблення бойових можливостей ЗС України відбувалося протягом тривалого часу й особливо загострилося у 2011–2013 роках. Саме тоді далися взнаки антиукраїнська політика вищого державного керівництва щодо вирішення проблемних питань забезпечення обороноздатності держави (Лібанова, Е. & Дмитренко, М. 2015).

Характеризуючи події, що склались у 2014 р., В. Горбулін підкреслював, що ЗС України опинилися тоді на межі своїх можливостей (Горбулін, В. (заг. ред.). 2017). Розглядаючи причини цього, Г. Перепелиця зауважував, що Воєнна доктрина України передбачала пріоритет в обороні країни від зовнішньої агресії завдяки політико-дипломатичним засобам, у той час, як армії відводилося другорядне значення. Однак через слабку зовнішньополітичну позицію, Україна не мала впливу на агресора, адже вона не була підкріплена військовою силою та конкретними кроками з організації оборони держави (Перепелиця, Г. 2014, с. 382).

Висновки. Початок будівництва ЗС України було закладено у 1991 році. За період з 1991 р. по 2014 р., а саме до початку проведення АТО на Сході України, було прийнято низку нормативно-правових актів у сфері оборони. Утім, виходячи із результатів досліджень, очевидним є те, що ослаблення обороноздатності держави на початку проведення АТО обумовлені суттєвими прорахунками у процесі будівництва ЗС України, що мали місце до 2014 року. Законодавчі та нормативно-правові документи України передбачали формування ЗС України на базі радянських військових формувань, що перебували на українській території на час розпаду Радянського Союзу, внаслідок їх поетапного скорочення і переформування на принципах розумної достатності. Робота вищого політичного керівництва держави була спрямована на свідоме скорочення ЗС України, розформування або зменшення штату боєздатних частин, зміну структури командування ЗС України. Процес інтенсивного скорочення особового складу, озброєння та військової техніки перетворився на тенденцію, що діяла з середини 1993 р. до початку 2014 р., що у подальшому дало можливість російській федерації окупувати АР Крим та розв'язати військову агресію на території Донецької та Луганської областей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Горбулін, В. (за заг. ред.). (2017). *Світова гібридна війна: український фронт*. Київ: НІСД, 496 с.
- Державна програма будівництва та розвитку Збройних сил України на період до 2005 р. (2000). *Військо України*. № 11/12, с. 32–54.
- Думенко, М.П. (2019). Функціонування служб (підрозділів) персоналу Збройних сил України у 2011–2018 рр. в умовах мирного часу та особливого періоду. *Воєнно-історичний вісник*. № 34 (4), с. 129–139.
- Іваненко, А. (2021). Становлення та розвиток збройних сил України: до 30-ї річниці незалежності України. *Наукові записки НІЕЗ «Переяслав»*. Вип. 20 (22), с. 213–219.
- Конституція України : Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141.
- Кузьмук, О.І. (2013). Формування та еволюція Воєнної організації (сектору безпеки і оборони) України (1991-2012). Київ: Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, 436 с.
- Лібанова, Е. & Дмитренко, М. (2015). Україна у світі. *Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса*. № 5–6 (79–80), с. 8–9.
- Логвинюк, Т. (2022). Становлення і розвиток Збройних Сил України в умовах викликів кінця ХХ – початку ХХІ ст. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. № 9/51, с. 320–328.
- Пашинський, В.Й. (2017). Генеза адміністративно-правового забезпечення оборони України. *Юридичний вісник*. № 1 (42), с. 64–73.
- Перепелиця, Г.М. (2014). Російська воєнна агресія проти України: міжнародний та внутріполітичний контекст. *Україна дипломатична*. Вип. 15, с. 370–385.
- Пивоваров, С. (2017). День Збройних сил. URL: <https://hromadske.ua/posts/den-zbroinykhsyl-ukrainy> [дата зверн.: 23.10.2024].
- Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 р. № 2232-ХІІ. (1992). *Відомості Верховної Ради України*. № 27, ст. 385.
- Про військові формування на Україні : Постанова Верховної Ради України від 24.08.1991 р. № 1431-ХІІ. (1991). *Відомості Верховної Ради України*. № 38, ст. 506.
- Про Військово-Повітряні Сили України: Указ Президента України від 28.01.1993 р. № 31. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/31/93#Text> [дата зверн.: 23.10.2024].
- Про Воєнну доктрину України: Постанова Верховної Ради України від 19.10.1993 р. № 3529-ХІІ. (1993). *Відомості Верховної Ради України*. № 43, ст. 409.
- Про Воєнну доктрину України: Указ Президента України від 15.06.2004 р. № 648. (2004). *Офіційний вісник України*. № 30, ст. 2005.
- Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 01.07.2010 р. № 2411-VI. (2010). *Відомості Верховної Ради України*. № 40, ст. 527.
- Про звіт Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України для проведення розслідування відомостей щодо фактів розкрадання в Збройних Силах України та підризу обороноздатності держави у період з 2004 по 2017 роки: Проект Постанови Верховної Ради України від 06.06.2019 р. № 10374.
- Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21.10.1993 р. № 3543-ХІІ. (1993). *Відомості Верховної Ради України*. № 44, ст. 416.
- Про невідкладні заходи по будівництву Збройних Сил України: Указ Президента України від 05.04.1992 р. № 209. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/209/92#Text> [дата зверн.: 23.10.2024].
- Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8 червня 2012 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України»: Указ Президента України від 08.06.2012 р. № 390. (2012). *Офіційний вісник України*. № 45, ст. 1750.
- Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8 червня 2012 року «Про нову редакцію Стратегії національної безпеки України»: Указ Президента України від 08.06.2012 р. № 389. (2012). *Офіційний вісник України*. № 45, ст. 1749.
- Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб: Закон України від 09.04.1992 р. № 2262-ХІІ. (1992). *Відомості Верховної Ради України*. № 29, ст. 399.

Про подання на ратифікацію Договору про звичайні збройні сили в Європі та Угоди про принципи і порядок його виконання: Постанова Кабінету Міністрів України від 19.06.1992 р. № 341. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/341-92-%D0%BF#Text> [дата зверн.: 23.10.2024].

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 17 червня 2004 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 року»: Указ Президента України від 22.06.2004 р. № 670. (2004). *Офіційний вісник України*. № 25, ст. 1644.

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2013 року «Про Державну комплексну програму реформування і розвитку Збройних Сил України на період до 2017 року»: Указ Президента України від 02.09.2013 р. № 479. (2013). *Офіційний вісник Президента України*. № 22, ст. 719.

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2012 року «Про Концепцію реформування і розвитку Збройних Сил України на період до 2017 року»: Указ Президента України від 29.12.2012 р. № 772. (2013). *Офіційний вісник Президента України*. № 3, ст. 76.

Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.1991 р. № 2011-ХІІ. (1992). *Відомості Верховної Ради України*. № 15, ст. 190.

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2012 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України»: Указ Президента України від 29.12.2012 р. № 771. (2013). *Офіційний вісник Президента України*. № 3, ст. 75.

Про Стратегію національної безпеки України: Указ Президента України від 12.02.2007 р. № 105. (2007). *Офіційний вісник України*. № 11, ст. 389.

Про Сухопутні війська України: Указ Президента України від 23.05.1996 р. № 368. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/368/96#Text> [дата зверн.: 23.10.2024].

Про чисельність Збройних Сил України на 2005 рік: Закон України від 17.03.2005 р. № 2489-IV. (2005). *Відомості Верховної Ради України*. № 20, ст. 275.

Про чисельність Збройних Сил України на 2012 рік: Закон України від 20.09.2011 р. № 3742-VI. (2012). *Відомості Верховної Ради України*. № 19–20, ст. 175.

Руснак, І. & Меліхов, О. (2018). Оборонна реформа в Україні: здобутки та горизонти. *Наука і оборона*. № 1, с. 3–10.

Сегеда, С. & Шевчук, В. (2021). Створення та розвиток Збройних сил України: історіографічний вимір. *Український історичний журнал*. № 4, с. 148–162.

Скиба, П. (2013). «Будівництво і розвиток» Збройних Сил України або як пройти шлях від воєнної організації держави до з'єднання. Славута, 269 с.

Турченко, Ю. (2010). Збройні Сили України: нелінійна еволюція конституційного органу. *Політичний менеджмент*. № 4, с. 140–148.

Як Україна втратила Крим: версія слідства Державного бюро розслідувань. (2020). URL: https://dbr.gov.ua/news/yak_ukraina_vtratala_krim_-_versiya_slidstva_derzhavnogo_byuro_rozsliduvan [дата зверн.: 23.10.2024].

REFERENCES

Derzhavna prohrama budivnytstva ta rozvytku Zbroinykh syl Ukrainy na period do 2005 r. [State Program of Building and Development of the Armed Forces of Ukraine for the Period until 2005]. (2000). *Viisko Ukrainy*. № 11–12, s. 32–54. [in Ukrainian].

Dumenko, M.P. (2019). Funktsionuvannia sluzhb (pidrozdiliv) personalu Zbroinykh syl Ukrainy u 2011–2018 rr. v umovakh myrnoho chasu ta osoblyvoho periodu [Functioning of Personnel Services (Units) of the Armed Forces of Ukraine in 2011–2018 in Peacetime and Special Period]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. № 34 (4), s. 129–139. [in Ukrainian].

Horbulin, V. P. (ed.). (2017). *Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front* [World Hybrid War: Ukrainian Front]. Kyiv: NISD, 496 s. [in Ukrainian].

Ivanenko, A. (2021). Stanovlennia ta rozvytok zbroinykh syl Ukrainy: do 30-yi richnytsi nezalezhnosti Ukrainy [Formation and Development of the Armed Forces of Ukraine: To the 30th Anniversary of Ukraine's Independence]. *Naukovi zapysky NIEZ «Pereiaslav»*. Vyp. 20 (22), s. 213–219. [in Ukrainian].

Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine]: Zakon vid 28.06.1996 r. № 254k/96-VR. (1996). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 30, art. 141. [in Ukrainian].

Kuzmuk, O.I. (2013). *Formuvannia ta evoliutsiia Voiennoi orhanizatsii (sektoru bezpeky i oborony) Ukrainy (1991-2012)* [Formation and Evolution of the Military Organization (Security and Defense Sector) of Ukraine (1991-2012)]. Kyiv: Natsionalnyi universytet oborony Ukrainy imeni Ivana Cherniakhovskoho. 436 s. [in Ukrainian].

Libanova, E. & Dmytrenko, M. (2015). Ukraina u sviti [Ukraine in the World]. *Naukovi zapysky instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen imeni I. F. Kurasa*. № 5–6 (79–80), s. 8–9. [in Ukrainian].

Lohvyniuk, T. (2022). Stanovlennia i rozvytok Zbroinykh Syl Ukrainy v umovakh vyklykiv kintsia XX – pochatku XXI st. [Formation and Development of the Armed Forces of Ukraine in the Face of Challenges of the Late 20th – Early 21st Century]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Ivana Franka. Seriia Istorii*. № 9/51, s. 320–328. [in Ukrainian].

Pashynskiy, V.Y. (2017). Heneza administratyvno-pravovoho zabezpechennia oborony Ukrainy [Genesis of Administrative and Legal Support of Ukraine's Defense]. *Yurydychnyi visnyk*. № 1 (42), s. 64–73. [in Ukrainian].

Perepelytsia, H.M. (2014). Rosiiska voienna ahresiia proty Ukrainy: mizhnarodnyi ta vnutripolitychnyi kontekst [Russian Military Aggression Against Ukraine: International and Domestic Context]. *Ukraina dyplomatychna*. Vyp. 15. s. 370–385. [in Ukrainian].

Pyvovarov, S. (2017). Den Zbroinykh syl [Armed Forces Day]. URL: <https://hromadske.ua/posts/den-zbroinykhsyl-ukrainy> [Accessed: 23.10.2024]. [in Ukrainian].

Pro viiskovyi oboviazok i viiskovu sluzhbu [On Military Duty and Military Service]: Zakon Ukrainy vid 25.03.1992 r. № 2232-XII. (1992). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 27, art. 385. [in Ukrainian].

Pro viiskovi formuvannia na Ukraini [On Military Formations in Ukraine]: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 24.08.1991 r. № 1431-XII. (1991). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 38, art. 506. [in Ukrainian].

Pro Viiskovo-Povitriani Syly Ukrainy [On the Air Forces of Ukraine]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 28.01.1993 r. № 31. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/31/93#Text> [Accessed: 23.10.2024]. [in Ukrainian].

Pro Voiennu doktrynu Ukrainy [On the Military Doctrine of Ukraine]: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 19.10.1993 r. № 3529-XII. (1993). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 43, art. 409. [in Ukrainian].

Pro Voiennu doktrynu Ukrainy [On the Military Doctrine of Ukraine]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 15.06.2004 r. № 648. (2004). *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. № 30, art. 2005. [in Ukrainian].

Pro zasady vnutrishnoi i zovnishnoi polityky [On the Principles of Internal and External Policy]: Zakon Ukrainy vid 01.07.2010 r. № 2411-VI. (2010). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 40, art. 527. [in Ukrainian].

Pro zvit Tymchasovoi slidchoi komisii Verkhovnoi Rady Ukrainy dlia provedennia rozsliduvannia vidomostei shchodo faktiv rozkradannia v Zbroinykh Sylakh Ukrainy ta pidryvu oboronozdatnosti derzhavy u period z 2004 po 2017 roky [On the Report of the Temporary Investigative Commission of the Verkhovna Rada of Ukraine to Investigate Information on the Facts of Embezzlement in the Armed Forces of Ukraine and Undermining the Defense Capability of the State from 2004 to 2017]: Proekt Postanovy Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 06.06.2019 r. № 10374. [in Ukrainian].

Pro mobilizatsiinu pidhotovku ta mobilizatsiiu [On Mobilization Preparation and Mobilization]: Zakon Ukrainy vid 21.10.1993 r. № 3543-XII. (1993). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 44, art. 416. [in Ukrainian].

Pro nevidkladni zakhody po budivnytstvu Zbroinykh Syl Ukrainy [On Urgent Measures for the Construction of the Armed Forces of Ukraine]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 05.04.1992 r. № 209. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/209/92#Text> [Accessed: 23.10.2024]. [in Ukrainian].

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 8 chervnia 2012 roku “Pro novu redaktsiiu Voiennoi doktryny Ukrainy” [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of June 8, 2012 “On the new edition of the Military Doctrine of Ukraine”]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 08.06.2012 r. № 390. (2012). *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. № 45, art. 1750. [in Ukrainian].

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 8 chervnia 2012 roku “Pro novu redaktsiiu Stratehii natsionalnoi bezpeky Ukrainy” [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of June 8, 2012 “On the new edition of the National Security Strategy of Ukraine”]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 08.06.2012 r. № 389. (2012). *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. № 45, art. 1749. [in Ukrainian].

Pro pensiine zabezpechennia osib, zvilnenykh z viiskovoi sluzhby, ta deiakykh inshykh osib [For pension provision for persons discharged from military service and certain other persons]: Zakon Ukrainy vid 09.04.1992 r. № 2262-XII. (1992). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 29, art. 399. [in Ukrainian].

Pro podannia na ratyfikatsiiu Dohovoru pro zvychnaini zbroini syly v Yevropi ta Uhody pro pryntsypy i poriadok yoho vykonannia [On the Submission for Ratification of the Treaty on Conventional Armed Forces in Europe and the Agreement on the Principles and Procedures for Its Implementation]: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 19.06.1992 r. № 341. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/209/92#Text> [Accessed: 23.10.2024]. [in Ukrainian].

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 17 chervnia 2004 roku “Pro Stratehichnyi oboronnyi biuletyn Ukrainy na period do 2015 roku” [On the Decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of June 17, 2004, “On the Strategic Defense Bulletin of Ukraine for the Period up to 2015”]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 22.06.2004 r. № 670. (2004). *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. № 25, Art. 1644. [in Ukrainian].

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 2 veresnia 2013 roku “Pro Derzhavnu kompleksnu prohramu reformuvannia i rozvytku Zbroinykh Syl Ukrainy na period do 2017 roku” [On the Decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of September 2, 2013 “On the State Comprehensive Program for Reforming and Developing the Armed Forces of Ukraine for the Period Until 2017”]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 02.09.2013 r. № 479. (2013). *Ofitsiyni visnyk Prezydenta*. № 22, art. 719. [in Ukrainian].

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 29 hrudnia 2012 roku “Pro Kontseptsiiu reformuvannia i rozvytku Zbroinykh Syl Ukrainy na period do 2017 roku” [On the Decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of December 29, 2012 “On the Concept of Reforming and Developing the Armed Forces of Ukraine for the Period Until 2017”]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 29.12.2012 r. № 772. *Ofitsiyni visnyk Prezydenta Ukrainy*. № 3, art. 76. [in Ukrainian].

Pro sotsialnyi i pravovyi zakhyst viiskovosluzhbovtiv ta chleniv yikh simei [On Social and Legal Protection of Military Personnel and Their Families]: Zakon Ukrainy vid 20.12.1991 r. № 2011-XII. (1992). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 15, art.190. [in Ukrainian].

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 29 hrudnia 2012 roku «Pro Stratehichnyi oboronnyi biuletyn Ukrainy» [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of December 29, 2012 “On the Strategic Defence Bulletin of Ukraine”]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 29.12.2012 r. № 771. (2013). *Ofitsiyni visnyk Prezydenta Ukrainy*. № 3, art. 75. [in Ukrainian].

Pro Stratehiiu natsionalnoi bezpeky Ukrainy [On the National Security Strategy of Ukraine]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 12.02.2007 r. № 105. (2007). *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. № 11, art. 389. [in Ukrainian].

Pro Sukhoputni viiska Ukrainy [On the Ground Forces of Ukraine] : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 23.05.1996 r. № 368. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/368/96#Text> [Accessed: 23.10.2024]. [in Ukrainian].

Pro chyselnist Zbroinykh Syl Ukrainy na 2005 rik [On the Number of the Armed Forces of Ukraine for 2005]: Zakon Ukrainy vid 17.03.2005 r. № 2489-IV. (2005). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 20, art. 275. [in Ukrainian].

Pro chyselnist Zbroinykh Syl Ukrainy na 2012 rik [On the Number of the Armed Forces of Ukraine for 2012]: Zakon Ukrainy vid 20.09.2011 r. № 3742-VI. (2012). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 19–20, art. 175. [in Ukrainian].

Rusnak, I. & Melikhov, O. (2018). Oboronna reforma v Ukraini: zdobutky ta horyzonty [Defense Reform in Ukraine: Achievements and Prospects]. *Nauka i oborona*. № 1, s. 3–10. [in Ukrainian].

Seheda, S. & Shevchuk, V. (2021). Stvorennia ta rozvytok Zbroinykh syl Ukrainy: istoriohrafichnyi vymir [Formation and Development of the Armed Forces of Ukraine: Historiographical Perspective]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 4, s. 148–162. [in Ukrainian].

Skyba, P. (2013). “Budivnytstvo i rozvytok” Zbroinykh Syl Ukrainy abo yak proity shliakh vid voiennoi orhanizatsii derzhavy do ziednannia [Construction and Development of the Armed Forces of Ukraine or How to Go from the State’s Military Organization to Unification]. Slavuta, 269 s. [in Ukrainian].

Turchenko, Yu. (2010). Zbroini Syly Ukrainy: nelineina evoliutsiia konstytutsiinoho orhanu [Armed Forces of Ukraine: Nonlinear Evolution of a Constitutional Body]. *Politychni menezhment*. № 4, s. 140–148. [in Ukrainian].

Yak Ukraina vtratyla Krym: versiia slidstva Derzhavnogo biuro rozsliduvan [How Ukraine Lost Crimea: Investigation Version of the State Bureau of Investigation]. (2020). URL: https://dbr.gov.ua/news/yak_ukraina_vtratila_krim-_versiya_slidstva_derzhavnogo_byuro_rozsliduvan [Accessed: 23.10.2024]. [in Ukrainian].

Yurii RUSNAK

PhD in Law, Senior Researcher

The National Defence University of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1418-5793>

E-mail: voyen_ist@ukr.net

**HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS
OF THE TRANSFORMATION OF THE LEGAL SUPPORT SYSTEM
OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE (1991–2014)**

The article examines the transformation of the legal support system of the Armed Forces of Ukraine from 1991 to 2014. The study covers key stages of legal framework reform. Since gaining independence in 1991, Ukraine faced the necessity of creating its own legal support system for its Armed Forces, which required development and implementation of numerous legal acts aimed at establishing the legal foundation for the functioning and development of the Armed Forces of Ukraine. In particular, the article details the main legal acts that laid the foundation for the construction of the Armed Forces of Ukraine. Additionally, the article focuses on the key documents that established state defence authorities, other military formations, support systems, elements of the defence-industrial complex, and more. An analysis of key defence planning documents is carried out, including the Military Doctrines of Ukraine, Strategic Defence Bulletins of Ukraine, National Security Strategies of Ukraine, State Programs for the Development of the Armed Forces of Ukraine, and others. Moreover, key reforms are reviewed, and their impact on the structure, functioning, and development of the Armed Forces of Ukraine is examined. Based on the analysis of the outlined documents, as well as the analysis of the higher state leadership's policies regarding the resolution of defence capability issues, key problematic aspects that led to the weakening of the state's defence capability at the beginning of the Anti-Terrorist operation in Eastern Ukraine in 2014 are identified. The results of the study summarize the historical development of the legal support of the Armed Forces of Ukraine and provide a better understanding of the challenges and achievements in the process of reforming the legal support system of the Armed Forces of Ukraine.

Keywords: *construction of the Armed Forces of Ukraine, aggression of the Russian Federation, Anti-Terrorist operation, defence planning documents.*

Василь МИХАЙЛОВ

Національний університет оборони України
(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-8566-752X>

Електронна пошта: mihasic.dod@gmail.com

ПЕРЕДУМОВИ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ ПРАВОПОРЯДКУ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (1991–2002)

У статті досліджується становлення системи забезпечення правопорядку у Збройних Силах України. Проаналізовано воєнно-політичні та безпеково-правові передумови, що обумовили створення Військової служби правопорядку Збройних Сил України, провідні політичні, соціально-економічні, міжнародні чинники, що зумовили запровадження спеціального органу забезпечення правопорядку в ЗС України. Аналізуються моделі воєнно-поліцейських органів провідних країн світу, чий досвід враховувався при розбудові Військової служби правопорядку. Особливу увагу автор приділив забезпеченню правопорядку у ЗС України, включаючи розроблення профільного законодавства, формування структури ВСП ЗСУ, визначення її функцій та напрямів діяльності.

Дослідження охоплює період з 1991 по 2002 р., коли відбувався пошук форм забезпечення правопорядку у військових формуваннях України, законодавче й відомче нормативно-правове оформлення спеціального органу підтримання правопорядку у ЗС України.

Ключові слова: військове будівництво, Військова служба правопорядку, законність, забезпечення правопорядку, правопорушення, військова дисципліна.

Постановка проблеми. Поглиблене дослідження проблеми діяльності інститутів (органів) забезпечення законності та військової дисципліни у ЗС України видається актуальним з огляду на недостатній розвиток спеціальних досліджень у цій царині. Крім того, з погляду дослідження процесу розбудови військової організації держави, значущим є вивчення становлення адміністративно-правових засад побудови та організаційно-функціональних основ діяльності Військової служби правопорядку (далі – ВСП) як спеціального правоохоронного органу, на який покладається забезпечення правопорядку, військової дисципліни у лавах ЗС України.

Окремий науково-практичний інтерес становить дослідження адміністративно-правових механізмів забезпечення правопорядку у ЗС України. Це, не в останню чергу, викликано тим, що базовими принципами функціонування ЗС України є верховенство права, законність і гуманізм, повага до людини, її конституційних прав і свобод, дотримання військової дисципліни (поряд із вихованням військовослужбовців на патріотичних і бойових традиціях українського народу як

однієї із основ правосвідомості й сумлінного виконання військового обов'язку).

У дослідженні автор спирався на поняття «правоохоронна система» як самостійного та пріоритетного елементу апарату державного управління та забезпечення національної безпеки й законності. Незважаючи на відсутність універсального наукового тлумачення терміна «правоохоронні органи», правоохоронну діяльність загалом можна трактувати як вид державно-охоронної діяльності, що здійснюють компетентні суб'єкти з метою захисту суспільних відносин від кримінальних правопорушень (Вакарова, О. В. 2019, с. 20).

Крім того, актуальності ретроспективному аналізу процесу розбудови організаційно-правових та функціональних засад спеціального органу із захисту правопорядку у Збройних Силах надає творення на базі ВСП нової структури ЗС України – Військової поліції. 19 червня 2024 р. Верховна Рада України прийняла за основу законопроект № 6569-д «Про Військову поліцію», що має стати правонаступницею чинної ВСП. Йдеться про формування з правоохорон-

ними функціями, що входить до складу сектору безпеки й оборони, основним завданням якого є забезпечення правопорядку і військової дисципліни у Міністерстві оборони України, Збройних Силах України та Державній спеціальній службі транспорту. Військова поліція як спецорган виявлятиме та запобігатиме правопорушенням у вищезгаданих відомствах, забезпечуватиме правопорядок та дисципліну серед військових та захищатиме життя, здоров'я та права військовослужбовців. До її структури увійдуть центральний орган управління, територіальні органи управління (міжрегіональні, регіональні, місцеві), центри спеціального призначення, навчальні центри військової поліції та дисциплінарні батальйони. Відтак поглиблений науковий аналіз досвіду розбудови, визначення правових та функціональних засад діяльності ВСП (а також, звісно, вивчення солідного досвіду її оперативно-службової діяльності, передусім, в умовах проведення АТО/ООС на Сході України, забезпечення захисту військ в умовах широкомасштабної війни) набуває науково-практичного значення з погляду врахування при створенні Військової поліції ЗС України.

Аналіз досліджень і публікацій. Питанню становлення системи забезпечення правопорядку у ЗС України присвячено чимало наукових праць, котрі, водночас, належать представникам правової науки, військовим юристам. Зокрема, такі аспекти порушеної автором статті проблеми, як забезпечення законності, правопорядку та правоохоронної діяльності в ЗС України, визначення засадничих принципів охорони правопорядку у військових формуваннях у контексті розбудови військової організації держави, аналіз становлення нормативно-правових засад роботи згаданого спецоргану стали предметом досліджень Б. Ринажевського, А. Кибенка, В. Коломійця та інших авторів.

Зокрема, В. Коломієць охопив у своїх працях питання законності, правопорядку та правоохоронної діяльності в ЗС України. Його науковий інтерес включає вивчення правових аспектів військової служби, дисципліни та контролю в армії, а також захисту прав військовослужбовців. Він же захистив дисертацію, присвячену адміністративно-правовим аспектам забезпечення правопорядку в ЗС України (Коломієць, В.М. 2019; Коломієць, В.М. 2020а).

Поступово формується самостійний напрям дослідження становлення воєнно-поліцейських органів в Україні. Передовсім, доцільно згадати труди Б. Ринажевського, який у дисертації та ін-

ших працях розкрив питання забезпечення законності, правопорядку та правоохоронної діяльності в ЗС України. Науковець (по суті – провідний дослідник-юрист з проблематики ВСП) висвітлює організацію правопорядку, внутрішній контроль, дисципліну, захист прав і свобод військовослужбовців тощо (Ринажевський, Б.М. 2010). З'явилися дослідження формування органів ВСП у контексті творення системи правового забезпечення військових формувань України (див. зокрема: Котляренко, О.П. 2020; Кузьміч, І.І. 2020).

А. Кибенко зосередився на дослідженні забезпечення законності, правопорядку та правоохоронної діяльності у військових формуваннях України (Кибенко, А.С. 2018). Низка дослідників (В. Коломієць, Д. Корнієнко, А. Бизова, А. Скриньковський, С. Мельник) зосередили увагу на вивченні досвіду діяльності органів військової поліції провідних країн світу. Вивченню були піддані такі типові сторони їх діяльності, як розслідування та розгляд військових справ, підтримання законності й правопорядку під час військових операцій, утримання військовополонених, запобігання, виявлення кримінальних та інших правопорушень серед військових, нагляд за безпекою руху військ (Коломієць В.М. 2020b; Корнієнко, Д. 2014; Корнієнко, Д., Бизова, А. & Скриньковський, А. 2021; Мельник, С. 2020).

Крім того, для визначення теоретико-методологічних основ студіювання процесу становлення й функцій ВСП мають значення дослідження українських правознавців щодо сутності конституційно-правових засад організації та функціонування органів охорони правопорядку України (Боняк, В.О. 2015; Вакарова, О.В. 2019), спрямованості діяльності правоохоронних органів як функції демократичної держави (Волоско, В.В. 2008; Горінецький, Й.І. 2005). Окремою групою наукових праць, чиї положення важливі для розуміння функціонального призначення ВСП, є роботи із дослідження статусу, призначення та службово-функціонального місця правоохоронних органів у структурі державного управління та системі забезпечення законності в Українській державі (Клочко, А.М., 2019; Руденко, М.В. & Шайтуро, О.П., 2017; Соколенко, О.Л., 2012; Хридочкін, В.А., 2019).

Мета статті полягає у дослідженні державно-правових та воєнно-історичних передумов створення ВСП ЗС України у контексті розбудови військової організації держави, розкритті процесу нормативно-правового оформлення її основних організаційно-функціональних засад та

сфери компетенції оперативно-службової діяльності.

Мета статті передбачає вирішення таких науково-пізнавальних завдань:

- виявлення призначення, сутності та пріоритетів правоохоронної діяльності у ЗС України;
- розкриття особливостей правоохоронної діяльності ЗС України у період 1991–2002 рр. (до створення ВСП);
- аналіз досвіду функціонування споріднених профільних зарубіжних структур, використаного при розбудові ВСП;
- висвітлення воєнно-історичних та державно-правових чинників, що обумовили необхідність створення ВСП;
- дослідження визначених чинним законодавством, іншими нормативно-правовими документами статусу, функцій, організаційно-штатної структури та провідних напрямів діяльності ВСП.

Виклад основного матеріалу. 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України (далі – ВР України) прийняла постанову «Про військові формування в Україні» № 1431-ХІІ, якою підпорядкувала собі всі військові формування, дислоковані на території Української РСР. Фактично цим актом покладено початок утворення Міністерства оборони України та Збройних Сил України як важливого інституту держави і невід’ємного елементу її воєнно-політичної та безпекової організації. Надалі ВР України, виходячи із необхідності забезпечення власної воєнної безпеки та оборони, усвідомлюючи свою відповідальність за підтримання міжнародної стабільності і безпеки держави, ухвалила Закон України від 6 грудня 1991 р. № 1934-ХІІ про утворення МО України та Збройних Сил України.

Відомо, що функцію підтримання порядку і законності, боротьби із правопорушеннями і злочинами серед військовослужбовців у збройних силах СРСР виконувала система військових комендатур. Після створення Збройних Сил України забезпечення дотримання вимог законодавства України, наказів і директив Міністра оборони України, начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України, підтримання правопорядку та військової дисципліни у ЗС України поклалися на органи військового управління усіх рівнів, підрозділи юридичної служби, командирів усіх рівнів, органи морально-психологічного забезпечення.

Значимо, що у ЗС України діяльність із підтримання правопорядку включала комплекс пра-

вових заходів та засобів, які здійснювали органи військового управління, військового командування, юридичні служби (підрозділи), командири (начальники), штаби усіх рівнів, органи морально-психологічного забезпечення для реалізації у повсякденній життєдіяльності військ вимог законодавства України, наказів і директив вищого керівного складу. Згодом в оборонному відомстві правоохоронна та правозастосовна робота регламентувалася наказом Міністра оборони України від 26 вересня 2005 р. № 584 «Про вдосконалення діяльності юридичної служби Міністерства оборони України».

Крім того, згідно зі ст. 24 Закону України «Про Службу безпеки України», на СБ України поклалися завдання «контррозвідувального забезпечення оборонного комплексу, Збройних Сил України, інших військових формувань, дислокованих на території України». Відповідно до ст. 12 цього Закону, для контррозвідувального забезпечення Збройних Сил України і Державної прикордонної служби України та інших військових формувань, дислокованих на території України, створювалися органи військової контррозвідки (Про Службу безпеки України. 1992).

Зазначимо, що необхідність створення окремого воєнно-поліцейського органу (структури) усвідомлювалася вже під час розроблення основних підвалин правоохоронної системи України, з початку 1990-х років. Зокрема, у ст. 2 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23 грудня 1993 р. № 3781-ХІІ йшлося про Військову поліцію як складову правоохоронних органів. Проте на той час подібної структури створено не було (Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів... 1993).

Між тим, на порядку денному залишалася потреба у створенні власного органу забезпечення правопорядку у повсякденній діяльності національних військових формувань. Властиво, що створення спеціалізованих органів із забезпечення правопорядку у лавах ЗС України, інших військових формувань стало актуальним завданням військового будівництва та творення правоохоронної системи держави у цілому.

Доводиться відзначити, що існували серйозні чинники, що спонукнули до створення ВСП ЗС України, у тому числі необхідність належного забезпечення правопорядку та військової дисципліни у ЗС України, відвернення економічних і майнових правопорушень у ході реформування ЗС України та запровадження ринкової економі-

ки, протидії корупції та організованим злочинним формуванням в умовах помітного зниження правосвідомості населення, майнового розшарування суспільства та різкого зламу традиційної моралі, профілактики особливо небезпечних злочинів насильницької спрямованості, забезпечення безпеки військовослужбовців та членів їхніх сімей, підтримання правопорядку під час виконання завдань контингентами ЗС України у міжнародних миротворчих місіях тощо. Правоохоронні органи констатували зростання з початку 2000-х рр. темпів і кількості злочинів та правопорушень, скоєних військовослужбовцями, недосконалість системи забезпечення правопорядку в армійських лавах.

Доцільно врахувати, що наявність окремих спеціалізованих військово-поліцейських органів на той час стала вже поширеною й тривалою практикою оборонного будівництва у світі. При творенні ВСП та в умовах стратегічного курсу держави на євроатлантичне співробітництво (інтеграцію), властиво, враховувався досвід функціонування різних моделей воєнно-поліцейських органів провідних країн світу. Стисло оглянемо окремі з них.

Корпус військової поліції у Сполучених Штатах Америки був створений у 1941 році. Її структуру склали загони, роти, батальйони та групи. Вони виконують завдання у різних командуваннях армії для реалізації оперативних вимог щодо забезпечення діяльності військової поліції. У бойовій обстановці військова поліція армії США виконує такі основні завдання: забезпечення пересування військ під час проведення військових операцій; підтримання законності і правопорядку під час військових операцій; забезпечення охорони територій та об'єктів; надання допомоги біженцям; здійснення оперативно-розшукової діяльності, під час військових конфліктів – утримання військовополонених (Коломієць, В. 2020b, с. 72).

Функції військової поліції у Французькій Республіці виконує Національна жандармерія, що підпорядкована Міністру оборони і є складовою частиною збройних сил. Її робота координується з Міністерством внутрішніх справ і юстиції. Жандармерія вирішує завдання в інтересах збройних сил, а також виконує значний обсяг поліцейських та адміністративних функцій в інтересах усієї держави (Коломієць, В. 2020b, с. 72).

Військова поліція Федеральних збройних сил Німеччини відповідає за усі три її види – армію, військово-повітряні сили та флот. Обов'язки вій-

ськової поліції у мирний час виконують 34 відділення військової поліції, що підтримують дисципліну у військових формуваннях, охороняють військові об'єкти, забезпечують безпеку транспортних перевезень (Коломієць, В. 2020b, с. 73).

Особливістю військової поліції Швейцарії є те, що кадри для військової поліції формуються з поліцейських, які проходять строкову військову службу. Функції військової поліції ті самі, що й у поліції загалом. Крім того, у Швейцарії працюють військові суди і військова прокуратура. Швейцарія має військовий кодекс, що регулює військові злочини. Водночас дисциплінарні стягнення, до яких належить і короткострокове взяття під варту, накладаються командирами військових підрозділів (Коломієць, В. 2020b, с. 73).

Військова жандармерія у Польщі створена 1 вересня 1990 р. на підставі наказу Міністра національної оборони від 18 квітня 1990 р. та наказу начальника Генерального штабу Війська Польського від 15 червня 1990 року. Вона підпорядковується Міністерству національної оборони Польщі, виконує подібні завдання до військової поліції США.

22 жовтня 1998 р. у Литовській Республіці було ухвалено закон про військову поліцію як правоохоронний орган, що входить до складу збройних сил і підпорядковується головнокомандувачу. Діяльність військових правоохоронців контролює Генеральна інспекція національної оборони, командувач збройних сил Литви та міністр національної оборони відповідно до їхньої компетенції. Основними її завданнями є: запобігання, виявлення кримінальних та інших правопорушень; підтримання порядку і дисципліни на території військових об'єктів та у війську загалом; військовий нагляд за безпекою руху (Загребельний, В. & Беккер, О. 2022).

Можна стверджувати, що якісно новий етап забезпечення правопорядку у Збройних Силах України розпочався 7 березня 2002 р., відколи ВР України ухвалила Закон України «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України» № 3099–III. Розглянемо основні організаційно-правові засади та функції, визначені Законом для цього спеціального органу.

ВСП отримала статус спеціального правоохоронного формування у складі ЗС України, що підпорядковується Міністру оборони України через начальника Генерального штабу ЗС України. Спеціальне правоохоронне формування призначалося для забезпечення правопорядку, військової дисципліни, запобігання кримінальним та іншим

правопорушенням серед військовослужбовців ЗС України, протидії диверсійним проявам і терористичним актам на військових об'єктах та на території України (Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України. 2002).

Відповідно до Закону, діяльність спецоргану будувалася на принципах законності, поваги до особи, її прав і свобод, соціальної справедливості, централізованого керівництва та єдиначальності, взаємодії із громадськістю.

Відповідно до Закону (а згодом – і наказу начальника Головного управління Військової служби правопорядку Збройних Сил України від 19 квітня 2002 р.) почалося структурно-функціональне оформлення Головного управління та організаційної вертикалі ВСП, а саме органів управління: Центрального управління (по місту Києву і Київській області), Територіальних управлінь, Зональних відділів (відділень), функціональних підрозділів з охорони військових об'єктів, патрульно-постової служби, безпеки дорожнього руху тощо (Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України. 2002).

Розглянемо основні повноваження військовослужбовців ВСП. Співробітники Військової служби правопорядку отримали право:

- вимагати від військовослужбовців, інших осіб у військовій формі одягу дотримання громадського порядку;
- припинення правопорушень, а також дій, що перешкоджають здійсненню завдань і функцій ВСП;
- перевіряти у військовослужбовців, а на території військових частин (військових об'єктів) також в інших осіб документи, що посвідчують їх особу;
- затримувати і тримати військовослужбовців на гауптвахтах з метою застосування тимчасового запобіжного заходу;
- затримувати осіб у військовій формі одягу, які мають виражені ознаки психічного розладу і створюють у зв'язку з цим реальну небезпеку для оточуючих;
- проводити особистий огляд або обшук затриманих осіб, огляд речей, що знаходяться при них, транспортних засобів і вилучати документи та предмети, що можуть бути речовими доказами або є небезпечними для оточуючих;
- складати протоколи про адміністративні правопорушення стосовно військовослужбовців;
- зупиняти військові транспортні засоби;
- зберігати, носити і застосовувати спеціальні засоби та зброю у встановленому законом по-

рядку (Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України. 2002).

На військовослужбовців ВСП покладалися такі функції:

- попереджувати, виявляти, припиняти кримінальні та інші правопорушення;
- виявляти причини та умови, що сприяють вчиненню кримінальних та інших правопорушень у ЗС України;
- розшукувати і затримувати військовослужбовців ЗС України та інших військових формувань, які самовільно залишили військові частини, місця служби, не з'явилися без поважних причин на військову службу, які переховуються від органів досудового розслідування або суду, засуджених, які ухиляються від виконання кримінального покарання;
- забезпечувати у передбачених законом випадках виконання кримінальних покарань стосовно військовослужбовців, які за вироком суду засуджені до тримання у дисциплінарному батальйоні або до кримінального покарання у вигляді арешту;
- запобігати диверсійним проявам і терористичним актам на військових об'єктах;
- проводити розшук вогнепальної зброї, бойових припасів до неї або вибухових речовин, викрадених або втрачених у військових частинах;
- здійснювати нагляд за дорожнім рухом військових транспортних засобів, вести облік та розподіл номерних знаків, реєстрацію військових транспортних засобів ЗС України;
- брати участь у виконанні завдань військовими частинами у разі їх залучення у встановленому законом порядку до проведення робіт під час введення режиму воєнного або надзвичайного стану в Україні або окремих її місцевостях;
- охороняти та конвоювати затриманих чи взятих під варту військовослужбовців та військовозобов'язаних під час проходження ними зборів, а також тих, які відбувають покарання у дисциплінарному батальйоні (Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України. 2002).

Положення Закону про ВСП надалі конкретизувало Тимчасове положення про Головне управління Військової служби правопорядку Збройних Сил України (зі змінами), затверджене наказом Міністра оборони України від 16 жовтня 2002 р. № 349. Документ подавав й уточнював організаційну структуру, завдання, функції, повноваження та інші основи діяльності ВСП. Крім того,

накази Міністерства оборони України регламентували поточну діяльність різних структурних підрозділів ВСП за їх призначенням.

Необхідно підкреслити, що діяльність ВСП здійснювалася у загальному правовому полі Збройних Сил та у взаємодії з іншими органами правової й правоохоронної системи держави. Так, у ЗС України правова робота проводилася згідно з Положенням про юридичну службу Збройних Сил України, затвердженим наказом начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України 7 грудня 2005 р. № 202 (Положення про юридичну службу Збройних Сил України. 2005).

У проведенні правової роботи у ЗС України активно брали участь і органи військової юстиції, зокрема військові прокуратури відповідно до ст. 4 Закону України від 5 листопада 1991 р. № 1789-ХІІ «Про прокуратуру». Військова прокуратура здійснювала нагляд за виконанням законів і інших правових актів усіма органами військового управління, військового командування, військовими частинами, установами, військовими навчальними закладами, усіма військовослужбовцями і громадянами, призваними на збори, й іншими особами, а також працівниками ЗС України при виконанні ними службових обов'язків. Вона ж вела боротьбу зі злочинністю, розкраданнями державної власності і іншими правопорушеннями у ЗС України, охороняла від посягань безпеку держави, боєздатність і боєготовність ЗС України, військову дисципліну і встановлений порядок несення військової служби; права і свободи військовослужбовців, членів їхніх сімей, працівників ЗС України і деяких інших категорій громадян; права і законні інтереси військових частин, установ, військових навчальних закладів, організацій ЗС України. Також військова прокуратура брала участь у розробленні військовим командуванням і органами із гуманітарних питань заходів зі зміцнення законності і правопорядку, попередження правопорушень, у підготовці пропозицій з удосконалення військового законодавства і у правовій пропаганді. Таким чином, військова прокуратура сприяла успішному здійсненню в органах військового управління, військового командування, військових частинах, установах, військових навчальних закладах, організаціях ЗС України правової роботи, направленої на точне застосування норм права (Про прокуратуру. 1991).

Військові суди, відповідно до Закону України від 7 лютого 2002 р. № 3018-ІІІ «Про судоустрій

України» були покликані здійснювати правосуддя, вести боротьбу із посяганнями на боєздатність і боєготовність ЗС України, військову дисципліну і встановлений порядок несення або проходження військової служби. Усією своєю діяльністю військові суди, як і вся судова система, сприяли вихованню громадян України, перш всього військовослужбовців, у дусі відданості Вітчизні, точного і безумовного дотримання Конституції і національного законодавства України, бережного відношення до державної власності, дотримання державної дисципліни, чесного відношення до державного, військового і суспільного обов'язку, поваги до прав, честі і гідності громадян (Про судоустрій України. 2002).

Крім того, військова прокуратура і військові суди, спільно з юрисконсультами органів військового управління, військового командування, установ, організацій, військових навчальних закладів ЗС України роз'яснювали особовому складу законодавство; здійснювали правове виховання військовослужбовців; надавали правову допомогу комітетам профспілок, дізнавачам, офіцерам, які проводили службові розслідування, військовослужбовцям – членам різних внутрішньовідомчих комісій тощо.

Також відповідно до Указу Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 р. “Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів”», у результаті реформування системи органів кримінальної юстиції досудове слідство було покладено на національну поліцію; фінансову поліцію; військову поліцію; слідчий підрозділ Служби безпеки України; спеціально утворений орган досудового розслідування корупційних правопорушень (антикорупційний орган) (Про хід реформування системи... 2008).

Висновки. Автор доводить, що створення Військової служби правопорядку відбувалося у контексті розбудови сектору безпеки і оборони держави, її Збройних Сил, правової та правоохоронної системи суверенної України, з урахуванням досвіду забезпечення правопорядку в арміях провідних країн світу.

Поява цього спеціального органу стала не лише новацією для вітчизняної військово-організаційної традиції, а й закономірним результатом системної діяльності із творення Збройних Сил та реагування на загрози і виклики правопорядку та боєздатності армійських лав в умовах ринкових реформ, згортання попередньої військової

організації, змін у законодавстві та появи нових видів організованої злочинності й корупції.

Ухвалення окремого Закону України про ВСП значно підвищило статус, рівень прав і компетенцій спеціального правоохоронного органу, на який покладалося забезпечення законності у війську. Особливе значення мало надання правоохоронному формуванню функцій із забезпечення правопорядку, військової дисципліни, запобігання кримінальним та іншим правопорушенням серед військовослужбовців ЗС України, протидії диверсійним проявам і терористичним актам на військових об'єктах та на території України.

Було визначено організаційно-функціональну вертикаль ВСП, адаптовану до системи організації самих ЗС України, почалася робота із формування кадрового корпусу співробітників ВСП.

Ухвалення ВР України спеціального законодавчого акта про ВСП відобразило державотворчі зусилля української влади у модернізації та зміцненні військової організації держави, творенні засад правової держави та досягненні міжнародних стандартів дотримання прав людини та забезпечення законності та порядку у військових формуваннях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Боняк, В.О. (2015). *Конституційно-правові засади організації та функціонування органів охорони правопорядку України: проблеми теорії і практики* (автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 – Конституційне право, муніципальне право). Харків, 43 с.

Вакарова, О.В. (2019). *Конституційно-правовий статус правоохоронних органів: сучасні підходи*: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 – Конституційне право; муніципальне право. Ужгород, 260 с.

Волоско, В.В. (2008). Функції правоохоронних органів у демократичній державі. *Науковий вісник (серія юридична)*. № 2, с. 101–110.

Горінецький, Й.І. (2005). *Правоохоронна функція держав Центральної Європи* (автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 – Теоретичні і практичні аспекти). Київ, 20 с.

Загребельний, В. & Беккер, О. (2022). Історія створення Литовської військової поліції. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/09/26/istoriya-stvorennya-lytovskoyi-vijskovoyi-policziji/> [дата зверн.: 24.06.2024].

Кибенко, А.С. (2018). *Адміністративно-правове регулювання діяльності Військової служби правопорядку у Збройних Силах України* (робота на здобуття кваліфікац. ступеня магістра: спец. 081 – право). Суми, 97 с.

Клочко, А.М. (2019). До проблеми розуміння поняття “правоохоронний орган”. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми: Тези круглого столу*. Харків, Україна, 27 жовтня 2017 р. Харків, с. 21–22.

Коломієць, В.М. (2019). Формування органів правопорядку у Збройних Силах України: історико-правові аспекти. *Наукові записки. Серія: право*. Вип. 7, с. 4–10.

Коломієць, В.М. (2020а). *Забезпечення правопорядку в Збройних Силах України: адміністративно-правові аспекти* (автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право). Тернопіль, 20 с.

Коломієць, В.М. (2020б). Функціонування військової поліції у забезпеченні правопорядку: міжнародний досвід. *Актуальні проблеми правознавства*. № 1 (21), с. 71–74.

Корнієнко, Д., Бизова, А. & Скриньковський, А. (2021). Досвід діяльності членів Міжнародної асоціації сил жандармерії та поліції в статусі військової установи (FIEP) у виконанні функцій військової поліції. *Traektorія Nauki*. Vol. 7, № 1, с. 4010–4016.

Корнієнко, П.С. (2014). Співвідношення понять і практики здійснення правоохоронної та правозахисної діяльності в Україні. *Часопис Київського університету права*. № 3, с. 60–63.

Котляренко, О.П. (2020). Передумови створення військової поліції в Україні. *Галузь військового права у сучасних умовах державотворення: Тези науково-практичного онлайн-семінару*. Київ, Україна, 11 грудня 2020 р. Київ, с. 19–24.

Кузьміч, І.І. (2020). Загальнотеоретичні аспекти створення військової поліції для забезпечення законності в збройних силах України. *Юридичний вісник*. № 4 (57), с. 41–46.

Мельник, С. (2020). Військова юстиція: міжнародний досвід та пропозиції для України. *Правове забезпечення правоохоронної діяльності у сфері оборони України: Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції*. Київ, Україна, 21 серпня 2020 р. Київ: НУОУ, с. 45–50.

Положення про юридичну службу Збройних Сил України: Наказ начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України від 07.12.2005 р. № 202.

Полянський, Ю.Є. (2012). Теоретичні засади організації і діяльності органів охорони правопорядку в аспекті конституційної реформи в Україні. *Вісник Національної академії прокуратури України*. № 3 (27), с. 33–37.

Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України: Закон України від 07.03.2002 р. № 3099-III. (2002). *Відомості Верховної Ради України*. № 32. ст. 225.

Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України від 23.12.1993 р. № 3781-XII. (1993). *Відомості Верховної Ради України*. № 11. ст. 50.

Про прокуратуру: Закон України від 05.11.1991 р. № 1789-XII. (1991). *Відомості Верховної Ради України*. № 53. ст. 793.

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів»: Указ Президента України від 8.05.2008 р. № 311. (2008). *Офіційний вісник Президента України*. № 12. Ст. 486.

Про Службу безпеки України: Закон України від 07.03.2002 р. №2229-XII. (1992). *Відомості Верховної Ради України*. № 27. ст. 382.

Про судоустрій України: Закон України від 07.02.2002 р. № 3018-III (2002). *Відомості Верховної Ради України*. № 27-28. ст. 100.

Ринажевський, Б.М. (2010). *Адміністративно-правове регулювання діяльності військової служби правопорядку у збройних силах України*: (автореф. дис. ...д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 спец. 12.00.07 – Адміністративне право і процес, фінансове право, інформаційне право). Харків, 40 с.

Руденко, М.В. & Шайтуро, О.П. (2017). Щодо визначення поняття “органи правопорядку”. *Вісник “Право”*. № 23, с. 158–160.

Соколенко, О.Л. (2012). Статус і місце правоохоронних органів серед суб’єктів правоохоронної діяльності. *Науковий вісник*. № 4, с. 246–254.

Хрідочкін, В.А. (2019). Щодо змісту поняття “правоохоронні органи”. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми: Тези круглого столу*. Харків, Україна, 27 жовтня 2017 р. Харків, с. 244–246.

REFERENCES

Boniak, V.O. (2015). *Konstytutsiino-pravovi zasady orhanizatsii ta funktsionuvannia orhaniv okhorony pravoporiadku Ukrainy: problemy teorii i praktyky* [Constitutional and legal regulations of the Ukrainian state and the functioning of the Ukrainian security forces: problems, theories and practices]. (Extended abstract of Candidate’s thesis). Kharkiv, 43 s. [in Ukrainian].

Horinetskyi, Y. I. (2005). *Pravookhoronna funktsiia derzhav Tsentralnoi Yevropy* [Law enforcement function of Central European states]. (Extended abstract of Candidate’s thesis). Kyiv, 20 s. [in Ukrainian].

Khridochkin, V.A. (2019). Shchodo zmistu poniattia “pravookhoronni orhany” [On the content of the concept of “law enforcement agencies”]. *Pravookhoronna funktsiia derzhavy: teoretyko-metodolohichni ta istoryko pravovi problemy: Tezy kruhloho stolu*. Kharkiv, Ukraina, 27 zhovtnia 2017 r. Kharkiv, s. 244–246. [in Ukrainian].

Klochko, A.M. (2019). Do problemy rozuminnia poniattia “pravookhoronnyi orhan” [On the problem of understanding the concept of “law enforcement agency”]. *Pravookhoronna funktsiia derzhavy: teoretyko-metodolohichni ta istoryko-pravovi problemy: Tezy kruhloho stolu* Kharkiv, Ukraina, 27 zhovtnia 2017 r. Kharkiv, s. 21–22. [in Ukrainian].

Kolomiets, V.M. (2019). Formuvannia orhaniv pravoporiadku u Zbroinykh Sylakh Ukrainy: istoryko-pravovi aspekty [Formation of law enforcement agencies in the Armed Forces of Ukraine: historical and legal aspects]. *Naukovi zapysky. Serii: pravo*. Vyp. 7, s. 4–10. [in Ukrainian].

Kolomiets, V.M., (2020a). *Zabezpechennia pravoporiadku v Zbroinykh Sylakh Ukrainy: administratyvno-pravovi aspekty* [Ensuring law and order in the Armed Forces of Ukraine: administrative and legal aspects]. (Extended abstract of Candidate’s thesis). Ternopil, 20 s. [in Ukrainian].

Kolomiiets, V.M., (2020b). Funktsionuvannia viiskovoi politsii u zabezpechenni pravoporiadku: mizhnarodnyi dosvid [The functioning of military police in maintaining law and order: international experience]. *Aktualni problemy pravoznavstva*. № 1 (21), s 71–74. [in Ukrainian].

Korniienko, D., Byzova, A. & Skrynkovskyi, A. (2021). Dosvid diialnosti chleniv Mizhnarodnoi asotsiatsii syl zhandarmerii ta politsii v statusi viiskovoi ustanovy (FIEP) u vykonanni funktsii viiskovoi politsii [Experience of Members of the International Association of Gendarmeries and Police Forces with Military Status (FIEP) in Performing Military Police Functions]. *Traektorii Nauki*. Vol. 7, № 1, s. 4010–4016. [in Ukrainian].

Korniienko, P.S. (2014). Spivvidnoshennia poniat i praktyky zdiisnennia pravookhoronnoi ta pravozakhysnoi diialnosti v Ukraini [Correlation of concepts and practice of law enforcement and human rights protection activities in Ukraine]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. № 3, s. 60–63. [in Ukrainian].

Kotliarenko, O.P. (2020). Peredumovy stvorennia viiskovoi politsii v Ukraini [Prerequisites for the creation of military police in Ukraine]. *Haluz viiskovoho prava u suchasnykh umovakh derzhavotvorennia: Tezy naukovopraktychnoho onlain-seminaru*. Kyiv, Ukraina, 11 hrudnia 202 r. Kyiv, 19–24 s. [in Ukrainian].

Kuzmich, I.I. (2020). Zahalnoteoretychni aspekty stvorennia viiskovoi politsii dlia zabezpechennia zakonnosti v zbroinykh sylakh Ukrainy [General theoretical aspects of the creation of military police to ensure legality in the armed forces of Ukraine]. *Yurydychnyi visnyk*. № 4 (57), s. 41–46. [in Ukrainian].

Kybenko, A.S. (2018). *Administratyvno-pravove rehuliuвання diialnosti Viiskovoi sluzhby pravoporiadku u Zbroinykh Sylakh Ukrainy* [Administrative and legal regulation of activities of Military Service of Law and Order in the Armed Forces of Ukraine]. (Master's thesis). Sumy, 97 s. [in Ukrainian].

Melnyk, S., (2020). Viiskova yustytsiia: mizhnarodnyi dosvid ta propozytsii dlia Ukrainy [Military justice: international experience and proposals for Ukraine]. *Pravove zabezpechennia pravookhoronnoi diialnosti u sferi oborony Ukrainy: Zbirnyk materialiv mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii*. Kyiv, Ukraina, 21 serpnia 2020 r. Kyiv: NUOU, s. 45–50. [in Ukrainian].

Polianskyi, Yu.Ye. (2012). Teoretychni zasady orhanizatsii i diialnosti orhaniv okhorony pravoporiadku v aspekti konstytutsiinoi reformy v Ukraini [Theoretical principles of the organization and activities of law enforcement agencies in the aspect of constitutional reform in Ukraine.]. *Visnyk Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy*. № 3 (27), s. 33–37. [in Ukrainian].

Polozhennia pro yurydychnu sluzhbu Zbroinykh Syl Ukrainy [Regulations on the Legal Service of the Armed Forces of Ukraine]: Nakaz nachalnyka Heneralnogo shtabu – Holovnokomanduvacha Zbroinykh Syl Ukrainy vid 07.12.2005 r. № 202. [in Ukrainian].

Pro derzhavnyi zakhyst pratsivnykiv sudu i pravookhoronnykh orhaniv [On state protection of court employees and law enforcement agencies]: Zakon Ukrainy vid 23.12.1993 r. № 3781-XII. (1993). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 11, art. 50. [in Ukrainian].

Pro prokuraturu [About the Prosecutor's Office]: Zakon Ukrainy vid 05.11.1991 r. № 1789-XII. (1991). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 53, art. 793. [in Ukrainian].

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 15 liutoho 2008 roku “Pro khid reformuvannia systemy kryminalnoi yustytsii ta pravookhoronnykh orhaniv” [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of February 15, 2008 “On the progress of reforming the criminal justice system and law enforcement agencies”]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 8.05.2008 r. № 311. (2008). *Ofitsiyni visnyk Prezydenta Ukrainy*. № 12, art. 486. [in Ukrainian].

Pro Sluzhbu bezpeky Ukrainy [On Security Service of Ukraine]: Zakon Ukrainy vid 07.03.2002 r. №2229-XII. (1992). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 27, art. 382. [in Ukrainian].

Pro sudoustrii Ukrainy [About the judiciary of Ukraine]: Zakon Ukrainy vid 07.02.2002 r. № 3018-III. (2002). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 27-28, art 100. [in Ukrainian].

Pro Viiskovu sluzhbu pravoporiadku u Zbroinykh Sylakh Ukrainy [On the Military Service of Law and Order in the Armed Forces of Ukraine]: Zakon Ukrainy vid 07.03.2002 r. № 3099-III. (2002). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 32, art. 225. [in Ukrainian].

Rudenko, M.V. Shaituro, O.P. (2017). Shchodo vyznachennia poniattia “orhany pravoporiadku” [Regarding the definition of the concept of “law enforcement agencies”]. *Visnyk “Pravo”*. № 23, 158–160 s. [in Ukrainian].

Rynazhevskyi, B.M. (2010). *Administratyvno-pravove rehuliuвання diialnosti viiskovoi sluzhby pravoporiadku u zbroinykh sylakh Ukrainy* [Administrative and legal regulation of the activities of the military law enforcement service in the Armed Forces of Ukraine]. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kharkiv, 40 s. [in Ukrainian].

Sokolenko, O.L. (2012). Status i mistse pravookhoronnykh orhaniv sered subiektiv pravookhoronnoi diialnosti [The status and place of law enforcement agencies among subjects of law enforcement activity]. *Naukovyi visnyk*. № 4, s. 246–254. [in Ukrainian].

Vakarova, O.V. (2019). *Konstytutsiino-pravovyi status pravookhoronnykh orhaniv: suchasni pidkhody* [Constitutional and legal status of law enforcement agencies: modern approaches] (Candidate's thesis). Uzhhorod, 260 s. [in Ukrainian].

Volosko, V.V. (2008). Funktsii pravookhoronnykh orhaniv u demokratychnii derzhavi. [Functions of law enforcement agencies in a democratic state]. *Naukovyi visnyk (seriia yurydychna)*. № 2, s. 101–110. [in Ukrainian].

Zahrebelnyi, V. & Bekker, O. (2022). Istorii stvorennia Lytovskoi viiskovoi politsii [History of the creation of the Lithuanian Military Police]. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/09/26/istoriya-stvorenniya-lytovskoyi-vijskovoyi-policiyi/> [Accessed: 24.06.2024]. [in Ukrainian].

Vasyl MYKHAILOV

*The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-8566-752X>

E-mail: mihasic.dod@gmail.com

**PREREQUISITES AND ORGANIZATIONAL AND LEGAL PRINCIPLES
OF THE CREATION OF THE MILITARY LAW ENFORCEMENT SERVICE
OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE (1991–2002)**

The article is devoted to the study of the formation of the law enforcement system in the Armed Forces of Ukraine after the collapse of the Soviet Union and the transition to independence. In particular, the article examines the formation of the law enforcement system in the Armed Forces of Ukraine.

The article analyses the prerequisites that led to the creation of the Military Law Enforcement Service of the Armed Forces of Ukraine, including political, socio-economic, and international factors that caused the introduction of a special body for maintaining law and order in the Armed Forces of Ukraine.

The article provides a detailed analysis of the state of research into the problem of the activity of institutions (bodies) ensuring legality and military discipline in the Armed Forces of Ukraine, which seems relevant in view of the insufficient development of special research in this area. In addition, from the point of view of the study of the process of building the military organization of the state, it is significant to study the formation of the administrative and legal foundations of the construction and the organizational and functional foundations of the activity of the Military Law Enforcement Service, as a special law enforcement body, which is entrusted with the maintenance of law and order and military discipline in the ranks of the Armed Forces of Ukraine.

When developing the regulatory and legal foundations of the construction and operation of the Military Law Enforcement Service of the Armed Forces of Ukraine author has analyzed and taken into account a significant number of legal acts of foreign experience in the operation of the military police in the leading countries of the world. The study covers the period from 1991 to 2002, when the main measures were taken to form special structures that ensure law and order in the Armed Forces of Ukraine.

Keywords: *military construction, Military Law Enforcement Service, legality, law and order enforcement, offences, military discipline.*

Олексій ТРАЧУК

кандидат історичних наук

Науково-дослідний інститут українознавства

Київського національного університету імені

Тараса Шевченка (Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3490-8626>

Електронна пошта: oleksakolo@gmail.com

РОЗВИТОК ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА ПРАУКРАЇНСЬКИХ ПЛЕМЕН АНТІВ І СКЛАВІНІВ У ПРОТИСТОЯННІ З ВІЗАНТІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ (V–VII ст.)

У V–VII ст. численні успішні військові походи антів і склавинів призвели до заселення ними Балканських провінцій Візантійської імперії. Вони стають основним населенням Балкан, принісши сюди свою культуру і родоплемінний лад. Відбувся поділ антів і склавинів на племінні групи, які залежно від історичних обставин заклали основи процесів формування сучасних слов'янських народів і створення ними своїх держав на Балканах.

У статті здійснено воєнно-історичну реконструкцію особливостей воєнно-географічної експансії, воєнної організації та воєнного мистецтва антів і склавинів, їх тактики дії на суші та на морі проти Візантії, особливостей озброєння. Зокрема, доведено існування та ефективне застосування праслов'янами асиметричної тактики напівпартизанського протиборства проти регулярної імперської армії.

Ключові слова: воєнне мистецтво, військова організація, анти, склавини, слов'яни, Візантійська імперія, етнічна історія України.

Постановка проблеми. У середині I тис. н.е. під ударами варварів розпалася Західна Римська імперія. У наступний період слов'яни та інші народи вже вели наполегливу боротьбу проти імперської Візантії. Війни з імперією призвели до розселення слов'ян у регіони Центральної Європи і на Балкани. У цей час слов'яни (включаючи праукраїнські племена антів і склавинів), проти яких Візантія вела тривалі військові кампанії, потрапляють у поле зору візантійських істориків (Трачук, О. 2023а, с. 85–124). Відповідно, у нашому дослідженні розкриваються особливості розвитку військової організації та воєнного мистецтва праслов'янських (праукраїнських) племен, каталізатором яких виступали війни із Візантійською імперією.

Стан розробленості проблеми та джерельна база. Візантійські автори VI–VII ст. – Йордан, Прокопій Кесарійський, Менандр Протіктор, Псевдо-Маврикій, Феофі-

лакт Симокатта та інші називали слов'ян на теренах України венедями, антами й склавинами і відводили їм значне місце у своїх творах, як численному народу, який брав активну участь у розвитку подій на території Південно-Східної і Центральної Європи. Виходячи із інтересів Візантійської імперії, вони були змушені звертати увагу на внутрішню організацію і соціально-економічні структури нашого ладу, розвиток військової справи, взаємини надплемінних структур (Артеменко, І. І. (гл. ред.). 1986, с. 7) із Візантійською імперією та іншими народами як союзниками, так і ворогами (Баран, В. Д. 2007, с. 18).

Важливим є твердження Йордана щодо венетів (венедів), які, «ставшися з одного кореня, породили три народи, тобто венетів, антів і склавинів». Із праці Йордана випливає, що венети, анти і склавини VI ст. є прямими нащадками венетів IV ст., з якими воював Германаріх (Терпиловський, Р. В. 2005, с. 388).

Видатний письменник і політичний діяч часів Юстиніана (527–565 рр.), сучасник Йордана, «Прокопій, природжений грек, друг полководця Велізарія, радник і секретар, що жив у 540–562 р. в Константинополі, поза сумнівом, знав добре як слов'ян, так і готів», – пише про нього П. Шафарик (Шафарик, П. И. 1837, с. 164). Прокопій написав вісім книг «Історії війн» (I–IV книги «Війни з готами», 550–554 рр.), що дають можливість порівняти його твори з одночасним твором Йордана (551 р.).

Союзи східнослов'янських племен згадуються літописом та деякими іноземними авторами у зв'язку з подіями періоду від VI–VII ст. до X століття. Вказівки на існування союзів східнослов'янських племен у недатованій частині літопису дуже скупі. Діяльність вождя Кия, який ходив у Царград і «велику честь прийняв от царя», найімовірніше варто віднести до періоду участі антів у Балканських війнах VI ст. (Сміленко, А. Т. 1975, с. 69–70). Оцінюючи загалом дані Йордана та Прокопія щодо слов'ян, зауважує В. Баран, треба мати на увазі, що останні з'явилися у середині VI ст., а тому мають відображати становище слов'ян у Подунав'ї у більш ранні часи, можливо наприкінці V століття. За часів правління Юстина (518–527) та Юстиніана (527–565) склавини й анти вторгалися на територію Візантійської імперії, переходячи Дунай (Баран, В. & Баран, Я. 2011, с. 81).

Війни слов'ян із Візантією досліджували історики Г. Федоров (Федоров, Г. Б. 1960, с. 173–228), А. Строков (Строков, А. 1995), М. Гімбутас (Гімбутас, М. 2004), О. Моця (Моця, О. 2011), В. Баран (Баран, В. 2011), слов'янський родоплемянний лад – О. Трачук (Трачук, О. 2019, с. 41–58).

Мега статті полягає у розкритті особливостей становлення військово-адміністративної організації та розвитку воєнного мистецтва праукраїнської етноплемянної спільноти на стадії розкладу родоплемянного ладу та під впливом війн із Візантією. Стаття виконана автором у рамках науково-дослідного проекту Науково-дослідного інституту українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Етногенез українців у світлі сучасних наукових даних і методологічних підходів».

Виклад основного матеріалу. Історичне значення Великого переселення народів, що охопило слов'янські племена антів і склавинів починаючи з черняхівської культури у V–VII ст., полягає в тому, що воно започаткувало поділ слов'ян-українців на ті племянні групи, які залежно від іс-

торичних обставин заклали основи процесів формування сучасних слов'янських народів. Склавини, представлені празько-корчацькою культурою, стали не тільки предками українського народу, а й склали основний компонент предків словаків, моравів, чехів та українсько-польського населення у Верхньому Повісленні. Змішані антсько-склавинські племена дали сіверян – предків лівобережних українців. Та частина антів, що принесла з собою пенківську культуру на Балкани, стала основою болгарської, сербської, хорватської та інших племянних груп південних слов'ян.

До повідомлень Маврикія і Прокопія про відсутність у склавинів і антів військового ладу і про те, що на озброєнні в них були лише дротики і щити, потрібно відноситись із відомою обережністю, адже у склавинів і антів, які жили родоплемянним ладом, не було такого війська, як у Східній Римській імперії – Візантії (Федоров, Г. 1960, с. 176).

Анти і склавини були окремими союзами племен, що мали власних вождів, своє військо, виробництво заліза та залізної зброї і вели самостійну політичну діяльність. Відмінності між ними носили етнографічний характер, а у мовному відношенні не виходили за межі діалектної диференціації. Відомі давньоруському літописцю племянні союзи виникли не у VIII ст., а входили до складу антів і склавинів значно раніше, як слушно зазначають сучасні дослідники.

Коментар про хід слов'янської колонізації Візантії можна знайти у «Географії Вірменії», приписуваної Мойсееві Хоренському (407–487). У ній названо 25 слов'янських племен, які жили у Дакії (тобто на північ від Дунаю). Пізніше вони перетнули Дунай, підкорили землі у Фракії і Македонії, розповсюдилися на південь у Ахею і на схід до Далмації (Гімбутас, М. 2004, с. 129). За нашими дослідженнями на теренах України у IV і початку V ст. проживало близько 400 племен черняхівської культури, а після великого переселення антів і склавинів на південь, захід і північ у V–VII ст. залишалось 34 племена (Трачук, О. 2023а, с. 117). Отже, у війнах з Візантією брало участь не менше 200 племен.

Під час війни кожний військовий загін антів і склавинів, що складався з членів одного роду якогось племені (жупи), мав свою емблему, або стяг (signum, effigies, vexillum), так само, як це було у гальських, німецьких або тюрко-татарських сусідів. На цих емблемах було зображення фігури тварини – тотема роду, або фігури племянного бога. Принаймні про лютичів, відзначає

Л. Нідерле, «маємо кілька повідомлень, які свідчать про те, що на своїх прапорах вони поміщали зображення богинь. Перші слов'янські вожді також зображуються з прапором племені в руках, наприклад св. Вацлав у Вольфенбюттельському або Вишеградському кодексі» (Нідерле, Л. 1956, с. 369).

Для антів та склавинів багата Візантія була привабливим об'єктом набігів та довгострокової воєнної експансії, що сприяло розвитку т.зв. воєнної демократії як перехідного типу соціального устрою та протодержавного управління, виокремленню постійної воєнно-вождівської верхівки. Під час військових походів захоплювались нові поселення на Балканах, кожен солдат в армії слов'ян міг заволодіти багатством. Більш дорогі предмети, на думку С. Станчева, ставали колективною власністю родів і племен (Станчев, С. 1961, с. 34).

Візантійський історик Прокопій Кесарійський (500–560 рр.) в одному з томів своєї праці «Війни» зафіксував: «Племена ці, склавини й анти, не управляються однією людиною, але здавна живуть у народовладді, і від того в них вигідні й невідні справи завжди ведуться спільно. А також у тих і в інших варварів встановлено здавна все однаково. Бо вони вважають, що один з богів – творець блискавки – саме він очолює пантеон усіх богів, і йому приносять у жертву биків і всяких жертвних тварин. Приреченості ж вони не знають і взагалі не визнають, що наперед визначена доля має якесь значення, принаймні по відношенню до людей, але коли смерть вже біля їх ніг, дуже хворі, або виступають на війну, вони дають обітницю, якщо уникнуть її, зараз же приносять жертву богам за своє життя, а уникнувши (смерті), жертвують те, що пообіцяли, і думають, що завдяки цій жертві отримали собі спасіння» (Джаксон, Т.Н., Коновалова И.Г. & Подосинов, А.В. (ред.). 2010, с. 72).

Коли потрібно було йти у бій, вождь насамперед шиковав свої полки у бойовому порядку по родах та племенах. Із давньої літописної термінології, щоб розрізнити полки та сотні, пише Л. Нідерле, їх потрібно відповідно «нарядити» (тотемна та родова символіка була присутня на стягу, розмальованому щиті та вишитому родовими символами (оберегами) одязі вождя і, вірогідно, кожного вояка), «іставити полки, исполчити-ся (у Тітмара під 1018 р. читаємо: *acies turmatim ordinata*)» (Нідерле, Л. 1956, с. 370).

У результаті військових походів на Візантію племена східних слов'ян удосконалюють метале-

ву зброю, створюють великі комплекси виплавки та ковальської обробки заліза, збільшується кількість привізних предметів.

На думку автора, видається актуальним усвідомлення українцями тисячолітнього зв'язку поколінь металургів, ковалів – майстрів виготовлення зброї – антів, склавинів, древлян, волинян, сіверян та їхніх нащадків – зброярів сотень Війська Запорозького. Важливим є досвід формування ополчення самооборони по поселеннях – родах, гніздах поселень – племенах у дописемний період, а у часи Гетьманщини по селах – сотнях, групах сіл – полках (Трачук, О. 2023b, с. 91–120).

Найінтенсивніші військові походи та потоки слов'янського розселення у цілому були спрямовані на південь, до Дунаю та кордонів Візантійської імперії шляхом, прокладеним готами у V столітті. Можна вважати, що розселення слов'ян на південь було викликане тими ж причинами, що обумовили відступ готів із приходом гунів у Північно-Західне Причорномор'я. Гуни, розбивши готів, вчиняли тиск на усі племена, що входили у готське об'єднання. У характері археологічного матеріалу на місцях слов'янського переселення В. Баран побачив, що у ньому брали участь племена антів та склавинів, які раніше займали територію Дніпровського та Дністровського басейнів. Вони спускалися Прутом, Серетом та притоками тиси і несли із собою в Подунав'я празький та пеньківський типи кераміки, характерні квадратні житла з піччю-кам'яною. Проте пеньківська кераміка антів відома лише у Нижньому Подунав'ї та на Балканах. Потоки склавинів, що прямували вгору по Дунаю, несли із собою кераміку празько-корчацького типу (Баран, В. Д. 2011, с. 81). Анти, вважає О. Моця, приходять із Поділля і на якийсь час змішуються у Подністров'ї зі склавинами. Ці племена, а також склавини Волині, просуваються на Прут і Серет, а звідси через Потисся – у Подунав'я (Моця, О. П. 2011, с. 28).

Племена черняхівської культури III–V ст., на слухну думку М. Брайчевського, «за всіма показниками відповідають умовам, притаманним для тієї частини слов'янських племен, які привернули пильну увагу візантійських письменників і виступають в їхніх творах з іменами антів та склавинів. Антська група племен у середині I тис. н. е. була згуртована в досить сильному політичному об'єднанні державного типу, яке називаємо Антським царством. Останнє становило собою неабияку небезпеку для північних володінь імперії і здійснювало широку експансію на південь та

південний захід – саме це і визначило характер греко-антських стосунків і зумовило підсилений інтерес до слов'янської проблематики з боку візантійської адміністрації» (Брайчевський, М. Ю. 1991, с. 126).

Вторгаючись до Візантії великими силами, склавини і анти, за свідченням візантійських істориків, неодноразово брали безліч фортець і захоплювали міста з військовими гарнізонами (Федоров, Г. Б. 1960, с. 176). Особливо пам'ятними для імперії були слов'янські набіги 548 і 549 рр., коли постраждали Іллірія та Фракія, було розгромлено місто Топер. У наступному 550 р. слов'янські загони доходили до «довгих стін», зведених для захисту Константинополя завбачливим Анастасієм (Третьяков, П. Н. 1948, с. 93).

У результаті походів антив до Києва потрапляли візантійські монети. Так, у культурному шарі Замкової гори кінця V–VI ст. знайдені три монети імператорів Анастасія I (498–518) і Юстиніана I (527–566). Поблизу гори, на Подолі, знайдені ще дві візантійські монети Євдоксії і Юстиніана I, що датуються 537 роком (Артеменко, И. И. (гл. ред.). 1986, с. 255). Показовим, на думку Б. Рыбакова, є склад відомого Перещепинського скарбу. Поряд зі старими сасанідськими і візантійськими речами IV – початку VI ст. (посуд Шапура II, 309–379 рр. та єпископа Патерна із Томи, 520 рр.), що відображає епоху перших антських походів на Візантію і, зокрема на місто Томи, у скарбі багато візантійських речей кінця царювання Іраклія (629–641). Візантійські монети з отворами сягають 641–668 рр., що дає змогу датувати скарб кінцем VII ст., часом припинення зв'язку з Візантією (Рыбаков, Б. А. 1948, с. 100).

В «Історії» Ісідора Севльського (приблизно 570–636) мовиться про те, що слов'яни захопили Грецію у перші роки правління Іраклія, у той час, коли перси зайняли Сирію і Єгипет (611–619). Рятуючись від слов'ян, жителі Пелопоннеса відступали під захист Тайгетських гір на сході Спарти або пливли на південь. У «Монемвасійській хроніці», складеній близько 806 р., збереглися описи втечі жителів Візантії при появі слов'ян (Гимбутас, М. 2004, с. 127).

Візантійські історики не раз відзначали доблесть і навіть непереможність слов'ян, їх войовничість, витривалість, здатність легко переносити жар, холод, дощ, відкритість тіла, недостатність харчування. Билися склавини і анти як у пішому строю, так і верхи на конях. Наприклад, Прокопій говорить про загін з 1 600 вершників склавинів і антив, про наявність у слов'ян кінних військ, зо-

крема кінної розвідки, згадує Феофілакт Сімокатта (Федоров, Г. 1960, с. 176–177). Анти у VII ст. заволоділи усією Фессалією, потім, пересівши на човни, захопили острови Киклади, Ахею, Епір, майже всю територію Іллірії і частину Малої Азії. У результаті під їх контролем залишилася вся Іллірія, за винятком Фессалонік (Гимбутас, М. 2004, с. 126–127).

Про вміння слов'ян і антив користуватися човнами повідомляє Агафій, говорячи про анта Доброгаста, частина військ якого перебувала на десяти двоярусних судах. Феофан-літописець повідомляє, що слов'яни під час війни із візантійцями використовували багато видовбаних човнів (однодревок), а Феофілакт Сімокатта каже, що слов'яни під час війни будували легкі човни і використовували одночасно до 150 човнів. Про човни-однодревки, на яких слов'яни плавали по морю, повідомляє під 626 р. «Великодня хроніка». У 642 р. слов'яни на своїх судах дійшли до Південної Італії (Федоров, Г. Б. 1960, с. 177).

У більшості історичних джерел наголошується про набіги слов'ян і аварів на південну і східну частини Балканського півострова. Абсолютно інше життя було на західному, Адріатичному побережжі. У той час, коли слов'яни руйнували міста і спустошували землі у східній частині Греції, майже до кінця VI ст. на заході жили відносно мирно. Лише наприкінці VI ст. маса слов'ян із Паннонії рушила через Східні Альпи в Істрію, а потім до Далмації. Про ці події ми дізнаємося із листування папи Григорія I (590–604) і солунського єпископа Максима. У 600 р. він повідомляє папі про велику небезпеку, яку представляє рух слов'ян. Дійсно, в цей час в Істрії з'явилися лангобарди, авари і слов'яни (Гимбутас, М. 2004, с. 128).

Протягом VI–VII ст. слов'яни займають усі Балканські провінції Візантійської імперії і міцно осідають на Балканському півострові. Вони стають основним населенням Балкан, принісши туди свою культуру і родоплемянний лад, проте, і вони, у свою чергу, піддавалися впливу візантійської культури. Як відомо, взаємини слов'ян із різними неслов'янськими племенами, що жили у Східній Європі, були досить складними і різноманітними. Мирне об'єднання тюрків-болгар зі слов'янами у боротьбі зі спільним ворогом – Візантією призвело до асиміляції власне болгар слов'янами, до створення найбільшої слов'янської держави на Балканах – Болгарії (Федоров, Г. 1960, с. 177).

Втрати у війнах анто-склавинів із Візантією були значні з обох сторін, пише Прокопій: «Проте ні персам, ні сарацинам, ні гунам, ні склавин-

ському племені, ні будь-яким іншим варварам не приходилося йти з римських територій без втрат. Бо в пору вторгнення, а ще більше в часи облог і битв їм доводилося стикатися з потужною протидією, і гинуло їх нітрохи не менше, ніж римлян» (Джаксон, Т.Н., Коновалова І.Г. & Подосинов, А.В. (ред.). 2010, с. 93).

Були випадки, коли антів залучали до військової імперії. Відомо про три сотні антів, які брали участь у війні проти остготів в Італії. Агафій Міринеїський («Схоластик») повідомляє, що у війні проти персів у 555–556 рр. як один із візантійських полководців брав участь ант Дабрагез із сином Леонтієм. До відома, у складі візантійського війська на Кавказі хоробро воював і «склавин» Сваруна (Абашина, Н., Козак, Д., Синиця, Є. & Терпиловський, Р. 2012, с. 184).

Багато назв, що знаходяться у величезному описі Прокопія міст і фортець, розташованих у Мізії, Фракії, Македонії і т. д., відзначає П. Шафарик, «вказують собою на своє слов'янське походження, а це дає знати, що уже тоді (біля 552 р.) у згаданих землях співіснувало багато слов'янських поселень. Між такими назвами зустрічаються, наприклад *Milareka*, *Kawetza* (нині Кавіца), *Labutza* (Лабіца), *Debre* (Дебрь), *Dolebin* (Дулебин, наше – Дуліби)... і ін., які знають мови слов'ян і з першого разу розмовою і виглядом, і складом своїм свідчать про своє слов'янське походження, і які до цих пір в більшості, залишалися в тих краях» (Шафарик, П. 1947, с. 257).

Численні «варварські» племена отримали можливість безперешкодно заселяти Балканський півострів. Після переправи через Дунай слов'янські племена рухалися у двох напрямках – у Македонію, Фессалію, Албанію, Грецію, Пелопонес і Крит та до північного узбережжя Егейського й Мармурового морів. Тож область слов'янських військових набігів відсунулася у цей час далеко на південь (Моця, О. 2012, с. 22).

У Нижньому Подунав'ї, на території сучасних Румунії та Болгарії, як і на Балканах, переважно розселялися племена антів (пеньківської культури). Потоки слов'ян, що прямували Дунаєм вгору, несли празько-корчацьку культуру склавинів. Анти і склавини, відмічає Прокопій, населяють країну, розкидано розташували свої поселення. Саме тому їм належать дуже значні території, адже вони займають більшу частину одного із берегів Істра (Дунаю) (Джаксон, Т.Н., Коновалова І.Г. & Подосинов, А.В. (ред.). 2010, с. 73).

Анти і склавини оселилися в основному у спорожнілих областях. У родючих рівнинах Фракії

і Мізії вони перейшли від війни до мирної праці. Вирощування зернових культур і всі основні навички, пов'язані з їхнім способом життя, вони освоїли давно у своїй батьківщині. На нових землях вони знайшли не тільки благодатні умови для всіх навичок, а й традиційну розвинуту техніку і ремесла (Станчев, С. 1961, с. 35).

«Приятелювали» слов'яни не лише з візантійцями, а й з германцями. Так, у розділі VII «Таємної історії» Прокопій повідомляє, що лангобард Ільгідіс втікає до склавинів; потім він приходять до гепідів, «ведучи з собою великий загін із лангобардів та склавинів». Пізніше він же повертається «до склавинів разом зі своїм загonom та деякими добровольцями із гепідів». Подібну операцію, пов'язану з передислокацією своїх воїнів на землі склавинів за Дунай, Ільгідіс здійснює ще раз (Моця, О. 2011, с. 30–31).

У VI ст. продовжувався процес колонізації Балкан слов'янами, в орбіту якого потрапили значні території: основна частина Фракії, майже вся Ілірія й Далмація – ті землі, що у подальшому зазнали тотальної слов'янізації і які заселені південнослов'янськими народами. Можна сказати, що саме під час слов'яно-візантійської війни визначилися межі наступного великого розселення слов'ян на Балканах. Вже під час війни слов'яни почували себе тут господарями. Отже, вже тоді освоювалися землі, спустошені драматичними інвазіями доби великого переселення народів (Терпиловський, Р. В. (відп. ред.). 1999, с. 47–48).

Повстання рабів і колоній у VII ст., що поєднувалися з боротьбою слов'ян проти рабовласницької держави, викликали корінні зміни у соціально-економічному ладі Візантійської імперії. Рабовласницька експлуатація як основна форма поневолення балканських хліборобів була знищена. Значні зміни відбулися і в політичному устрої імперії. Влада в ній була захоплена представниками нової, феодалної знаті, яка використовувала у своїх інтересах ту боротьбу, яку вели із рабовласницькою імперією родоплемінні союзи. Хоча старий державний апарат управління зберігся, проте, він вже значно видозмінився – зникла характерна для рабовласницької імперії централізація, відбулося значне відособлення та самоврядність провінційного управління. Територія Східної Римської імперії у VII ст. різко скоротилася. Землі від Дунаю до Егейського моря були зайняті слов'янами, які згодом заснували тут свої незалежні держави: Болгарію, Хорватію і Сербію (Сидорова, Н. А. (ответ. ред.). 1957, с. 91).

Маврикій залишив опис військового побуту слов'ян: «Нехай навіть цих варварів багато, але вони не мають воєнного ладу та єдиного командуючого; такі склавини і анти та інші варварські племена, які не вмюють ні підкорятися, ні битися строем». І далі: «Не маючи над собою голови та конкуруючи один з одним, вони не визнають військового ладу, і не здатні битися в правильній битві, показуватись на відкритих і рівнинних місцях ...». І проте, як відомо, слов'яни перемагали не тільки в окремих битвах, а й зуміли завоювати Балканський півострів (Ляпушкин, И. И. 1968, с. 159).

У середині VI ст. слов'янські загони нахлинули в Іллірію і Далмацію, а також у Фракію – у долину річки Хеброс (Маріца). Їм вдалося захопити численні замки і місто Топір – десь у гирлі річки Места. У той час слов'яни почали зимувати на візантійській території. Склавини і анти відчували себе абсолютно впевнено на візантійській землі. Тактична майстерність у веденні воєнних дій зросла. Вони вивчили тактику візантійських атак, перестали уникати фортець, тепер почали їх осаджувати і перемагати з таранами та іншою досконалою технікою (Станчев, С. 1961, с. 26).

Слов'яни були відомі як маневрене, рухливе військо. Вони вправно вводили в оману противника, щоб заманити у тіснину лісів, де тактику швидкості та кмітливості доповнювали своєю особистою хоробрістю. Таким чином, у них була перевага при перших нападах. Пізніше їх загони брали участь і на рівних та відкритих просторах. Дуже часто невеликій частині слов'янського війська вдавалося змусити тікати переважаючі армії ворога. Римляни знали, що слов'яни воювали хоробро і часто до початку бою відчували панічний страх. Це часто вирішувало результат бою (Станчев, С. 1961, с. 27).

Простою воїна давні слов'яни називали ратник (від рать – бій), або вой, воїн, войникъ, вояк. Той, хто вів військо, називався воєвода; ця слов'янська назва перейшла і до візантійських греків Костянтина Багрянородного, і до румунів (vojevod) і до угорців (vajvoda, vajda). Тільки у військах, що перебували під римським або візантійським впливом, вже у X і XI ст. з'явилися найменування менших чинів, ватажків невеликих загонів, такі, як десятник (від десять) і сотник (від сьто) (Нидерле, Л. 1956, с. 369).

Щодо зброї та облогових знарядь, то склавини і анти, згідно із писемними джерелами, маючи значне озброєння, швидко переймали у Візантії останні для того часу досягнення. Свід-

ченням цьому є взяття міст, дії величезними мамами у глибині ворожої території, керівництво великими військовими з'єднаннями, також це підтверджується письмовими джерелами і археологічними знахідками (Федоров, Г. 1960, с. 176). Анти та склавини вміли осаджувати і брати міста, битися у пішому і кінному строю, а також на воді, використовуючи човни і легкі судна. Вже Прокопій повідомляє про те, що склавини й анти прекрасно озброєні, а Іоанн Ефеський каже, що вони б'ються краще, ніж візантійці. Основу антсько-склавинського війська становила легко озброєна піхота. Цим і обумовлювалися тактика й організація війська у слов'ян у розглянутий період. Маврикій повідомляє наступне: «Воювати зі своїми ворогами вони люблять в місцях, порослих густим лісом, в тіснинах, на обривах; з вигодою для себе користуються засадами, раптовими атаками, хитрощами, і вдень і вночі, винаходячи багато способів. Досвідчені вони також і в переправі через річки. Мужньо витримують вони перебування у воді, деякі, будучи захопленими раптовим нападом, занурюються у воду. При цьому вони держать в роті спеціально виготовлені довгі, просвердлені всередині очеретини, які доходять до поверхні води, а самі, лежачи горілиць на дні [річки], дихають за допомогою їх; і це вони можуть перебувати протягом багатьох годин, так що абсолютно не можна здогадатися про їх присутність» (Федоров, Г. 1960, с. 220). і ніщо не привертає увагу противника, а коли він проходив, слов'яни з'являлись позаду нього. Подібний досвід візантійців у їх боротьбі проти слов'ян знайшов відображення у військовому творі «Тактика», пов'язаному з візантійським імператором Маврикієм (582–602). Там автор радить командирам бути обережними у походах проти слов'ян, тому що вони здатні придумувати усілякі хитрощі (Станчев, С. 1961, с. 27).

Свідченням забезпечення слов'янських дружин зброєю для військових походів є існування на українській етнічній території у V–VIII ст. таких досить потужних залізодобувних центрів, як Гайворонський у Кіровоградській області, Григорівський – у Вінницькій, та залізобудовних центрів – ковальських – зокрема Пастерське городище у Черкаській та Новотроїцьке городище у Сумській (Вознесенська, Г. О. Недопако, Д. П. & Паньков, С. В. 1996, с. 38–39).

Слов'яни у розглянутий період мали не лише піших, а й кінних воїнів (залізні шпори), а на озброєнні у них перебували списи із залізними наконечниками, кинджали, ножі, луки зі стріла-

ми, що мають ковані залізні наконечники, причому упродовж VI–IX ст. виробилися типові для більш пізнього часу слов'янські форми наконечників стріл. Стріли, судячи із писемних джерел, були отруєні, застосовувалися залізні двосічні мечі, важкі щити. Зрозуміло, анти та склавини постійно вдосконалювали своє озброєння і тактику і, навчаючись у візантійців, виробили більш різноманітну і досконалу зброю і спорядження (Федоров, Г. 1960, с. 220).

Висновки. Проведене нами дослідження дає змогу здійснити воєнно-історичну реконструкцію особливостей воєнного мистецтва антив і склавинів. Зауважимо, що візантійські історики (воєначальники, політики) неодноразово відзначали наявність специфічного воєнного мистецтва своїх північних противників, властиву їм доблесть, войовничість, здатність легко переносити несприятливі умови, уміння вправно битися як у пішому строю, так і верхи. По суті, візантійські джерела засвідчують існування та ефективно застосування слов'янами асиметричної тактики напівпартизанського протиборства проти регулярної імперської армії: засідки, раптові атаки, введення противника в оману тощо. Часто невеликій частині слов'янського війська вдавалося змусити тікати переважаючі сили противника.

Разом з тим слов'яни вивчали тактику візантійського війська, перестали уникати облоги фортець, почали їх осаджувати і брати штурмом (із таранами та іншою достатньо досконалою тех-

нікою). Анти і склавини володіли своєрідним мистецтвом війни на морі, будували легкі човни (однодревки) і були здатні використовувати одночасно до 150 човнів у морських походах – могли на своїх судах дійти, наприклад, до Південної Італії (642 р.).

Свідченням забезпечення слов'янських дружин зброєю для військових походів є існування на українській етнічній території у V–VII ст. досить потужних залізоторних центрів. У них на озброєнні були списи із залізними наконечниками, кинджали, ножі, луки зі стрілами, що мали ковані залізні наконечники, причому впродовж VI–IX ст. виробилися типові для більш пізнього часу слов'янські форми наконечників стріл. Стріли були отруєні, застосовувалися залізні двосічні мечі, важкі щити.

Під час слов'яно-візантійських війн визначився ареал подальшого великого розселення слов'ян на Балканах. Анти і склавини оселилися в основному у спорожнілих областях. У родючих рівнинах Фракії і Мезії вони від війни перейшли до мирної праці – вирощування зернових культур. Отже, доба від V до VII ст. в історії слов'янства позначилася не тільки створенням власної системи воєнного мистецтва, а й воєнно-політичною активністю слов'янських племен у Європі, що викликала корінні зміни у соціально-економічному ладі Візантійської імперії. Рабовласницька експлуатація як основна форма поневолення балканських землеробських народів була знищена.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Абашина, Н., Козак, Д., Синиця, Є. & Терпиловський, Р. (2012). *Давні слов'яни. Археологія та історія*. Київ: «Стародавній світ», 366 с.
- Артеменко, И. И. (гл. ред.). (1986). *Археология Украинской ССР* (в 3 т., Т. 3). Киев: Наукова думка, 575 с.
- Баран, В. Д. & Баран, Я. В. (2011). *У пошуках джерел українського народу. Вибрані наукові праці*. Київ: ННДІУ, 800 с.
- Баран, В. Д. (2007). *Київ, Щек і Хорив, сестра їх Либідь та пракорені українського народу*. Київ: ТОВ «Атлант ЮЕМСі», 63 с.
- Брайчевський, М. Ю. (1991). Антська проблема в контексті Візантійської історії. *Археологія*. № 2, с. 122–133.
- Вознесенська, Г. О., Недопако, Д. П. & Паньков, С. В. (1996). *Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі (друга половина і тис. – перша чверть II тис.)*. Київ, 192 с.
- Гимбутас, М. (2004). *Славяне. Сыны Перуна*. Москва, 217 с.
- Джаксон, Т.Н., Коновалова И.Г. & Подосинов, А.В. (ред.). (2010). *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия*. (Том II). Москва, 384 с.
- Ляпушкин, И. И. (1968). Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. *Материалы исследования по археологии*. № 152, 191 с.

- Мишанич, О. В. (відп. ред.). (1989). *Літопис руський*. Київ: Дніпро, 591 с.
- Моця, О. (2011). *Українці: народ і його земля (етапи становлення)*. Київ: «Стародавній Світ», 640 с.
- Моця, О. П. (2012). «Анти» – «руси» – «українці». *Формування ідентичності у слов'ян півдня Східної Європи V–XIX ст.* Київ: Наукова думка, 215 с.
- Нидерле, Л. (1956). *Славянские древности*. Москва: Изд. иностр. лит., 451 с.
- Петров, Н. И. (1897). *Историко-топографические очерки древнего Киева*. Киев, 267 с.
- Прокопий Кесарийский. (1950). *Война с готами. о постройках*: перевод С. П. Кондратьева (ред. пер.). Москва: Наука, 517 с.
- Рыбаков, Б.А. (1948). *Ремесло древней Руси*. Москва: Изд. АН СССР, 792 с.
- Сидорова, Н. А. (ответ. ред.). (1957). *Всемирная история* (в 10 т., Т 3). Москва: ГИПЛ, 896 с.
- Сміленко, А.Т. (1975). *Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II–XIII ст.)*. Київ: Наукова думка, 211 с.
- Станчев, С. (1961). *Наши прадеди – славяните*. София: Народна младеж, 101 с.
- Строков, А. А. (1995). *История военного мистецтва* (у 3 т., Т.1). Київ, 301 с.
- Терпиловський, р. В. (2005). *Давні слов'яни та їхні сусіди* (Ред. Л. Л. Залізняк). Археологія України: Курс лекцій. Київ: Либідь, с. 344–427.
- Терпиловський, Р. В. (відп. ред.). (1999). *Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в і тисячолітті н. е.* Київ; Львів: РАС, 329 с.
- Трачук, О. (2009). Залізо у венеців, антів та склавинів. *Українознавство*. № 2, с. 235–240.
- Трачук, О. В. (2017). *Чорна металургія в соціально-економічному житті східних слов'ян на території України (друга половина V–X ст.)*. Київ, 308 с.
- Трачук, О. В. (2019). Племя та родоплемянний лад у східних слов'ян. *Ремесла та промисли Поліської зони. Проблеми дослідження і популяризації: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. Малин, Україна, с. 41–58.
- Трачук, О. В. (2023а). Анти і склавини черняхівської культури – предки слов'янських народів Європи. *Українознавство*. № 3, с. 85–124. DOI: 10.30840/2413-7065.3(88).2023.288062
- Трачук, О. В. (2023b). Виробництво залізної зброї для полків і сотень Війська Запорозького на древлянській землі (XVII–XVIII ст.). *Вісник НДІ українознавства*. № 1, с. 91–120. DOI: 10.30840/2786-8818.1(1).2023.292993.
- Третьяков, П. Н. (1948). *Восточнославянские племена*. Москва: Изд. АН СССР, 184 с.
- Федоров, Г. Б. (1960). Население Прутско-Днестровского междуречья в I тыс. н. э. *МИА*. № 89, с. 173–228.
- Шафарик, П. И. (1847). *Славянскія древности*. (Т. 2, кн. 1). Москва: Ун-тская тип., 454 с.

REFERENCES

- Abashyna, N., Kozak, D., Synytsia, Ye. & Terpylovskiy, R. (2012). *Davni sloviany. Arkheolohiia ta istoriia* [Ancient Slavs. Archeology and history], Kyiv: «Starodavni svit», 366 s. [In Ukrainian].
- Artemenko, I. I. (ed.). (1986). *Arkheologiya Ukrainkoi SSR* [Archeology of the Ukrainian SSR]. (v 3 t., T. 3). Kiev: Naukova dumka, 575 s. [In Russian].
- Baran, V. D. (2007). *Kyi, Shchek i Khoryv, sestra yikh Lybid ta prakoreni ukrainskoho narodu* [Kyiv, Shchek and Khoryv, their sister Lybid and the progenitors of the Ukrainian people]. Kyiv: TOV «Atlant YuEmSi», 63 s. [In Ukrainian].
- Baran, V.D. & Baran, Ya.V. (2011). *U poshukakh dzherel ukrainskoho narodu. Vybrani naukovi pratsi* [In search of the sources of the Ukrainian people. Selected scientific works]. Kyiv: NNDIU, 800 s. [In Ukrainian].
- Braichevskiy, M. Yu. (1991). Antska problema v konteksti Vizantiiskoi istorii [The Ante problem in the context of Byzantine history]. *Arkheolohiia*. № 2, s. 122–133. [In Ukrainian].
- Dzhakson, T.N., Konovalova I.G. & Podosinov, A.V. (red.). (2010). *Drevnyaya Rus v svete zarubezhnikh istochnikov: Khrestomatiya* [Ancient Rus in Foreign Sources: Anthology]. (Tom II). Moskva, 384 s. [In Russian].
- Fedorov, G. B. (1960). Naselenie Prutsko-Dnestrivskogo mezhdurechya v I tis. n.e. [Population of the Prut-Dniester interfluvium in the 1st millennium AD]. *MIA*. № 89, s. 173–228. [In Russian].
- Gimbutas, M. (2004). *Slavyane. Sini Peruna*. [Slavs. Sons of Perun]. Moskva, 217 s. [In Russian].

- Lyapushkin, I. I. (1968). Slavyane Vostochnoi Yevropi nakanune obrazovaniya Drevnerusskogo gosudarstva [The Slavs of Eastern Europe on the eve of the formation of the Old Rus State]. *Materiali issledovaniya po arkhologii*. № 152, 191 s. [In Russian].
- Motsia, O. (2011). *Ukrainci: narod i yoho zemlia (etapy stanovlennia)* [Ukrainians: the people and their land (stages of formation)]. Kyiv: «Starodavnii Svit», 640 s. [In Ukrainian].
- Motsia, O. P. (2012). «Anty» – «rusy» – «ukrainci». *Formuvannia identychnosti u sloviań pıvdnia Skhidnoi Yevropy V–XIX st.* [«Antis» – «Rus» – «Ukrainians». The formation of identity among the Slavs of the south of Eastern Europe in the V–XIX centuries]. Kyiv: Naukova dumka, 215 s. [In Ukrainian].
- Myshanych, O. V. (ed.). (1989). *Litopys ruskyi* [Chronicle of Rus]. Kyiv: Dnipro, 591 s. [In Ukrainian].
- Niderle, L. (1956). *Slavyanskıe drevnosti* [Slavic antiquities]. Moskva: Izd. inost. lit., 451 s. [In Russian].
- Petrov, N. I. (1897). *Istoriko-topograficheskie ocherki drevnego Kieva* [Historical and topographical sketches of ancient Kiev]. Kiev, 267 s. [In Russian].
- Prokopii Kesariiskii. (1950). *Voına s gotami. O postroikakh* [War with the Goths. About building]: per. (S. Kondratev, Trans.). Moskva: Nauka, 517 s. [in Russian].
- Ribakov, B.A. (1948). *Remeslo drevnei Rusi* [Craft of ancient Rus]. Moskva: Izd. AN SSSR. 792 s. [In Russian].
- Shafarik, P. I. (1847). *Slavyanskiya drevnosti* [Slavic antiquities]. (T. 2, kn. 1). Moskva: Un-tskaya tip., 454 s. [In Russian].
- Sidorova, N. A. (ed.). (1957). *Vsemirnaya istoriya* [World history] (v 10 t., T 3). Moskva: GIPL, 896 s. [In Russian].
- Smilenko, A.T. (1975). *Sloviany ta yikh susidy v stepovomu Podniprovi (II–XIII st.)* [Slavs and their neighbors in the steppe Dnieper (II–XIII centuries)]. Kyiv: Naukova dumka, 211 s. [In Ukrainian].
- Stanchev, S. (1961). *Nashyte pradedy – slavianyte* [Our great-grandfathers are Slavs]. Sofyia: Nrodna mladezh, 101 s. [In Bulgarian].
- Strokov, A. A. (1995). *Istoriia voiennoho mystetstva* [History of military art]. (v 3 t., T.1). Kyiv, 301 s. [In Ukrainian].
- Terpylovskiy, R. V. (2005). *Davni sloviany ta yikhni susidy* [Ancient Slavs and their neighbors]. (Red. L. L. Zaluzniak). *Arkheolohiia Ukrainy: Kurs lektsii*. Kyiv: Lybid, s. 344–427. [In Ukrainian].
- Terpylovskiy, R. V. (ed.). (1999). *Etnokulturni protsesy v Pıvdenno-Skhidnii Yevropi v I tysyacholitti n. e.* [Ethnocultural processes in South-Eastern Europe in the 1st millennium AD]. Kyiv; Lviv: RAS, 329 s. [In Ukrainian].
- Trachuk, O. (2009). *Zalizo u venediv, antiv ta sklavytiv* [Iron among the Veneds, Ants and Sklavins]. *Ukrainoznavstvo*. № 2, s. 235–240. [In Ukrainian].
- Trachuk, O. V. (2017). *Chorna metalurhiia v sotsialno-ekonomichnomu zhytti skhidnykh sloviań na terytorii Ukrainy (druha polovyna V–X st.)* [Ferrous metallurgy in the socio-economic life of Eastern Slavs on the territory of Ukraine (second half of the 5th–10th centuries)]. Kyiv, 308 s. [In Ukrainian].
- Trachuk, O. V. (2019). *Plemia ta rodopleminnyi lad u skhidnykh sloviań* [The tribe and clan system among the Eastern Slavs]. *Remesla ta promysly Poliskoi zony. Problemy doslidzhennia i populiaryzatsii: Materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii*. Malyn, Ukraina, s. 41–58. [In Ukrainian].
- Trachuk, O. V. (2023a). *Anty i sklavytiv cherniakhivskoi kultury – predky slovianskykh narodiv Yevropy* [Antis and Slavins of the Chernyakhiv culture are the ancestors of the Slavic peoples of Europe]. *Ukrainoznavstvo*. № 3, s. 85–124. DOI: 10.30840/2413-7065.3(88).2023.288062 [In Ukrainian].
- Trachuk, O. V. (2023b). *Vyrobnystvo zaliznoi zbroi dlia polkiv i soten Viiska Zaporozkoho na drevlianskii zemli (XVII–XVIII st.)* [Production of iron weapons for regiments and hundreds of the Zaporizhzhya Army in the Drevlyia region (XVII–XVIII centuries)]. *Visnyk NDI ukrainoznavstva*. № 1, s. 91–120. DOI: 10.30840/2786-8818.1(1).2023.292993. [In Ukrainian].
- Tretyakov, P. N. (1948). *Vostochnoslavyanskıe plemena* [Eastern Slavic tribes]. Moskva: Izd. AN SSSR, 184 s. [In Russian].
- Voznesenska, H. O., Nedopako, D. P. & Pankov, S. V. (1996). *Chorna metalurhiia ta metaloobrobka naseleniia skhidnoievropeiskoho lisostepu za doby rannikh sloviań i Kyivskoi Rusi (druha polovyna I tys. – persha chvert II tys.)* [Ferrous metallurgy and metalworking of the population of the Eastern European forest-steppe during the time of the early Slavs and Kievan Rus (second half of the 1st millennium – first quarter of the 2nd millennium)]. Kyiv, 192 s. [In Ukrainian].

Oleksii TRACHUK

PhD of Historical Sciences

Research Institute of Ukrainian Studies of Taras

Shevchenko Kyiv National University (Kyiv, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3490-8626>

E-mail: oleksakolo@gmail.com

**FEATURES OF THE MILITARY ART
OF THE PREUKRAINIAN TRIBES OF ANTES AND SCLAVENI
IN OPPOSITION TO THE BYZANTINE EMPIRE (V–VII CENTURIES)**

The disintegration of the Hunnic state, the departure of nomads to the Azov region led to the fall of the Western Roman Empire in the second half of the 5th century. At this time, the Byzantine Empire strengthened its position in the east and restored power over the conquered territories. In the III–IV centuries the tribes of the Cherniakhov culture attracted the close attention of Byzantine writers and appeared in their works with the names of Antes and Sclaveni.

Our mapping of the Cherniakhov tribes of the III – early V century showed that there were a large number of these tribes. From the available archaeological sources, we managed to locate 394 tribes. As a result of the victorious wars, the Antes and Sclaveni got the opportunity for a large resettlement. They appear in the south – in the Danube, in the deep areas of the Balkan Peninsula, in the west they reach the Elba and the Baltic coast, and in the northeast they inhabit the upper reaches of the Don and the Volga. After the great resettlement of the Antes and Sclaveni, no less than 34 tribes of the ancestors of Ukrainians remained on the territory of Ukraine. Probably, about 200 tribes who possessed a high level of military art took part in the wars with Byzantine Empire.

In the second half of the 1st millennium, the resettlement of the Antes and Sclaveni reached such proportions that they became one of the main groups that made up the ethnic map of early medieval Europe. In addition, they were divided into tribal groups, which, depending on historical circumstances, laid the foundations for the formation of modern Slavic peoples and their creation of their own states in the Balkans. The purpose of our research is to draw the attention of historians and readers to the important place of our ancestors - the Antes and Sclaveni – proto-Ukrainians – in the history of the Slavic peoples of Europe.

Key words: *military art, military organization, Antes, Sclaveni, Slavs, Byzantine Empire, ethnic history of Ukraine.*

Дмитро ФУРМАНЧУК

Національний університет оборони України
(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-6711-9326>

Електронна пошта: holodnyuyar@ukr.net,

СПОГАДИ УЧАСНИКІВ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1918–1922 рр. ЯК ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ХОЛОДНОЯРСЬКОГО РУХУ ОПОРУ РОСІЙСЬКИМ ОКУПАНТАМ

У статті виявлено зв'язки між подіями столітньої давнини та викликами, з якими стикається Україна сьогодні. Автор виявив і структурував джерельну базу, зокрема спогади учасників селянського повстанського руху на Чигиринщині (1918–1922 рр.), з'ясував її повноту для здійснення в майбутньому досліджень організаційної та бойової діяльності збройних формувань Холодного Яру, визначив основні джерела та здійснив їх короткий огляд. Основний акцент було зроблено на спогадах безпосередніх учасників тих подій, а також архівних та опублікованих документах. Робиться висновок, що спогади учасників визвольних змагань 1918–1922 рр. є різноманітними та достатніми для комплексного дослідження в подальшому.

Ключові слова: Холодний Яр, селянський повстанський рух, національно-визвольні змагання, спогади, джерела.

Постановка проблеми. Розпочата 20 лютого 2014 р. гібридна збройна агресія російської федерації проти України переросла у широкомасштабне вторгнення російських збройних сил 24 лютого 2022 року. На території України розгорнувся наймасштабніший воєнний конфлікт з часів Другої світової війни, який треба трактувати як відкритий геноцид українського народу. Протидіючи російській збройній агресії, Україна стала на захист об'єднаної демократичної Європи та всього демократичного світу. Збройне протистояння не лише змінило погляди на воєнне мистецтво, тактику та стратегію театру бойових дій, а й змусило докорінно переглянути й дослідити численні «білі плями» становлення української державності, особливо періоду національно-визвольних змагань 1917–1922 років.

Незважаючи на копітку працю дослідників упродовж останніх десятиріч, чимало аспектів теми селянських повстань того часу й дотепер залишаються маловивченими. Здебільшого, увагу істориків привертає антибільшовицька складова руху опору певних регіонів або осіб, що часто призводить до вироблення однобічних поглядів або неврахування інших важливих сюжетів та

подій з історії українського повстанства. Зокрема, недостатньо вивченим у джерелознавстві залишається селянський повстанський рух, що виник у період 1918–1922 рр. на території Чигиринського повіту Київської губернії (сучасні Чигиринський, Кам'янський райони Черкаської області) з центром в урочищі Холодний Яр.

Холодноярський рух опору став прикладом якісної та успішної самоорганізації збройного протистояння проти більшовицького режиму та російських білогвардійців, виявом української волелюбності, продовженням козацьких традицій. Тому організаційна та бойова діяльність визвольної боротьби у Холодному Яру створює інтерес для науковців, освітян, дослідників та громадських активістів. Приклад визвольної боротьби холодноярців становить величезний виховний потенціал та викликає інтерес до минулого України.

За радянських часів український повстанський рух в Україні 1918–1922 і пізніших років замовчувався або ж знеславлювався як «бандитизм», учасники якого не мали будь-яких ідейних, соціальних чи політичних мотивів. Ця тема була закритою, під грифом «цілком таємно», що виключало можливість її наукового вивчення.

За незалежної України інтерес до селянської повстанської боротьби у Холодному Яру 1917–1922 рр. значно зріс. Розсекречені архівні матеріали цього періоду значно зміцнили джерельну базу дослідження. Як наслідок, тематика холодноярського руху опору була представлена в основному спогадами сучасників. Починаючи з 90-х років до наукового обігу ввійшла велика кількість архівних документів, що обумовило появу значної кількості як наукових робіт, так і художніх творів, присвячених селянській повстанській боротьбі. При цьому автор вважає, що найбільше досліджень на цю тему здійснив Роман Коваль. Саме він відновив інтерес до історії Холодноярської організації, завдяки його зусиллям та ініціативі ця тема набула загальнонаціонального значення, стала важливою складовою історичної пам'яті. Доробок дослідника складає більше 80 праць різного жанру з повстанської проблематики та антибільшовицької селянської повстанської боротьби, а також періоду становлення та існування УНР.

Метою статті є виявлення, аналіз та структурування спогадів учасників визвольних змагань як джерельної бази селянського повстанського руху на Чигиринщині (1918–1922 рр.), а також з'ясування її повноти для здійснення в майбутньому досліджень організаційної та бойової діяльності збройних формувань Холодного Яру.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Темі дослідження джерел холодноярського руху опору російським окупантам серед сучасних українських дослідників присвятили свої розвідки Ю. Митрофаненко, М. Ковальчук, В. Савченко, В. Лободаєв, П. Стегній, М. Бухальська, О. Вертій, О. Вовк, І. Дахно, Н. Павликівська, В. Щербатюк, Д. Красносілецький, О. Літовко, Р. Коваль. Але найбільш змістовні дослідження здійснив Сергій Лунін. Його праці щодо Холодноярської організації ґрунтуються на історичних джерелах, вперше залучених до наукового обігу. С. Лунін здійснив ретельну верифікацію фактів, котрі спростували деякі неточності, що увійшли до української історіографії.

Джерельну базу селянської повстанської боротьби на Чигиринщині умовно можна поділити на такі категорії:

- першоджерела та праці безпосередніх учасників, опубліковані, головним чином, в українській діаспорі (Ю. Горліс-Горський, І. Лютий-Лютенко, М. Омелянович-Павленко та ін.);
- маловідомі мемуари учасників визвольної боротьби (генерали Армії УНР – Ю. Тютюн-

ник, В. Петрів, П. Дяченко, О. Вишнівський, А. Пузицький, О. Удовиченко, М. Капустянський та багато ін.);

- спогади сучасників холодноярського руху опору (М. Дорошенко «Стежками Холодноярськими», Я. Водяний «Вільне Козацтво в Чигирині», С. Полікша «Кубанець Уварів – отаман Холодного Яру в 1919 р.» та ін.);
- згадки уповноважених з боротьби із бандитизмом, ліквідаторів повстанських загонів, працівників ЧК та ГПУ (чекістів) (Б. Козельський «Шлях зрадництва і авантур» та ін.);
- збірники опублікованих документів (Колектив авторів «Героїзм і трагедія Холодного Яру», Р. Коваль «Коли кулі співали», «Чорний ворон», усього більше 80 різноманітних книг та видань);
- архівні документи Державної архівної служби України;
- періодичні наукові видання («Літопис Червоної калини» – історико-літературне ілюстроване видання, «Всесвіт» – український журнал світової літератури тощо);
- музейні фонди (експозиція «Холодний Яр – земля вільних» Медведівського краєзнавчого музею філіалу «Холодний Яр» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» та ін.);
- документальні фільми та фото («Холодний Яр. Воля України або смерть» (2014) тощо).
- Безпосереднім об'єктом досліджень джерельної бази історії Холодного Яру являється масив документів, що зберігаються в архівних установах України та росії:
- відозви та звернення Інформаційного бюро Повстанського комітету Холодного Яру¹;
- звіти про боротьбу з холодноярськими повстанцями;
- судові справи отаманів, що зберігаються в архіві СБУ²;
- розсекречені документи Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України та особових справ керівників руху опору в екзилі³;

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 116. Арк. 105.

² Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. № 4449. Т. 1. Арк. 231.

³ Галузевий Державний архів Служби зовнішньої розвідки України (далі – ГДА СЗР України).

- дані розвідки збройних сил півдня росії (ЗСПР) про холоднорських повстанців в умовах бойових дій в Україні в 1919 р., які до наукового обігу ввів історик М. Ковальчук тощо.

На думку автора, незважаючи на значний масив нарративних досліджень із цієї тематики, бракує узагальнюючої аналітичної праці, що дозволила би проаналізувати спогади учасників зазначеного періоду та джерельну базу для проведення комплексного дослідження Холоднорської організації у подальшому.

Виклад основного матеріалу. Холоднорська організація вважалася одним із найбільших осередків повстанського руху періоду визвольних змагань 1918–1922 років. Незважаючи на всі зусилля, більшовикам довгий час не вдавалося знешкодити селянські збройні повстання у цій місцевості. Добре організовані, озброєні та патріотично налаштовані селянські загони були недовсяжними у лісових нетрях Чигиринщини. «Розбиті банди розсіюються по лісах і болотах, інколи навіть збираються в особливих місцях, зручних для укріплення і перетворюють їх на справжні фортеці, звідки час від часу влаштовують вилазки на ближчі населені пункти. Таким місцем є, наприклад, Холодний Яр, збудований у часи Запорізької Січі. Він простягається на 30 верст у довжину і 15 у ширину, його перетворено на справжню фортецю, для взяття якої потрібні значні сили Червоної армії», – змушений був констатувати один із більшовицьких командирів⁴.

Які ж першоджерела чи спогади учасників холоднорського руху опору російським окупантам можна вважати першими? Джерелами пошуку істини про визвольні змагання, українських героїв стали документальні матеріали українських істориків, громадських діячів, колишніх учасників повстанського руху, письменників. Зокрема, такою книгою став документальний роман Юрія Горліса-Горського «Холодний Яр» (2006). Книга розповідає про збройну боротьбу за Українську державу під жовто-блакитним прапором Холодного Яру. Події відбуваються на теренах сучасних Черкаської, Кіровоградської та Вінницької областей, у Києві, Полтаві й на території Польщі. Проте доктор історичних наук, професор Ю. Митрофаненко зазначає: «Ю. Горліс-Горський не був автором перших спогадів та історичних праць про події в Холодному Яру. Поява його роману була

спричинена мемуарами інших учасників революційних подій в Україні, у яких вони згадували про холоднорських повстанців. Традиційно історію українського визвольного руху починали писати її вороги – працівники ЧК та ГПУ (чекісти)» (Митрофаненко, Ю. 2016, с. 82). з цим можна погодитися, бо, на думку автора, одним із перших, хто висвітлив боротьбу холоднорців, був чекіст Б. Козельський «Шлях зрадництва й авантур» (Козельський, Б. 1926). Брошура вийшла в серію із жовто-блакитним прапором і тризубом на обкладинці у 1927 р., і містить розділ, присвячений Холодному Яру. Тобто з упевненістю можна сказати, що вже до появи роману Ю. Горліса-Горського було певне особливе ставлення до холоднорського руху опору.

Заслугує на увагу стаття Семена Найдена «Холоднорська держава», опублікована в українському журналі світової літератури «Всесвіт» у тому ж 1927 році. Автор називає отамана Василя Чучупака «диктатором Холодного яру» (Найден, С. 1927, с. 10).

Ще одним із творів, що побудили Ю. Горського написати свої спогади у вигляді роману, можна віднести публікацію статті Михайла Середи у «Літописі Червоної Калини» у 1931 р. у Львові під назвою «Холодний Яр», у якій подає коротку інформацію про визвольну боротьбу в Холодному Яру та описує діяльність отамана Чучупака та Уварова (Середа, М. 1931, с. 11). Ю. Горліс-Горський критично оцінював дану статтю, дивуючись «не повні правдивому освітленню нашої боротьби за незалежність, якої одною з найяскравіших сторінок є майже чотирилітня повна героїзму, кривава епопея Холодного Яру. ... Хліб-сіль, зустрічі з дзвонами, патетичні промови... – все це не мало місця в суворих обставинах боротьби на Чигиринщині...» (Горліс-Горський, Ю. 2012).

Першою працею, що викликала масовий інтерес до повстанської боротьби селян проти встановлення більшовизму на Чигиринщині, стали спогади хорунжого 2-го Запорозького кінного полку Армії УНР, а згодом осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру – Юрія Горліса-Горського (справжнє ім'я Юрій Юрійович Городянин-Лісовський, у підпіллі «Залізник», «Горський», «Горлиця»). У 1934 р. у Львові вийшов перший том «Холодного Яру» (Горліс-Горський, Ю. 2010). Невдовзі роман набув великої популярності серед українців Галичини, тому що спогади сприймалися як пригодницький твір. Під впливом деяких обставин із лютого 1920 р. до весни 1921 р. Ю. Горліс-Горський перебував безпосе-

Ф.1. Спр. 1812. Т.1. Арк. 231, 344–346; Спр. 12623. Т. 2. Арк. 479.

⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 116. Арк. 105.

редньо у Холодному Яру. У спогадах розкриваються різні аспекти холодноярського руху опору: ідейна мотивація і патріотизм, склад та структура повстанської організації, повстанські керівники, перебіг основних бойових дій, відносини із іншими збройними повстанськими середовищами. Крім того, спогади доповнені розповіддю про підпільну роботу в Києві у 1922–1923 рр., протистояння із чекістами, ув'язнення, поневірення та втечу до Львова. Але в основному частина спогадів присвячена саме історичним подіям навколо місцевості Холодний Яр. Автор роману зазначає, що назва «Холодний Яр» перестала бути назвою лише одного з багатьох ярів, а стала символізувати цілу місцевість, усю збройну організацію. У лавах його повстанців можна було зустріти полтавців, херсонців, галичан, тавричан, козаків із Кубані та Дону. Тобто холодноярський рух опору не був чимось, на зразок багатьох повстанських загонів, а діяв винятково з політичними гаслами УНР.

Згадує Ю. Горліс-Горський і про широко практиковане більшовиками у боротьбі проти повстанців взяття заручників. Автор пригадує, що до повстанців потрапив документ із архіву подільської ЧК, у якому Дзержинський радить місцевим чекістам «масово розстрілювати осіб, стосовно яких є хоч підозра. Необхідно розстрілювати й тих, хто має вплив на населення або користується повагою – навіть якщо він і не виступав проти соввласті» (Горліс-Горсткий, Ю. 2010, с. 316).

«Холодний Яр» Горліса-Горського є прикладом рідкісного і дуже вдалого поєднання. З одного боку, це спогади – справжнє історичне джерело, з іншого – пригодницький роман, який легко читати, і привертає увагу масового читача. Юрій Горліс-Горський розповідає про те, що сам пережив, а також події, які добре пам'ятає. Тому, на думку автора, це – надійне як для мемуарів історичне джерело.

Крім Ю. Горліса-Горського, про холодноярський рух опору писали свідки тих подій: М. Дорошенко (Дорошенко, М. 1973), І. Лютий-Лютенко (Лютый-Лютенко, І. 1986), С. Полікша (Полікша, С. 1933) та Ю. Степовий (Степовий, Ю. 1947). Їхні спогади відтворюють окремі фактографічні моменти з історії повстанської боротьби в Холодному Яру, але у цілому ґрунтуються на мемуарах Ю. Горліса-Горського.

Одним із важливих джерел є спогади Михайла Дорошенка «Стежками холодноярськими. Спогади 1918–1923 років», опубліковані у Філадельфії (США) у 1973 році. М. Дорошенко як безпосе-

редній учасник руху опору свідчить про дружні відносини між вояками Армії УНР та холодноярцями, котрі носили жовто-блакитні стрічки як відзнаки. Автор, описуючи структуру холодноярської повстанської організації, вказує, що «з усіх дрібних частин сільських самоохорон твориться один військовий загін, підпорядкований Військовій Раді, а зокрема командирові Чучупакові. Для більшої рухливості й оперативної діяльності загін розбивається на дві сотні, які в свою чергу діляться на чотири рої. Ця військова частина підіймає жовто-блакитний прапор і оголошує своє кредо: За Самостійну Україну, за Центральну Раду, за права, оголошені 4-м Універсалом» (Дорошенко, М. 1973, с. 58).

Особливими для розуміння холодноярського повстання є спогади Івана Лютого-Лютенка (псевдо «Іван Гонта») «Вогонь з Холодного Яру. Спогади», видані у Детройті (США) у 1986 році. Автор не тільки був активним учасником холодноярського руху опору, а й обраним Головним отаманом Холодного Яру (1920–1922 рр.). І. Лютый-Лютенко свідчить про підтримку повстанцями контактів із урядом УНР.

Наступне джерело з'являється в історико-літературному щомісячному ілюстрованому виданні львівського видавництва «Червона Калина», яке виходило впродовж 1929–1939 років. Місячник публікував матеріали про визвольні змагання 1917–1921 рр., спогади, бібліографії, огляди книжок міжвоєнного періоду, автографи та документи. Так, в одному з номерів за 1933 р. опубліковані спогади Сергія Полікши, колишнього старшини Української Визвольної Армії, який просто із шкільної лавки пішов у повстанці в Холодному Яру до отамана Пивоваренка (був начальником кулеметної команди у григор'євського отамана Федора Уварова, який об'єднався зі збройними силами Холодного Яру).

Крім згаданих праць, уривки зі спогадів сучасників холодноярського повстання увійшли до збірника «Героїзм і трагедія Холодного Яру» (Коваль, р. (ред.). 1996). Разом зі спогадами М. Дорошенка, І. Лютого-Лютенка, до збірника увійшли документи та роботи Якова Водяного «Вільне Козацтво в Чигирині», спогади С. Полікши «Кубанець Уварів – отаман Холодного Яру», а також уривки із забороненої у 1930-х рр. книги Б. Козельського «Шлях зрадництва і авантур». Збірка була видана під загальною редакцією Романа Ковалю у співпраці з однодумцями: Г. Гребенюком, А. Демартином, В. Коротенком, В. Ластовським, С. Лук'яненком та іншими.

Також свої спогади про Холодний Яр залишили учасники Першого зимового походу, зокрема генерал Армії УНР Михайло Омелянович-Павленко (Ковальчук, М. А. (упоряд.). 2007) та підполковник Армії УНР О. Доценко (Доценко, О. 1932, с. 237). У спогадах зазначається, що під час Зимового походу командування армії усупереч позиції Ю. Тютюнника уважно ставилося до повстанського руху і ставило собі за мету його впорядкування.

Військовій діяч доби УНР та історик Олександр Доценко згадує повстанських отаманів Холодного Яру, які наполегливо «співпрацювали» з Армією УНР під час Зимового походу та «виступали під гаслом Української Народної Республіки». Учасник тих подій зазначає відомості про співпрацю холодноряців із керівником повстанців Катеринославщини та Херсонщини отаманом Гулим-Гуленком.

Також описує своє перебування у Холодному Яру в лютому 1920 р. Петро Дяченко, український військовий діяч, командир Чорних запорожців: «19 лютого рушили далі на с. Грушківку через історичний Холодний Яр. Яке козацьке серце не завмирало, переходячи через р. Тясмин і ступаючи на доріжки Холодного Яру? Дух преславної, хоч і сумної, минувшини України витав над цим густим, непролазним лісом. Козаки з цікавістю розглядалися навкруги. Балачки велись тільки про минуле. Імена [Максима] Залізняка та [Івана] Гонти лунали в повітрі» (Дяченко, П. 2010, с. 65). Зазначені спогади побачили світ у 1959 році. Автор зазначає, що мемуари більше схожі на неймовірні поетичні легенди про козаків, їх героїчні події, розбиття переважаючого ворога, боротьбу на смерть, жупани-оселедці тощо. Але полк Чорних запорожців (повна назва – кінний дивізіон 2-го Запорізького полку (згодом 1-го полку Чорних запорожців) – військове формування кавалерії армії УНР дійсно свого часу був легендарним з'єднанням зі своїми козацькими традиціями та історією. Якщо роман «Холодний Яр» Горліса-Горського висвітлює героїку холодноряського руху опору, то спогади Петра Дяченка – героїку регулярного війська УНР.

Ще один автор спогадів про співпрацю Армії УНР та холодноряських повстанців Никифор Авраменко – сотник армії УНР, учасник Першої світової війни, бою під Крутами та Першого Зимового походу, згодом – старшина штабу 1-ї Запорізької дивізії Армії УНР, автор документального свідчення «Спомини запорожця». Н. Авраменко згадував: «Ночували десь близько Чигирина. Місцевість тут широко була опанована повстанчою групою голосного отамана Коцура. Була вона добре озброєна, лічила коло 1500 вояків. Друга група, Чугупаки (так у тексті. – *Авт.*), держалась лісів, Мотронинського, Чорного, Холодного Яру. Мала з 300 чоловік. Обидві ці групи мали окремі райони, держали зв'язок. Чугупака значно поміг у Черкаській і Смілянській операціях розвідкою, провідниками та трохи патронами. Патріот, учитель з фаху, був на війні офіцером» (Авраменко, Н. 2007, с. 321).

А от про особисті враження від спілкування з отаманом Чучупакою у своїх мемуарах розповідає Валентин Сім'янець, учасник визвольної боротьби 1917–1923 рр., бунчужний 3-ї сотні («Богданівської») полку Чорних запорожців, учасник Першого зимового походу, автор споминів про національно-визвольні змагання (Сім'янець, В. 1976). Він також наголошує на спробі координації дій Армії УНР та холодноряців, що підтверджує достовірність інших джерел. Таким чином, вищезазначені спогади та мемуари створюють комплекс джерел, що дають змогу належним чином дослідити історичні події холодноряського руху опору російським окупантам.

Висновки. Спогади учасників визвольних змагань 1918–1922 рр. є одним із основних джерел дослідження холодноряського руху опору російсько-більшовицьким окупантам. Ступінь їх достовірності та повноти, а також зіставлення вищезазначених джерел дають змогу якісно та глибоко дослідити історичні події селянського повстанського руху на Чигиринщині.

Наявна джерельна база дасть змогу здійснити у подальшому наукові дослідження організаційної та бойової діяльності збройних формувань Холодного Яру проти російських окупантів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Авраменко, Н. (2007). *Спогади запорожця: Документальне видання*. Київ: Темпора, 456 с.
- Бухальська, М. А. (2008). Холодноряська республіка в літописі визвольної боротьби українського народу за свою незалежність (1918–1922 рр.). *Гілея*. № 11, с. 48–53.
- Вишнівський, О. (1973). *Повстанський рух і Отаманія: збірник*. Детройт-Мічиган, 109 с.

- Горліс-Горський, Ю. Ю. (2010). *Холодний Яр: спогади осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру*. Вінниця: “Державна картографічна фабрика”, 512 с.
- Горліс-Горський, Ю. Ю. (2006). *Холодний Яр*. Дрогобич: “Відродження”, 432 с.
- Горліс-Горський, Ю. Ю. (2012). *“Ми ще повернемося!”: Спогади. Повість. Поезії. Документи. Листування*. Київ: Історичний клуб “Холодний Яр”, 432 с.
- Гребенюк, Г. С., Коваль, р. М., Коротенко, В. В. & Маслак, О. О. (1997). *Кость Блакитний, отаман Степової дивізії*. Київ: Незборима нація: Просвіта, 97 с.
- Гуржій, О. І. (упоряд.). (2004). *Історія війн і збройних конфліктів в Україні*. Київ: Видавництво гуманітарної літератури, 520 с.
- Дорошенко, М. (1973). *Стежками холоднорярськими. Спогади 1918–1923 рр.* Філадельфія, 220 с.
- Доценко, О. (1932). *Зимовий похід (6. XII. 1919 – 6. V. 1920)*. Варшава, 398 с.
- Дяченко, П. (2010). *Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР*. Київ: Стікс, 448 с.
- Коваль, Р. М. (1998). *Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії*. Київ: Правда Ярославичів, 615 с.
- Коваль, Р. М. (2001). *Повернення отаманів Гайдамацького краю*. Київ: Діокор, 288 с.
- Коваль, Р. М. (2003). *Ренесанс напередодні трагедії*. Київ: Діокор, 92 с.
- Коваль, Р. М. (2006). *Коли кулі співали. Біографії отаманів Холодного Яру і Чорного лісу*. Київ – Вінниця: “Державна картографічна фабрика”, 624 с.
- Коваль, Р. М. (2007). *Операція “Заповіт”. Чекістська справа № 206: Історичний нарис*. Вінниця: “Державна картографічна фабрика”, 232 с.
- Коваль, Р. М. (2013). *Чорний Ворон: п’ять біографій*. Кам’янець-Подільський: ПП “Мошак М. І.”. Історичний клуб “Холодний Яр”. 96 с.
- Коваль, Р. М. (ред.). (1996). *Героїзм і трагедія Холодного Яру. Збірник матеріалів і спогадів*. Київ: Незборима нація, 317 с.
- Ковальчук, М. А. (упоряд.). (2007). *Омельянович-Павленко М. В. Спогади командарма (1917–1920)*. Київ: Темпора, 608 с.
- Козельський, Б. (1926). *Шлях зрадництва і авантур (Петлюрівське повстанство)*. Харків: Державне видавництво, 148 с.
- Лободаєв, В. М. (2010). *Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр.* Київ: Темпора, 672 с.
- Лютий-Лютенко, І. М. (1986). *Вогонь з Холодного Яру. Спогади*. Детройт: Друкарня Namtramck Printing, 151 с.
- Митрофаненко, Ю. С. (2016). Збірник 21. Холодний Яр в історії української революції 1917–1920-х рр.: історіографічна традиція та сучасні інновації осмислення. *Український визвольний рух*. № 21, с. 82–83.
- Найден, С. П. (1927). Холоднорярська держава. *Всесвіт*. № 43, с. 10–12.
- Полікша, С. (1933). Кубанець Федір Уваров – отаман Холодного Яру в 1919 р. *Літопис Червоної Калини*. Ч. 5, с. 16–18.
- Савченко, В. А. (2011). *Атаманищина*. Харків: Фолио, 379 с.
- Середа, М. (1931). Холодний Яр. *Літопис Червоної Калини*. № XII, с. 11–14.
- Сім’янець, В. І. (1976). *Роки козакування. 1917–1923 (спогади)*. Філадельфія: Накладом автора, 419 с.
- Стегній, П. А. (2000). *Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр.* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). Запоріжжя, 20 с.
- Степовий, Ю. (1947). *В Херсонських степах*. Мюнхен, 127 с.
- Тютюнник, Ю. (1923). *Зимовий похід 1919–1920 рр. Ч. I. (політичний огляд)*. Коломия – Київ: “Трембіта”, 99 с.
- Тютюнник, Ю. О. (2004). *Революційна стихія. Зимовий похід 1919–20 рр.* Львів: Універсум, 192 с.

REFERENCES

Avramenko, N. (2007). *Spohady zaporozhtsia: Dokumentalne vydannia* [Memories of a Zaporizhian: Documentary publication]. Kyiv: Tempora, 456 s. [in Ukrainian].

- Bukhalska, M. A. (2008). Kholodnoiarska respublika v litopysi vyzvolnoi borotby ukrainskoho narodu za svoju nezalezhnist (1918–1922 rr.) [The Republic of Kholodnyi Yar in the annals of the liberation struggle of the Ukrainian people for their independence (1918–1922)]. *Hileia*. № 11, s. 48–53. [in Ukrainian].
- Diachenko, P. (2010). *Chorni zaporozhtsi. Spomyny komandyra 1-ho kinnoho polku Chornyykh zaporozhtsiv Armii UNR* [Black Zaporozhians. Memoirs of the commander of the 1st Cavalry Regiment of the Black Zaporozhians Army of the Ukrainian People's Republic]. Kyiv: Stiks, 448 s. [in Ukrainian].
- Doroshenko, M. (1973). *Stezhkamy kholodnoiarskymy. Spohady 1918–1923 rr.* [By Holodnyi Yar paths. Memories of 1918–1923]. Filadelfia, 220 s. [in Ukrainian].
- Dotsenko, O. (1932). *Zymovy pokhid (6. XII. 1919 – 6.V. 1920)* [Winter campaign (6. XII. 1919 – 6. V. 1920)]. Varshava, 398 s. [in Ukrainian].
- Horlis-Horskyi, Yu. Yu. (2006). *Kholodnyi Yar* [Kholodnyi Yar]. Drohobych: “Vidrodzhennia”, 432 s. [in Ukrainian].
- Horlis-Horskyi, Yu. Yu. (2012). “*My shche povernemos!*”: *Spohady. Povist. Poezii. Dokumenty. Lystuvannia* [“We will be back!”: Memoirs. Story. Poetry. Documents. Correspondence]. Kyiv: Istorychnyi klub “Kholodnyi Yar”, 432 s. [in Ukrainian].
- Horlis-Horskyi, Yu. Yu. (2010). *Kholodnyi Yar: spohady osavula 1-ho kurenia polku haidamakiv Kholodnoho Yaru* [Kholodny Yar: memories of Osavula, 1st Kuren of the Kholodny Yar Haidamak Regiment]. Vinnytsia: “Derzhavna kartohrafichna fabryka”, 512 s. [in Ukrainian].
- Hrebeniuk, H. S., Koval R. M., Korotenko, V. V. & Maslak, O. O. (1997). *Kost Blakytnyi, otaman Stepovoi dyvizii* [Kost Blakytny, the chieftain of the Steppe Division]. Kyiv: Nezbornyma natsiia: Prosvita, 97 s. [in Ukrainian].
- Hurzhi, O. I. (comps.). (2004). *Istoriia viin i zbroinykh konfliktiv v Ukraini* [History of wars and armed conflicts in Ukraine]. Kyiv: Vydavnytstvo humanitarnoi literatury, 520 s. [in Ukrainian].
- Koval, R. M. (1998). *Otamany Haidamatskoho kraiu: 33 biohrafii* [The chieftains of the Haydamak region: 33 biographies]. Kyiv: Pravda Yaroslavychiv, 615 s. [in Ukrainian].
- Koval, R. M. (2001). *Povernennia otamaniv Haidamatskoho kraiu* [The return of chieftains of the Haydamak region]. Kyiv: Diokor, 288 s. [in Ukrainian].
- Koval, R. M. (2003). *Renesans naperedodni trahedii* [Renaissance on the eve of tragedy]. Kyiv: Diokor, 92 s. [in Ukrainian].
- Koval, R. M. (2006). *Koly kuli spivaly. Biohrafii otamaniv Kholodnoho Yaru i Chornoho lisu* [When the bullets sang. Biographies of the chieftains of the Kholodnyi Yar and Black Forest]. Kyiv – Vinnytsia: “Derzhavna kartohrafichna fabryka”, 624 s. [in Ukrainian].
- Koval, R. M. (2007). *Operatsiia “Zapovit”. Chekistska sprava № 206: Istorychnyi narys* [Operation “The will”. Chekist case No. 206: Historical essay]. Vinnytsia: “Derzhavna kartohrafichna fabryka”, 232 s. [in Ukrainian].
- Koval, R. M. (2013). *Chornyi Voron: piat biohrafii* [Black Raven: five biographies]. Kamianets-Podilskyi: PP “Moshak M. I.”, Istorychnyi klub “Kholodnyi Yar”, 96 s. [in Ukrainian].
- Koval, R. M. (ed.). (1996). *Heroizm i trahediia Kholodnoho Yaru. Zbirnyk materialiv i spohadiv* [Heroism and tragedy of Kholodnyi Yar. Collection of materials and memories]. Kyiv: Nezbornyma natsiia, 317 s. [in Ukrainian].
- Kovalchuk, M. A. (comps.). (2007). *Omelianovych-Pavlenko M. V. Spohady komandarma (1917–1920)* [Omelianovych-Pavlenko M. V. Memoirs of a commander (1917–1920)]. Kyiv: Tempora, 608 s. [in Ukrainian].
- Kozelskyi, B. (1926). *Shliakh zradnytstva i avantur (Petliurivske povstanstvo)* [The path of treason and adventures (Petliura rebellion)]. Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo, 148 s. [in Ukrainian].
- Liutyi-Liutenko, I. M. (1986). *Vohon z Kholodnoho Yaru. Spohady* [Fire from the Kholodnyi Yar. Memoir]. Detroit: Drukarnia Hamtramck Printing, 151 s. [in Ukrainian].
- Lobodaiev, V. M. (2010). *Revoliutsiina stykhiia. Vilnokozatskyi rukh v Ukraini 1917–1918 rr.* [Revolutionary environment. The Free Cossacks movement in Ukraine 1917–1918]. Kyiv: Tempora, 672 s. [in Ukrainian].
- Mytfofanenko, Yu. S. (2016). Zbirnyk 21. Kholodnyi Yar v istorii ukrainskoi revoliutsii 1917–1920-kh rr.: istoriohrafichna tradytsiia ta suchasni innovatsii osmyslennia [Collection 21. Kholodny Yar in the history of the Ukrainian revolution of 1917–1920s: historiographical tradition and modern innovations of understanding]. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*. № 21, s. 82–83. [in Ukrainian].
- Naiden, S. P. (1927). Kholodnoiarska derzhava [Kholodnyi Yar state]. *Vsesvit*. № 43, s. 10–12. [in Ukrainian].

- Poliksha, S. (1933). Kubanets Fedir Uvarov – otaman Kholodnoho Yaru v 1919 r. [Fedir Uvarov, a Kuban – the chieftain of Kholodnyi Yar in 1919]. *Litopys Chervonoï Kalyny*. Ch. 5, s. 16–18. [in Ukrainian].
- Savchenko, V. A. (2011). *Atamanshchyna* [Chieftaincy]. Kharkov: Folio, 379 s. [in Russian].
- Sereda, M. (1931). Kholodnyi Yar [Kholodnyi Yar]. *Litopys Chervonoï Kalyny*. № XII, s. 11–14. [in Ukrainian].
- Simiantsev, V. I. (1976). *Roky kozakuvannia. 1917–1923 (spohady)* [Years of cossacking. 1917–1923 (memoirs)]. Filadelfia: Nakladom avtora, 419 s. [in Ukrainian].
- Stehniĭ, P. A. (2000). *Selianski povstannia v Pravoberezhnii chastyni USRR u 1921–1923 rr.* [Peasant uprisings in the Right Bank part of the USSR in 1921–1923]. (Extended abstract of Candidate’s thesis). Zaporizhzhia, 20 s. [in Ukrainian].
- Stepovyi, Yu. (1947). *V Khersonskykh stepakh* [In the Kherson steppes]. Miunkhen, 127 s. [in Ukrainian].
- Tiutiunnyk, Yu. (1923). *Zymovyi pokhid 1919–1920 rr. Ch. I (politychnyi ohliad)* [Winter campaign of 1919–1920 Part I (political overview)]. Kolomyia – Kyiv: “Trembita”, 99 s. [in Ukrainian].
- Tiutiunnyk, Yu. O. (2004). *Revoliutsiina stykhiia. Zymovyi pokhid 1919–20 rr.* [Revolutionary environment. Winter campaign of 1919–20]. Lviv: Universum, 192 s. [in Ukrainian].
- Vyshnivskyyi, O. (1973). *Povstanskyi rukh i Otamaniia: zbirnyk* [The insurgent movement and Otamaniia: collection]. Detroit-Michigan, 109 s. [in Ukrainian].

Dmytro FURMANCHUK

*The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-6711-9326>

E-mail: holodnuyyar@ukr.net

MEMORIES OF THE PARTICIPANTS OF THE LIBERATION STRUGGLES 1918–1922 AS AN IMPORTANT RESEARCH SOURCE OF THE KHOLODNYI YAR MOVEMENT OF RESISTANCE TO THE RUSSIAN OCCUPANTS

The Ukrainian nation has countless historical events that have been directed toward the pursuit of self-assertion, identity, independence, and prosperity. One of the most prominent examples (but later tragic events) is the peasant resistance movement in the Chyhyryn region during the Russian-Ukrainian War of 1917–1921. These events were silenced by the Soviet totalitarian regime until Ukraine gained independence, and the fallen heroes were labeled as “bandits” and “enemies” of the communist empire. Despite its tragic end, the Kholodnyi Yar organization left a deep mark on Ukrainian history and culture, and its ideals continue to inspire modern Ukrainians in their struggle for independence and self-sufficiency.

The article reveals the links between the events of a century ago and the contemporary challenges facing Ukraine today.

The purpose of the article is to identify and structure the source base, in particular, the memoirs of participants of the peasant insurgency in the Chyhyryn region (1918–1922), and to determine its completeness for future research on the organizational and combat activities of the armed groups of the Kholodnyi Yar.

The main sources are identified and briefly reviewed. Emphasis is placed on the analysis of participants’ memoirs, archival and published documents.

It is concluded that the memories of the participants of the liberation struggle of 1918–1922 are diverse and sufficient for a comprehensive study in the future.

The article emphasizes the importance of preserving the historical memory of the military victory of Kholodnyi Yar as a symbol of the struggle of the Ukrainian people for their freedom and independence today in the context of the ongoing Russian-Ukrainian war.

Keywords: *Kholodnyi Yar; peasant insurgent movement, national liberation contests, memories, sources.*

Анатолій ЧАЙКОВСЬКИЙ

доктор історичних наук, професор

Національний університет оборони України
(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3360-6311>

Електронна пошта: Vogen.ict@ukr.net

Василь ОСЬОДЛО

доктор психологічних наук, професор

Національний університет оборони України
(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2893-4721>

Електронна пошта: v.osyodlo@gmail.com

ВОЄННЕ МИСТЕЦТВО ПАРТИЗАНСЬКОЇ БОРОТЬБИ

На основі аналізу історичних джерел та наукових доробків у статті розглянуто теорію і практику підготовки до «малої війни», її стан та результати у першій половині ХХ століття, воєнне мистецтво партизанської боротьби. Автори акцентують увагу на організаційних складових під час розгортання роботи по формуванню і навчання партизанських сил, забезпеченню їх зброєю, матеріально-технічними та іншими засобами, а також на допущених при цьому промахах і помилках, їх причинах та наслідках. Висвітлено кроки по активізації руху Опору, види, форми та способи бойових і диверсійно-розвідувальних дій партизанських формувань, їх оперативно-стратегічне використання, роль і місце партизанів у подіях Другої світової війни.

Ключові слова: рух Опору, партизани, види, форми, способи партизанської боротьби, тактика, стратегія, оперативно-стратегічне використання партизанських сил.

Продовження. Початок у попередньому номері.

Виклад основного матеріалу. На десятий день війни – 1 липня 1941 р., начальник генштабу сухопутних сил вермахту генерал-полковник Франц Гальдер занотував у щоденнику: «Серйозної уваги заслуговує питання убезпечення тилового району... Одних лише охоронних дивізій далеко недостатньо для упокорення усієї зайнятої території» (Гальдер, Ф. 1971, с. 71). Інший генерал-полковник (генерал-інспектор бронетанкових військ), Гейнц Гудеріан згадував: «Розтягнутий, з важкодоступними лісами і болотами тилівий район, полегшив росіянам формування й широке використання банд, так званих партизанів. Їхні дії включали напади на окремих солдатів, проведення диверсій на важливих об'єктах» (Гудеріан, Г. 1957, с. 169–170).

Загроза оперативним тилівим районам армійських угруповань «Центр», «Південь» і «Північ» виглядала реальною, однак, поки вона надходила не від партизанів, а від частин і підрозділів Червоної армії, що потрапили в оточення. «Мала війна», проігнорована у передвоєнний період, для демонстрації своєї сили і значущості потребувала не лише часу, а й величезних зусиль усіх складових радянського державно-політичного ладу й воєнного механізму. Поки ж ситуація була далекою від бажаної. «Ми, – зазначав один із керівників радянських спецслужб Павло Судоплатов, – фактично не підготували ані сил, ані засобів для розгортання диверсійних підрозділів і партизанської боротьби» (Судоплатов, П.А. 2001, с. 217).

Розмаху й результативності на окупованій території партизанський рух набув лише згодом, і далеко не скрізь, переважно у центральних і східних областях Білорусі, на півночі України, у західних регіонах російської федерації. Помітно слабшим він виявився у країнах Балтії, Молдові, західних районах України й Білорусі. Визначальними факторами у першому випадку послугувала соціально-політична активність населення, місцеві організаційні та економічні можливості, зусилля політичних, державних та військових органів. Важливими стали і природні умови, чисельність місцевого населення, ступінь його готовності до партизанської та підпільної боротьби. Причинами у другому – відсутність у переважаючої частини населення політичної й ідеологічної мотивації до участі у радянському русі Опору, вплив на його погляди і переконання націоналістичних організацій, пропаганда «п'ятої колони» про непереможність німецької армії. Не забарилися і кроки окупаційної влади по зміцненню «нового порядку», оперативного вжиття заходів із жорстокого придушення непокірних.

Понад тиждень на тисячокілометровому фронті точилися запеклі бої, противник просувався вглиб країни на сотні кілометрів, і лише 29 червня вийшла директива РНК СРСР і ЦК ВКП (б) «Партійним і радянським організаціям прифронтових областей». Поряд із іншими кроками, для диверсійно-підривних дій у тилу ворога проголошувалося створення партизанських формувань. 3 липня у промові по радіо увагу на цьому акцентував і Й. Сталін. «Партизанські дії у тилу сильного, спеціально підготовленого до контрпартизанської боротьби противника, – зазначав І. Старінов, – вимагали всебічної підготовки партизанських сил і оптимального планування їх діяльності. Нічого подібного Сталінін у його промовах не передбачалося... Розпочалося лише швидкоплинне формування та перекидання без необхідної підготовки за лінію фронту партизанських загонів і диверсійних груп. Водночас, перед ними не поставили навіть основного завдання: відрізати ворожі війська від джерел їх постачання» (Старинов, І.Г. 1999, с. 123).

18 липня оприлюднили ще один документ – постанову ЦК ВКП(б) «Про організацію боротьби у тилу німецьких військ». Адресувалася вона республіканським, обласним та районним партійним комітетам, органам НКВС і НКДБ. Усі вони зобов'язувалися очолити народний спротив. Передвоєнна підготовка до «стратегії непрямих дій» у документі не згадувалася. Лише зазначалося: фундаментом

партизанських формувань мають стати учасники громадянської війни, бійці винищувальних батальйонів і загонів народного ополчення, співробітники спецслужб та органів внутрішніх справ. Наголошувалося: «Боротьба у ворожому тилу має надати широкую і героїчну допомогу Червоній армії, яка б'ється з німецьким фашизмом на фронті» (Золотарев, В. А. (ред.). 2001, с. 28–29).

Забезпечення партизанських загонів і диверсійно-розвідувальних груп командними і політичними кадрами, зброєю, засобами зв'язку, продовольством, визначення місць їх дислокування та районів дій покладалося на різні відомства – партійні комітети, радянські органи, спецслужби, фронтові й армійські військові ради. Суперництво, намагання встановити контроль над партизанським рухом, з одного боку, призвело до непорозумінь та конфліктів, з іншого – послугувало однією з причин його слабкості у період розгортання. Додавши до цього надскладну фронтову ситуацію, відсутність бойового досвіду у тих, кому випало налагоджувати незвичну для них справу, нестачу зброї, спорядження, засобів зв'язку, стає зрозуміло – на поспіхом сформовані партизанські загоны у тилу ворога очікували не кращі часи. Діючи переважно у насиченій армійськими військами, підрозділами СС, жандармерії і таємної польової поліції прифронтовій смузі, партизани масово гинули у нерівних боях. Подібна доля спіткала багато формувань, зокрема, полки НКВС України під командуванням О. Чехова, В. Щедрина і М. Погребняка. У ході бойових операцій і каральних акцій противника вони припинили діяльність уже у вересні–жовтні 1941 року (Чайковский, А.С. 1990, с. 67).

У цей же час частина сформованих партизанських загонів і груп із різних причин не змігла навіть перетнути лінію фронту. Одні – через надскладну оперативну обстановку, інші – через відсутність армійських резервів військове командування поповнювало ними частини діючої армії. Ще одні, перебуваючи у ворожому тилу, зіткнувшись із труднощами партизанських буднів, саморозпустилися, або ж, не володіючи тактикою боротьби «із-за рогу», витративши боєприпаси і продовольство, повертались назад. Зважаючи на ці й інші обставини, бойові завдання ще діючим партизанським формуванням ставили лише тактичного рівня – дрібні диверсії на шляхах сполучення противника, напади на його воєнні об'єкти, знищення живої сили і техніки, ведення агентурної розвідки. Практикувалися засідки, нічні наскоки, терористичні акти. Відкритих зіткнень

партизани намагалися уникати, найчастіше вони траплялися у разі їх оточення, інших непередбачуваних подій. Через відсутність належного досвіду страждала військова й агентурна розвідка, особливо контррозвідальна робота.

Організаційно-кадрові проблеми, відсутність природних сховищ у багатьох районах дій партизанських сил ускладнювалися неякісним їх озброєнням та спорядженням, слабкою матеріально-технічною базою. «Сталінський обком КП(б)У, – писав на ім'я Д. С. Коротченка (секретаря компартії України) секретар обкому по кадрах П. Павлов, – із настанням весни (1942 р. – *Авт.*) розгорнув роботу по перекиданню за лінію фронту невеликих загонів і груп. Розпочавши її, ми зіткнулися з труднощами матеріального забезпечення. Практично усі бійці не мають верхнього одягу, нижньої білизни, взуття, головних уборів, військового спорядження. До цього потрібно додати ще й велику потребу у зафронтових сховищах із продовольством»¹.

Не кращими виглядали справи й у сусідів. Зі стенограми (20.08.1942) доповіді зв'язкової ЦК КП(б) Н. А. Сарни про діяльність Дніпропетровського підпільного обкому: «У чому є потреба і яку допомогу обком просить надати партизанам і підпільникам. У першу чергу, грошима, зброєю, толом, бланками чистих паспортів, одягом. Усі обірвані, перевдягнутись немає у що. Варто подумати про можливість друкувати листівки на місці, існує й гостра необхідність у радіостанціях. Радисти є, відсутні шифри та коди. Не вирішено питання і з підризниками»².

На розгортанні та стані партизанського руху, насамперед в Україні, позначилися і невдачі радянських військ у Криму та під Харковом. Як результат, із 1 974 офіційно задекларованих у 1941 р. у республіці партизанських формувань діючими на кінець року вважалися лише 241 (Бабко, Ю.В., Немятій, В.Н., Григорович, Д.Ф. & Жученко, И. Я. 1985, с. 81–82, 85). Схожою була ситуація в Білорусі: з 347 загонів і груп інформація про їх бойову діяльність надійшла від 50 (Филимонов, А.А. (гл. ред.). 1983, с. 20, 28). З часом справи лише погіршилися. За даними (червень 1942 р.) щойно сформованого Українського штабу парти-

занського руху (далі – УШПР), на зв'язку з ним перебували три з'єднання (17 загонів) та 14 окремо діючих формувань загальною чисельністю трохи більше 4 тис. бійців. Доля інших загонів і груп залишалася невідомою (Бажан, О. В., Кентій, А. В., Лозицький, В. С. & Ткач, О.С. (авт.-упоряд.). 2001, с. 11).

Проблема організації боротьби за лінією фронту вимагала радикальних заходів, насамперед централізації її керівництва. Партизанським рухом продовжували опікуватися ЦК ВКП(б), республіканські й територіальні партійні комітети, Наркомат оборони, штаби фронтів і армій, Глав ПУ РСЧА, НКВС, їх спеціальні органи. Однак жодне із відомств не мало необхідної кількості підготовлених партизанських кадрів, зброї, матеріально-технічних засобів. Не мали вони й досвіду ведення партизанських дій. Претендуючи на провідну роль, усі діяли одноосібно, нерідко ігноруючи інтереси один одного, справу в цілому. «Партизанськими формуваннями, – зазначалося зокрема у доповідній (березень 1942 р.) НКВС України на адресу військової ради Південно-Західного напрямку, – опікуються Наркомат внутрішніх справ УРСР, політвідділи, розвідувальні й особливі відділи армій, оперативні групи ЦК компартії України. На лінії фронту скупчилося безліч різних представників від усіх цих організацій, які, заважаючи один одному, діють у різнобій» (Боярский, В.И. 2001, с. 70). «Щоб перетворити “малу війну” на могутню силу, – писав, у свою чергу, один із партизанських командирів, – необхідно: організувати діяльність партизанських загонів у тісній взаємодії із населенням; формувати їх таким чином, щоб у них були працівники, які знають людей і місцеві умови; у тилу важливо створити центр, що здійснював би загальне партизанське керівництво» (Попов, А.Ю. 2003, с. 50). Потребу в останньому відчули і у «верхах». 24 травня 1942 р. У листі до Й. Сталіна заступник наркома оборони генерал-полковник Н. Н. Воронов підкреслював: майже річний досвід війни засвідчив неналежний рівень керівництва партизанської боротьбою у ворожому тилу. Поруч зі створенням, з підпорядкуванням Ставці ВГК відповідного центру, пропонував забезпечити партизанські формування радіозв'язком, удосконалити їхню тактику, відмовитися від дій великих загонів, передавши естафету «небагаточисельним, дрібним групам і загонам без слабких місць» (Золотарев, В. А. (ред.). 2001, с. 57).

¹ Державний архів Донецької області. Ф. 5000. Матеріали партизанського руху. Оп. 1. Спр. 20. Листування з ЦК КП(б)У. Арк. 182–183.

² Державний архів Луганської області. Ф. 19. Партизанська і підпільна боротьба у роки війни. Оп. 8. Спр. 11. Доповідні зв'язкових. Арк. 26.

Намагання вирішити організаційно-кадрову і матеріально-технічну проблему за участю республіканських і територіальних партійних комітетів, органів внутрішніх справ, інших відомств очікуваних результатів не принесло. Певний успіх проявився з появою (січень 1942 р.) у структурі союзного Наркомату внутрішніх справ 4-го управління, перед цим аналогічних підрозділів у НКВС України і Білорусі (Попов, А.Ю. 2003, с. 59). Однак через відсутність відповідних можливостей вони, насамперед республіканські управління, лише заявляли про майбутні перспективи. Прикладом є факт передачі УШПР (червень 1942 р.) 4-м республіканським управлінням НКВС підконтрольних йому партизанських формувань. Стосовно озброєння, то воно спромоглося лише на 13 трофейних кулеметів, два автомати, 52 гвинтівки, дві тисячі гранат, незначну кількість набоїв (Чайковський, А.С. 1994, с. 96). Результативніше діяла Особлива група (з часом 2-й, згодом згадуване 4-е управління) на чолі з П. Судоплатовим. За їх участю за роки війни лінію фронту перетнули понад дві тисячі диверсійно-розвідувальних груп і загонів, загальною чисельністю 15 тис. осіб. Достатньо ефективно проявило себе і спеціальне військове формування – Окрема мотострілецька бригада особливого призначення (Попов, А.Ю. 2003, с. 149–150, 153). Однак для розгортання «малої війни» цього виявилось замало.

Першу спробу на шляху централізації керівництва партизанською боротьбою здійснили у грудні 1941 року. Під час зустрічі Й. Сталіна і першого секретаря ЦК КП (б) Білорусі П. Пономаренка дійшли думки про створення при Ставці ВГК Центрального штабу партизанського руху (далі – ЦШПР). Ейфорія від розгрому під Москвою групи армій «Центр» підштовхнула відмовитись від озвученої ідеї. Негативну роль відіграв і союзний нарком внутрішніх справ Л. Берія. У поданій ним Й. Сталіну доповідній зазначалося: «Стихійні розрізнені партизанські виступи не можуть бути охоплені єдиним керівництвом, до того ж вони його не потребують». Підкреслював: «Оперативний результат партизанським диверсіям можуть надати лише кваліфіковані диверсанти, а їм спеціальний штаб не потрібен» (Пономаренко, П.К. 1982, с. 80). Весняні невдачі на фронтах повернули до «забутого». 30 травня 1942 р. Державний комітет оборони ухвалив: з метою об'єднання керівництва партизанським рухом у тилу ворога, його подальшого розвитку утворити ЦШПР. Започаткували діяльність й республіканських, кра-

йових, обласних та фронтових штабів, зокрема УШПР і Білоруського БШПР. Відсутність чітко визначеної структури партизанських управлінських органів, їх підлеглості спонукало до появи різних міркувань та протиріч. Це, у свою чергу, аж ніяк не сприяло посиленню збройного протистояння окупантам. Зокрема, Брянський, Західний, Калінінський, Ленінградський, Карело-Фінський штаби підпорядковувалися ЦШПР, в оперативному відношенні – фронтовим військовим радам, УШПР – Військовій Раді південно-західного напрямку. При арміях формувалися їх оперативні групи*. Із ліквідацією ЦШПД (червень 1942 р.), УШПД став міжфронтовим штабом при військових радах Південно-Західного і Південного фронтів, переважно із завданням організації і керівництва партизанськими загонами й групами у ближньому оперативному тилу ворога, що суперечило природі «малої війни». Загальновійськова тактика дій партизанів в умовах скупчення військ противника несла для них смертельну загрозу.

Після чергового розформування ЦШПР (березень 1943 р.) УШПР підпорядкували Ставці ВГК і ЦК КП (б) У. Крім того, упродовж «чорного літа» 1942 р. він сім разів змінював місце дислокації – Уфа, Саратов, Москва тощо. Лише восени наступного року прибув до Харкова, у грудні – до Києва (Бажан, О. В., Кентій, А. В., Лозицький, В. С. & Ткач, О.С. (авт.-упоряд.). 2001, с. 41). Здійснювати за таких умов належне керівництво партизанським рухом в Україні було надзвичайно складно. У дещо кращих умовах, завдяки начальнику Центрального штабу П. К. Пономаренку, перебував БШПР. Непередбачувані події відбувалися і навколо ЦШПР. Менше ніж через рік після створення, він вчергове (після червня 1942 р.) припинив роботу, щоб через три місяці її поновити**.

* Упродовж війни структура керівництва партизанським рухом не раз змінювалась. В її основі було намагання наблизити її до адміністративного поділу окупованої території у межах кордонів областей і республік. Зокрема, діяли ще Південний, Краснодарський, Воронежський, Естонський, Латвійський, Литовський, Молдавський, Кримський тощо партизанські штаби.

** Поруч із розвідкою проти «бандитів», німецькі спецслужби намагались (і не безуспішно) одержати дані про організацію партизанської боротьби, зокрема її керівні центри. Цим опікувалося широке їх коло, серед них 12-й відділ («Іноземні армії Сходу») генштабу ОКХ. У травні 1943 р. відділ започаткував

«Послідовність» подібних кроків мала відповідні наслідки. «У листопаді 1942 року, – зазначав І. Старінов (на той час помічник начальника ЦШПР із диверсій), – ліквідували посаду головнокомандувача партизанським рухом, начебто через велику централізацію, а також тому, що ним краще керувати ніж командувати... 7 березня 1943 року ЦШПР припинив існування. У цей же час у тилу противника діяли гвардійські мінери, партизанські формування керовані периферійними штабами партизанського руху, органами розвідки Червоної Армії, НКВС. Це інколи призводило до того, що одні з них вербували розвідників, інші їх знищували... Діяльність ЦШПР остаточно закінчилася 14 січня 1944 року, коли партизанська війна перебувала у самому розпалі» (Комаров, И. И. (сост.). 2004, с. 61).

Водночас, централізація керівництва партизанським рухом поклала початок посиленню роботи з організації партизанських сил, підготовки для них командних і спеціальних кадрів, встановлення з діючими формуваннями радіозв'язку, налагодження їх бойового та матеріально-технічного забезпечення, медичного обслуговування. Важливим вбачалось і впровадження у їх бойову і диверсійно-розвідуваль-

видання інформаційного збірника «Відомості про партизанську війну», що проіснував до січня 1945 року. Кожен номер включав кілька розділів: «Партизанський рух у Радянському Союзі і його місце у завданнях Червоної армії»; «Підготовка партизанських сил у радянському тилу»; «Нагороди для бійців партизанських загонів»; «Озброєння і забезпечення партизанів»; «Партизанські школи і курси»; «Взаємодія партизанів із радянськими спецслужбами»; «Командний партизанський склад» тощо. Так, у № 2 від 6 червня 1943 р. (включав 17 розділів) подавалися структура і завдання партизанських штабів, їх підлеглисть, кадровий склад тощо. Серед них – УШПР, зокрема функції і завдання його розвідувального відділу і відділу кадрів. Вказувався і список 28 партизанських шкіл, місця їх дислокації. Чисельність слухачів, термін і програми навчання, перелік отриманих бойових спеціальностей (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Ф. КМФ. Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування Вермахту, що діяли на тимчасово окупованих східних територіях. Оп. 2 Спр. 92. Бойові донесення. Арк. 249; 273–274; 294–295; Спр. 617, Арк. 100).

ну практику накопиченого досвіду боротьби із використанням «стратегії непрямих дій». Розпочався і пошук найбільш оптимальних організаційних форм. Вважалося, що основною структурною партизанською одиницею має стати загін у 100–200 осіб особового складу*.

Вжиті заходи передбачали: спонукання до зростання тактичної майстерності партизанів, удосконалення їх воєнного мистецтва; набуття партизанської боротьби оперативно-тактичного значення. Однак багато у чому через суб'єктивні причини ситуація тривалий час залишилася нестабільною. «Протиріччя з Пономаренком, – згадував І. Старінов, – розпочалися з першого дня. Я запропонував призупинити перекидання партизанських формувань у ворожий тил без їх належного навчання та забезпечення диверсійними засобами боротьби. Він же наказав обмежити їх підготовку 7–10 днями і не захоплюватися, за його словами, навчанням «класиків-диверсантів». Відхилив і пропозиції щодо планування бойових дій шляхом використання «ударів із-за рогу» (зокрема, диверсій на залізничних шляхах сполучення. – *Авт.*). Заперечував начальник ЦШПР і можливість появи великих партизанських формувань. Наголошував: проєктом Польового статуту РСЧА на 1943 рік (розділ «Партизанські дії». – *Авт.*) основною їх бойовою одиницею передбачено окремих, самостійно діючих загін» (Комаров, И. И. (сост.). 2004, с. 61–62).

Невирішеним залишалось і питання забезпечення зброєю. Партизанські трофеї виявилися незначними. Їх захоплення, зазвичай, пов'язувалося з великими втратами озброєння і боєприпасів, нерідко більшими, ніж самі трофеї. Поповнювати бойові арсенали за рахунок місць колишніх битв вермахту і Червоної армії вдавалося лише до середини 1942 року. Командування партизанських формувань неодноразово зверталося з проханням надати відповідну допомогу, однак, підтримки не знаходило. У директиві ЦШПД (від 18 серпня 1942 р.) зазначалося: «Останнім часом від штабів надходять численні заявки на озброєння, боєприпаси, продовольство, спорядження для партизанських загонів... Спроби забезпечити їх усім необхідним – хибний шлях» (Чайковський, А.С. 1994, с. 119). Усе необхідне для боротьби

* Зі зростанням чисельності партизанських сил ускладнювалося й керівництво ними. Одним зі шляхів вирішення проблеми вбачалося створення з окремих загонів і груп великих формувань. Ними ставали полки, бригади, з'єднання, навіть дивізії.

пропонувалося добувати власним коштом. Домінувала думка Й. Сталіна – якщо у партизанів відсутня зброя і боєприпаси, то їх вони мають добути у бою (Золотарев, В. А. (ред.). 2001, с. 66). «Для того щоб зробити партизанський рух ефективним, – писав англійський історик А. Верт, – Москва мала задіяти значні матеріальні засоби та провести велику організаційну роботу. Хоча у 1942 році до нього... почали ставитись дещо серйозніше ніж раніше, не доводиться сумніватись, що у партійного керівництва і військового командування потреби партизанів, як і раніше, знаходились далеко не на першому місці» (Верт, А. 1967, с. 514).

У вересні 1942 р. у Москві за участю Й. Сталіна, К. Ворошилова, П. Пономаренка, інших державних посадовців, командного складу партизанських формувань України, Білорусі і російської федерації відбулася нарада. Її результатом став наказ НКО СРСР «Про завдання партизанського руху». Вимагалось нанести масових ударів по ворожих комунікаціях і лініях зв'язку; позбавити противника можливості здійснювати маневр силами і засобами; обмежити його намагання у використанні на окупованій території робочої сили, промислових підприємств і сільськогосподарської продукції, транспортуванні у рейх оstarбайтерів та награбованого. Увага акцентувалася на організації розвідки у тилу ворога в інтересах радянських військ, розгортанні і посиленні організаційно-політичної роботи серед зафронтового населення, покращенні діяльності підпільних організацій, зміцненні партизанського руху. «Наказ Наркома оборони, – зазначав професор А. С. Князьков, – став програмою бойових дій партизанських формувань на тривалий час, допоміг визначити їх конкретні завдання у період переходу Червоної армії від стратегічної оборони до стратегічного наступу для завоювання корінного перелому у війні» (Золотарев, В. А. (ред.). 2001, с. 66–67).

Залишалось лише доставити партизанам озброєння, боєприпаси, мінно-підривної техніку, радіостанції, надати інші матеріально-технічні можливості, посилити їх формування командними та спеціальними кадрами – мінерами, радистами, фахівцями розвідки й контррозвідки тощо.

Восени 1942 р. вийшла спеціальна постанова Державного комітету оборони. Забезпечення партизанів засобами боротьби покладалось на низку головних управлінь Червоної армії – артилерійське, інженерне, зв'язку, інтендантське. Тоді лише УШПД мав отримати чотири тисячі ППШ,

стільки ж карабінів, 500 снайперських гвинтівок, 175 різних кулеметів, 250 мінометів (50-мм), 15 гармат (45-мм), 150 протитанкових рушниць, понад 60 тис. гранат, 15 тис. різноманітних мін, понад мільйон патронів (Чайковський, А.С. 1994, с. 121). Однак, враховуючи партизанські сили України і їх резерви, озброєння було далеким від потрібного. Виникла серйозна перешкода і у доставці вантажів. На їх транспортування (відстань 700–1000 км) передбачалося задіяти авіацію далекої дії (далі – АДД). Прохання Т. Строкача про бажане результату не дали. Генерал-лейтенант А. Голованов (командувач) відповів: «Літаків для постійної роботи за вашими заявками штаб АДД виділити не може, бо вони виконують бойову роботу як бомбардувальники. Щоб надати вам відповідну їх кількість, необхідно наказ ставки ВГК. Окремі епізодичні вильоти АДД може здійснити лише за попередньою домовленістю під час найменшого бойового навантаження» (Пономаренко, П.К. 1982, с. 252). Коли ж начальник УШПР став наполягати, Голованов звернувся до ЦШПР, вимагаючи «закликати до порядку майора державної безпеки Строкача, який надокучив йому своїм канюченням» (Чайковський, А.С. 1994, с. 121).

Надскладна ситуація з доставкою партизанських вантажів невирішеною залишалась довго. Позитив намітився лише у 1943 р., остаточно закріпившись у наступному. Було збільшено кількість фронтових бомбардувальників, нарощено парк транспортної авіації, літаків У-2, ПР-5 і ПС-84, із вантажністю від 300 до 1500 кг. Поліпшилися і матеріально-технічні можливості радянського тилу, насамперед, щодо виробництва озброєння*. Звузився і партизанський фронт, відповідно у рази скоротилася відстань до його формувань.

У виграшному становищі перебували партизани Білорусі. Земляцькі почуття П. Пономаренка нерідко заважали однаковою мірою оцінити те, що відбувалося у межах усієї окупованої території, зокрема щодо постачання зброї, вибухівки, спорядження тощо. Багато у чому цим пояснюється факт того, що у 1942–1944 рр. озброєння у білорусів (залежно від виду) на 5–20 % скла-

* На початок 1943 р. (порівняно з 1941 р.) виробництво літаків зросло у 3,3 рази, танків, артилерійських систем, кулеметів – 2 рази, мінометів – 5 разів, гвинтівок – на 55 %, боєприпасів – у 13 разів (Вознесенський, Н.А. 1948, с. 36, 83–84). У подальшому обсяги військової промисловості лише збільшувалися.

дали трофеї, решта надходила з «Великої землі». Натомість українські партизанські формування на 65–70 % задовольнялись добутиим у бою (Чайковський, А.С. 1994, с. 108).

Посилення керівництва партизанським рухом, покращення з'єднань, загонів і груп матеріально-технічним і бойовим забезпеченням, зростання майстерності командних і спеціальних кадрів, інші фактори* сприяли удосконаленню тактики «малої війни», використанню специфічних, не бачених до цього форм та методів. Набувши з часом притаманних їй характерних рис і особливостей, боротьба у тилу ворога стала помітно відрізнятися від тактичних партизанських прийомів першого року війни. Їх дії багато у чому стали опиратися на творчий пошук, винахідливість, використання несподіваних для противника прийомів і хитрощів*. Задіювали їх у всіх видах партизанської діяльності – бойовій, диверсійній, розвідувальній, пропагандистській. Серед форм – одноосібні (за участю окремих загонів і груп), спільні (з'єднань, полків, бригад) за єдиним оперативно-тактичним (стратегічним) задумом і планом бойові дивер-

* Крім названих, на розвиток форм і способів партизанської боротьби впливали: оперативно-стратегічна обстановка на лінії фронту; віддаленість партизанських сил від фронтових подій; умови місцевості, наявність лісів, озер, боліт, інших важкодоступних ділянок; пори року тощо. Вибір тих чи інших тактичних прийомів обумовлювався характером завдань, що поставали перед партизанами; рівнем воєнного мистецтва їх командування, бойової підготовки та майстерності особового складу формувань; наявністю належного озброєння тощо. Важливе значення мав і факт насиченості районів партизанських дій ворожими військами та їх спецслужбами.

** У донесенні розвідвідділу штабу оперативного тилового району групи армій «Південь» (1942 р.) повідомлялося: «При наближенні російських розвідувальних літаків бандити виставляють полотнища з парашутів. Послугуються такими умовними знаками: «квадрат» – штаб корпусу, літера «Г» – пальне, «Д» – штаб дивізії, «П» – полку, «Н» – диверсійно-розвідувальна група, «ХІ» – необхідні боеприпаси і продовольство, «НХ» – завдання виконано, «НР» – потрібна рація тощо (Чайковський, А.С. 1994, с. 158). У разі відсутності технічних засобів оперативну інформацію партизани передавали так: на «бриючому» польоті літак захоплював спеціальним гаком донесення, почеплене на шнурі, натягнутому між двома деревами.

сійні, розвідувальні, пропагандистські операції у межах тих чи інших окупованих регіонів, оперативних тилових районів армій і угруповань противника; рейди тощо.

Якщо у 1941 р. бойові сутички з противником нерідко відбувалися спонтанно, переважно «дрібними уколами», триманням його у напрузі та очікуванні несподіваного нападу за участю невеликих загонів і груп, а диверсійні операції проводилися залежно від матеріально-технічних можливостей, то зі зростанням партизанських сил, їх бойової майстерності та якості озброєння стали проводитися не лише оборонні, а й наступальні бої. При виконанні завдань партизани дотримувалися принципу – не втягуватися у довготривалі зіткнення, вирішувати їх раптовими і потужними ударами. Досвід «малої війни» засвідчив: серед різноманіття її способів і прийомів, найбільш успішними є напади, засідки, диверсії і рейди. При безпосередньому бойовому контакті з ворогом – активна оборона з використанням контра-так. Особливо ефективними вважалися несподівані напади. Після ретельної розвідки* їх зазвичай проводили у момент найменшої готовності противника до спротиву – пізно ввечері, вночі або на світанку. Бралися до уваги і сприятливі погодні умови – літня спека, сильний вітер, дощ, сніг,

* В інформаційному збірнику «Відомості про партизанську війну» (1943 р.) у розділі «Досвід боротьби із партизанськими бандами» (розглядалися удари партизанів по залізничних об'єктах, зокрема станціях) зазначалося: «Нападам передують розвідка, що зобов'язується: виявити наявність непомітних підходів до об'єкта; чисельність станційної охорони; розташування казарм; місця знаходження караулів і постів, пунктів зв'язку, важливих станційних споруд (перевідних стрілочних рейкових механізмів, водонапірних башт, локомотивних депо, електростанцій, станційних майстерень тощо). Із дотриманням суворої утаємниченості напади ретельно готуються, проводяться раптово і рішуче...» (ЦДА-ВО України. Ф. КМФ-8. Бойові донесення. Оп. 2. Спр. 91. Матеріали ОКХ. Арк. 2–3). Опіраючись на розвіддані, наводилась також ймовірна структура партизанських сил, що могли бути задіяні в операції, їх завдання та бойові порядки: передова група – нейтралізує охорону, порушує радіозв'язок; бойова – проводить мінування й підриви; група прикриття; резерв. Загалом, за роки війни лише на західному стратегічному напрямку партизани завдали ударів по 226 залізничних вузлах та станціях (Пономаренко, П.К. 1982, с. 213).

мороз. Приховано зайнявши вихідний рубіж, завдавши раптового вогневого і диверсійного ударів, задіявши сили прикриття, маскування і маневреність, партизани, як правило, відходили у протилежний бік від місця основного дислокування.

Зміцнившись організаційно, посилившись кадровим складом, одержавши матеріально-технічне забезпечення, поклавши в основу діяльності «стратегію непрямих дій», з весни 1943 р. партизанські сили здатні були вести «малу війну» не лише на тактичному, а й оперативно-тактичному рівнях*. Основу партизанської боротьби складала масовість, організованість та вмотивованість особового складу формувань, набутий бойовий досвід. Розпочалося й оперативно-стратегічне їх застосування радянським командуванням у всіх видах партизанських дій. Найбільш поширеним із них стали: нанесення ударів по гарнізонах, частинах і підрозділах ворога, його логістичних шляхах; звільнення та утримання партизанських країв та зон; глибинні рейди по ворожих тилах; захоплення переправ і ділянок, зручних для форсування водних перешкод; проведення спільних із діючою армією наступальних бойових і диверсійних операцій**, ведення у її інтересах розвід-

* 8 липня 1943 р. ОКВ оприлюднив доповідь про антипартизанську боротьбу у квітні–червні. Зазначалося: «Діяльність банд на усьому східному просторі за цей період лише посилилась... наші заходи, незважаючи на введення великих сил (зокрема, у південній частині району групи армій «Центр» відтермінуванням операції «Цитадель»), бажаного результату не принесли» (Проєктор, Д.М. 1972, с. 629).

** Якщо у травні 1943 року, – зазначало відомство Гелена, – допомога партизанів Червоної армії обмежувалися, власне кажучи, концентрованими ударами... по шляхах сполучення та стеженням за переміщенням наших військ... і ще не використовувалися великі партизанські з'єднання... для безпосередньої підтримки фронтових операцій, то з часом, зі зростанням воєнного значення партизанів така можливість не виключається». У період битви за Дніпро лише українські партизани захопили і передали військам Воронежського і Центрального фронтів 25 найзручніших ділянок переправ (12 на Дніпрі, 10 – Прип'яті, 3 – Десні), забезпечивши таким чином форсування водних перешкод з ходу. За дорученням командування Червоної армії і за власної ініціативи, визволили 45 міст, залізничних станцій і великих населених пунктів (Чайковський, А.С. 1994, с. 181).

ки; перенесення ударів у кордони європейських країн.

Прикладом є дії партизанів весною 1944 року. Будучи до цього активними у порушенні залізничного сполучення у смузї оборони групи армій «Центр», їх удари раптово припинилися. Сталося наступне: по формі лінія фронту нагадувала «знак питання», з більшою його верхньою частиною. У ворога домінувала думка щодо наступу противника на південному напрямку. За умов, коли німецьке армійське угруповання почало передислокацію оперативних резервів із півночі на південь (задіявши єдину у його розпорядженні залізницю від Орші через Мінськ на Брест), партизани, які перед цим завдавали по ній удари, перешкоджати не стали. Надійшов наказ – не чинити жодних перепон. Щойно прибули ворожі резерви, радянські війська розпочали наступ на півночі. Після спроби перекинути підкріплення, партизани розгорнули масштабні диверсії. Рух залізницею майже повністю припинився. На переконання німецьких і англійських істориків, не отримавши підкріплення, група армій «Центр» зазнала нищівної поразки (Соболев, И. Н. (ред.). 1957, с. 412–413; Диксон, Ч. & Гейльбрун, О. 1957, с. 125–126).

Особливе місце у партизанській боротьбі, насамперед на логістичних шляхах, займали диверсії. Не вступаючи у відкриті зіткнення, діяли невеликі, добре навчені й досвідчені диверсійно-розвідувальні групи. Діапазон їх операцій сягав десятки, а нерідко й сотні кілометрів. Головне спрямування диверсійної діяльності полягало у порушенні роботи ворожого тилу. Основною ціллю ударів стали залізничні комунікації, їх інфраструктура, транспортні засоби. Зокрема, диверсії на залізницях завдавали противнику тяжких втрат у живій силі і бойовій техніці, знижували їх пропускі можливості, відволікали для охорони людські й матеріальні ресурси*. У телеграмі (03.09.1943) «Зведені дані про напади банд у період з 1 по 31 серпня 1943 року» начальника транспортної служби групи армій «Південь» полковника генштабу Ганберга на адресу оперативного відділу штабу командувача оперативним тиловим районом армійського угру-

* За даними німецького історика Г. Кюнріха, у 1941–1944 рр. проти радянських партизанів гітлерівське воєнне командування і керівництво СС задіяли 25 дивізій вермахту, понад 327 тис. військ СС, поліції і жандармерії, близько 500 тис. колабораціоністів (Проєктор, Д.М. 1972, с. 634).

повання зазначалося: «Магістраль Брест-Здолбунів-Козятин-Фастів-Знам'янка – 226 нападів, фронтові дороги виведені з ладу на 1 034, тилові – на 1 109 годин... Перегони Ковель-Сарни-Коростень – 99 нападів – 1 160 годин; Коростень-Київ – 54 напади, фронтові дороги блоковано на 346 годин, тилові – 344 години; Шепетівка-Житомир-Фастів – 68 нападів – 779 годин. Завдаючи великої шкоди, діяльність бандитів помітно впливає на рух потягів в обох напрямках. Останнім часом це явище поширюється на схід, на важливу ділянку Кіровка-Знам'янка. Посилення її охорони бажаного результату не дає... 02.09.1943 Для забезпечення залізниць 765-а польова комендатура залучила роту зі 100 осіб польової жандармерії Кобеляк. Зателефонував начальник розвідвідділу групи армій і наказав негайно направити їх для участі в операції проти банд. На заяву полковника генштабу Гільхаузена про загрозу нових нападів, відповів – із цим варто покійно змиритися»³.

З кінця 1942 р. війна на ворожих магістралях велась безперервно, особливо у період підготовки та проведення радянськими військами наступальних стратегічних операцій. Так, лише у 1943 р. кількість диверсійних операцій зросла у рази, партизани підірвали майже 50 тис. рейок, 224 мости, 3 211 потягів, із них 1 454 зазнали непоправної шкоди (Золотарев, В. А. (ред.). 2001, с. 303). Відчутних втрат було завдано і засобам зв'язку. Узагальнені дані за 1941–1944 рр. свідчать про 15 тис. км знищених телефонно-телеграфних ліній ворога (Пономаренко, П.К. 1982, с. 338).

Із часом диверсії на комунікаціях посіли центральне місце у партизанській практиці. У ході їх проведення удосконалювалась їх тактика, відповідно воєнне мистецтво партизанської боротьби. Почавши із порушення залізничних насипів, розширення колій, розведення рейок, розкидання на автошляхах металевих колючок, облаштування завалів, водних ям, із часом партизани перейшли до виплавки у «чортових кухнях» зі снарядів і мін толу, використання його і протитанкових мін (із «запалами» у вигляді ручних гранат на відстані 100–150 м), задявши для цього «вудки» із німецького телефонного кабелю. Роль і значення диверсій суттєво зросли з кінця 1942 р., коли із радянського тилу почала надходити сучасна підіривна техніка – годинникові, магнітні міни упо-

вільненої дії із електричними і хімічними запалювачами, спеціальні вибухові пристрої*.

Віднайшлося місце їх поєднанню з нападами та засідками, послідовними вогневими ударами. Останні стали специфічним тактичним прийомом, переважно на противника під час руху – автогужові і маршові колони, невеликі підрозділи, важливі рухомі об'єкти, зокрема і підірвані вже ешелони. При проведенні таких операцій бойові порядки одного–двох загонів включали ударні групи, прикриття і резерв. Основна роль відводилася першим, яким належало досягти запланованого успіху. Завдання других полягало у затриманні (знищенні) противника, що рухався на допомогу тим, хто піддавався нападу. Резерву належало прикрити відхід основних сил.

У заключний воєнний період диверсії стали важливим визначальним фактором партизанської боротьби. Їх використання у небачених у воєнній історії масштабах стали важливим і багато у чому незаперечним стратегічним резервом Червоної армії на шляху до перемоги. «Статистика, – зазначав англійський історик Б. Хольмстон, – довела перевагу радянської мінної техніки. Цифри, страшні цифри втрат, є історичним свідченням бойових успіхів партизанів на мінному терені... Міни стали вирішальною тактичною зброєю “малої війни”» (Герасимов, О. І. (ред.). 2000, с. 380).

Однією з вершин партизанського воєнного мистецтва стали рейди, що поєднали усі відомі до цього тактичні способи і прийоми «малої війни», починаючи з розвідки, засідок, нападів, диверсій, закінчуючи оборонними і наступальними боями. Розпочавши у 1941 р. із діяльності у ворожих тилах невеликих рухомих груп, із часом рейди партизанських формувань стали звичною формою протистояння ворогу. У 1942–1944 рр. за завданнями штабів партизанського руху у них взяли участь понад 100 загонів і з'єднань. Лише українські партизани здійснили 19 цільових рейдів, подолавши загалом 52 тис. км. Найбільш відомі з них «Степовий» (на чолі з М. Наумовим) і «Карпатський» (С. Ковпаком). Оцінюючи результати останнього, угорський історик Є. Гажі

* Найбільш значущу диверсію на наземному транспорті (липень 1943 р.) проведено на станції Осиповичі. За допомогою двох магнітних мін було підірвано ворожий ешелон, знищено п'ять паровозів, 33 цистерни із паливом, іншими матеріалами, 65 вагонів із боєприпасами, 12 – із продовольством, п'ять танків «Тигр», безліч іншої бойової техніки (Боярский, В.И. 2001, с. 214).

³ ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Бойові донесення. Оп. 2. Спр. 224. Журнал бойових дій групи армій «Південь». Арк. 9, 14.

писав: «Загін Ковпака був тією невеличкою ключкою, яка боляче колола нацистську імперію у найбільш уразливе місце. І цього було досить для того, щоб завойовники не могли зручно розсістись біля накритого столу України» (Герасимов, О. І. (ред.). 2000, с. 284).

Рейдовий партизанський досвід знайшов застосування у 1944 р. у Польщі та Чехословаччині. Тут діяли понад 40 радянських партизанських з'єднань і загонів, десятки організаторських груп (Козлов, М.М. (гл. ред.). 1985, с. 529, 532).

Зростання тактичного і оперативного рівня партизанів не залишилося поза увагою противника. Якщо у німецьких документах першого року війни згадувалося лише про їх уміння маскуватися, наносити несподівані удари, мужність, героїзм тощо, то з часом з'явилося: «Партизанські загони очолюють досвідчені командири, вони добре озброєні і керуються з центру, що знаходиться на неокупованій території. У більшості випадків з ними налагоджено радіозв'язок. Загони складаються з розвідувальних, бойових і диверсійних груп»⁴.

У доповідній у штаб командувача оперативним тиловим районом «Південь» (1942 р.) начальник тасмної польової поліції писав: «Підпустивши наші бойові порядки на близьку відстань (у районі Сновська. – *Авт.*), бандити несподівано відкрили вогонь із різних боків, чим пояснюється велике число вбитих і поранених... Їх вогневі точки були розташовані таким чином, щоб уникнути непрострілюваних зон. Для цього дерева і кущі у багатьох місцях було вирубано». В іншому документі (1943 р.) командувач охоронними військами оперативного тилу групи армій «Б» генерал піхоти Еріх Фрідеріці констатував: «Банди дуже рухливі, появляються і тут же зникають. Під час переслідування діляться на дрібні групи, щоб швидко зібратись в обумовленому місці з метою подальших нападів. Ніч – їх захист і спосіб маскування. Через таку тактику знищення банд є надзвичайно проблематичним. Подолання цих труднощів вимагає від командирів і особового складу великого натхнення та відваги».

Не забарилося у ворога й розуміння про оперативно-стратегічне використання радянським військовим командуванням партизанських сил. «Дедалі більше підтверджується той факт, – зазначив згодом генерал, – що діяльність банд

в оперативному тилу не є їх випадковою ініціативою з метою збагачення, а керується централізовано інстанціями з Москви, і представляє собою один із напрямів більшовицьких воєнних дій проти рейху»⁵.

Резюмував ситуацію Гітлер, завізуювши 27 квітня 1943 р. наказ ОКВ №14. «Партизанська боротьба, яку ведуть росіяни, – зазначалося в ньому, – стає дедалі більш активною. У якості командирів бандитських формувань виступають генерали, з бандами встановлено постійний кур'єрський і радіозв'язок, налагоджено їх забезпечення, навіть відправка бандитів повітрям у відпустки. В оперативних тилових районах сухопутних сил їх нараховується близько 80 тисяч, не рахуючи чисельні банди, що діють у підлеглих районах командувачів військ на Україні і Прибалтиці (маються на увазі рейхкомісаріати «Україна» і «Остланд». – *Авт.*). Останнім часом бандити завдали значної шкоди залізничному транспорту і сільському господарству, блокували сплав лісу на річках ...

Наказую: боротьбу з бандами необхідно розглядати як вид бойових дій на фронті. Керувати нею, розробляти проти них бойові операції зобов'язані оперативні відділи штабів армій і груп армій. Ця боротьба має вестись безперервно...»⁶,*.

Оперативно-стратегічного значення в інтересах Червоної армії набула розвідувальна діяльність партизанських сил. «У воєнній історії, – зазначив професор Н. Азяський, – не спостерігалось прикладів такого широкого цілеспрямованого і організованого використання партизанів з метою вирішення завдань для потреб регулярних військ. Прикметно, що з кожним наступним воєнним роком відчувалось підвищення зацікавленості радянського військового командування у результатах партизанської розвідки» (Золотарев, В. А. (ред.). 2001, с. 307). Упродовж 9 місяців (травень 1943 – січень 1944 рр.) лише із ЦШПД до розвідвідділів оперативних управ-

⁵ ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Журнал бойових дій. Оп. 2. Спр. 174. Арк. 18; Спр. 185. Арк. 2, 11.

⁶ ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Журнал бойових дій. Оп. 2. Спр. 217. Накази ОКВ. Арк. 20–21.

* У наказі (п. 11), зокрема, зазначалося: «Генеральний штаб ОКХ буде регулярно видавати збірник «Свідчення про партизанську війну», в якому будуть відображені документи, що розкривають діяльність бандитів, способи добування про них інформації».

⁴ ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Журнал бойових дій. Оп. 2. Спр. 149. Спр. 135. Арк. 40-41; Спр. 149. Арк. 222.

ліль НКО і НКВС надійшло понад 9 150 таємних і надтаємних розвіданих (Золотарев, В. А. (ред.). 2001, с. 311). Важлива інформація надходила до них і з інших штабів, нерідко безпосередньо з ворожого тилу.

На завершальному етапі війни розвідувальна і агентурно-оперативна робота у тилу ворога за участю партизанів і підпільників лише посилювалася. Їх розвідка, а з часом і контррозвідка набули організованості й системності, а головне, результативності. Опрацьовані належним чином добути матеріали знаходили використання не лише у генштабі Червоної армії, НКВС і НКДБ, а й безпосередньо Ставці ВГК.

«Радянські партизани, – констатували автори праці “Комуністичні партизанські рухи”, – виконували два різних завдання: з одного боку вели бойові дії, з іншого – проводили розвідку. На характер обох своєрідний відбиток справив той факт, що діяли партизани “по той бік фронту”, тобто на території противника. Їх бойові підрозділи виконували роль ар’єргардів Червоної армії тоді, коли вона відступала, і її передових загонів, коли наступала, будучи її своєрідними допоміжними частинами. У якості розвідників партизани представляли собою спеціальну філію радянської агентурної розвідки за кордоном» (Диксон, Ч. & Гейльбрун, О. 1957, с. 235).

Висновки. Партизанській боротьбі 1941–1945 рр. на окупованій території СРСР притаманні кілька етапів. Окрім трагічного за своєю суттю передвоєнного, перший із них прийшовся на другу половину 1941 р. – осінь 1942 року. Тоді відбувся пошук найбільш ефективних організаційно-бойових форм та способів протистояння ворогу, утвердження керівних партизанських центрів, напрацювання тактики партизанських дій.

Другий хронологічно охопив кінець 1942 р. – перші півроку 1943 року. Було визначено роль і місце партизанського руху у державній військовій доктрині, розпочалося централізоване забезпечення партизанів матеріально-технічними і бойовими засобами, започатковано планування та проведення за їх участю тактичних й оперативно-тактичних операцій.

Розпочавшись у ході третього року війни, заключний етап завершився з її закінченням. Досягнувши піку розвитку, одночасно вершини військового мистецтва, партизанська боротьба стала важливою складовою на шляху до перемоги. Окрім активної участі партизанських формувань у бойових діях на окупованій радянській терито-

рії, багато з них продовжили боротьбу далеко за її межами.

Визначальними факторами успіху партизанів у протистоянні з ворогом стали їх тактика й оперативне мистецтво. Розвиток і удосконалення партизанської боротьби супроводжувалося притаманними лише їй рисами. Головна з них – опора на суспільно-політичний лад, армійську воєнну організацію, світовий і вітчизняний досвід застосування «стратегії непрямих дій», участь усіх елементів державного механізму у всіх їх проявах. Помітний внесок у розгортання «малої війни» зробило і стихійне партизанство. Увесь процес відбувався важко, шляхом проб і помилок. Як результат, завдання, що ставилися партизанам, не завжди виконувалися, особливо у 1941–1942 роках.

Зростанню і зміцненню партизанського руху сприяв патріотизм, високий моральний дух особового складу формувань. На початковому етапі його становлення головна роль належала групі патріотично налаштованих осіб, із часом основним ядром партизанських сил, водночас важливою матеріальною основою «малої війни», виступила більшість її учасників. Особливо помітно даний фактор проявився після поразок німецьких військ і їх союзників у зимовій кампанії 1941–1942 рр. у районі Сталінграда та Курській дузі. Кількість бажаючих вступити у партизанські ряди збільшилася у рази. В окремих окупованих регіонах вона сягала 10–15 % від кількості населення. Адекватно зростала активність та результативність партизанських ударів. У свою чергу, негативної трансформації зазнавав морально-психологічний стан військ противника.

На стан та рівень військового мистецтва партизанської боротьби впливали багато чинників. Серед них: поява та становлення її керівних органів; професійний рівень командно-політичного складу і партизанських фахівців; наявність бойових засобів, покращення їх тактико-технічних можливостей; налагодження радіозв’язку і авіапереважень із «Великої землі» тощо. Поліпшення усіх цих складових спонукало до розроблення і запровадження у практику діяльності партизанських сил нових форм і способів бойових та диверсійно-розвідувальних дій, ширшого використання наявних людських можливостей та їх резервів. Важливим фактором стало вирішення побутових партизанських проблем, насамперед питань медичного і санітарно-гігієнічного забезпечення.

Рівень й ефективність партизанської боротьби, відповідно її військового мистецтва, прояв знайшов

і у системному удосконаленні під час війни партизанської тактики, відмові від шаблону й догматизму з опорою на набутий досвід та пошук нових форм і способів бойових, диверсійних розвідувальних й пропагандистських дій. Їх вибір залежав від конкретної ситуації та оперативної обстановки. Проаналізувавши сукупність усіх факторів – воєнно-політичних, економічних, соціальних, природних, стан та можливості партизанських сил, за завданням командування Червоної армії центри по керівництву партизанським рухом розпочали планування та проведення в інтересах діючої армії не лише тактичних і оперативно-тактичних, а й стратегічних операцій, що не раз стали запорукою успіху радянських військ на фронті.

Водночас, наявність у практиці партизанського руху особливостей негативного характеру (нерозуміння і несприйняття окремими організаторами і керівниками природи протистояння ворогу методами «малої війни», несистемність та волюнтаристський підхід щодо прийняття життєво важливих для партизанів рішень, присутність людського фактору, суб'єктивної повоєнної оцінки рівня та значущості партизанської боротьби тощо) не дає змоги однозначно оцінити ефективність та результативність партизанського воєнного мистецтва. «Ми, – визнав у свій час один із організаторів “малої війни” І. Старінов, – використали далеко не всю могутність партизанських сил» (Боярский, В.И. 2001, с. 235).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Бабко, Ю.В., Немятій, В.Н., Григорович, Д.Ф. & Жученко, И. Я. (1985). *Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944. Партизанская борьба* (в 2 кн. Кн. 2). Киев: Наукова думка, 432 с.
- Бажан, О. В., Кентій, А. В., Лозицький, В. С. & Ткач, О.С. (авт.-упоряд.). (2001). *Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.)*. Київ : Парламентське вид-во, 319 с.
- Боярский, В.И. (2001). *Партизаны и армия: история утерянных возможностей*. Минск: Харвест; М.: АСТ, 304 с.
- Верт, А. (1967). *Россия в войне 1941–1945*: пер. с англ. и вступ. статья Е. А. Болтина. М.: Прогресс, 774 с.
- Гальдер, Ф. (1971). *Военный дневник* (в 2 кн. Т. 3). Кн. 1: перевод с немецкого И. Глаголева. М.: Воениздат, 406 с.
- Герасимов, О.І. (ред.). (2000). *Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945*. Київ: Книга Пам'яті України, 944 с.
- Гудериан, Г. (1957). *Танки – вперед*: пер. с нем. М.: Военное изд-во Министерства обороны Союза ССР, 260 с.
- Диксон, Ч. & Гейльбрун, О. (1957). *Коммунистические партизанские движения* (под ред. А. А. Прохорова). М. : Иностран. лит., 292 с.
- Золотарев, В. А. (ред.). (2001). *Партизанское движение. (По опыту Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.)*. Жуковский; М.: Кучково поле, 464 с.
- Козлов, М.М. (гл. ред.). (1985). *Великая Отечественная война 1941–1945: энциклопедия*. М.: Сов. энциклопедия, 832 с.
- Комаров, И. И. (сост.). (2004). *Солдат столетия*. М.: Карапуз, 224 с.
- Пономаренко, П. К. (1982). *Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских захватчиков 1941–1945 гг.* М.: Наука, 426 с.
- Попов, А. Ю. (2003). *НКВД и партизанское движение*. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 283 с.
- Прозектор, Д. М. (1972). *Агрессия и катастрофа: Высшее военное руководство фашистской Германии во Второй мировой войне. 1939–1945*. М.: Наука, 768 с.
- Соболев, И.Н. (ред.). (1957). *Итоги Второй мировой войны*: пер. с нем. Л. К. Комоловой. М. : Иностран. лит., 640 с.
- Старинов, И. Г. (1999). *Мины замедленного действия*. М.: Вымпел, 268 с.
- Судоплатов, П. А. (2001). *Разные дни тайной войны и дипломатии. 1941 год*. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 382 с.
- Филимонов, А.А. (гл. ред.). (1983). *Партизанские формирования в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945*. Минск: Беларусь, 386 с.

Чайковский, А. С. (1990). *За нами Большая земля: помощь советского тыла в организации народной борьбы против фашистских захватчиков на временно оккупированной территории Украины, 1941–1944 гг.* Київ: Вьща школа, 343 с.

Чайковский, А. С. (1994). *Невідома війна: (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика).* Київ: Україна, 255 с.

REFERENCES

Babko Yu.V., Nemyatiy, V.N., Grigorovich, D.F. & Zhuchenko, I.Ya. (1985). *Narodnaya voina v tylu fashystskikh okkupantov na Ukraine. 1941–1944. Partizanskaia borba* [People's war in the rear of the fascist occupiers in Ukraine. 1941–1944. Partisan struggle] (v 2 kn. Kn. 2). Kiev : Naukova dumka, 432 s. [in Russian].

Bazhan, O. V., Kentii A. V., Lozytskyi V. S. & Tkach, O. S. (auth.- comps.). (2001). *Ukraina partyzanska. Partizanski formuvannia ta orhany kerivnytstva nymy (1941–1945 rr.)* [Ukraine is partisan. Guerrilla formations and their management bodies (1941–1945)]. Kyiv: Parlamentske vyd-vo, 319 s. [in Ukrainian].

Boyarskii, V.I. (2003). *Partizany i armiya: istoriya uteriannykh vozmozhnostei* [Partisans and the Army: Stories of Lost Opportunities]. Minsk: Kharvest; M.: AST, 304 s. [in Russian].

Chaikovskii, A. S. (1990). *Za nami Bolshaya zemlya: pomoshch sovetskogo tyla v organizatsii narodnoy borby protiv fashistskikh zakhvatchikov na vremennno okkupirovannoy territorii Ukrainy, 1941–1944 gg.* [The mainland is behind us: assistance from the Soviet rear in organizing the people's struggle against the fascist invaders in the temporarily occupied territory of Ukraine, 1941–1944]. Kyiv: Vyshcha shkola, 343 s. [in Russian].

Chaikovskiy, A. S. (1994). *Nevidoma viyna: (Partizanskyi rukh v Ukraini 1941–1944 rr. movoyu dokumentiv, ochima istoryka)* [Unknown war: (Partisan movement in Ukraine 1941–1944 in the language of documents, through the eyes of a historian)]. Kyiv: Ukraina, 255 s. [in Ukrainian].

Dikson, Ch. & Geilbrun, O. (1957). *Kommunisticheskie partizanskie dvizheniya* [Communist Guerrilla Movements]. (Red. A. A. Prokhorov). M.: Inostr. lit., 292 s. [in Russian].

Filimonov, A.A. (ed.). (1983). *Partizanskie formirovaniya v Belorussii v gody Velikoy Otechestvennoy voiny. 1941–1945* [Partisan formations in Belarus during the Great Patriotic War. 1941–1945]. Minsk : Belarus, 386 s. [in Russian].

Galder, F. (1971). *Voennyi dnevniki* [War diary] (v 2 kn. T. 1). Kn. 1: per. s nem. (I. Glagolev, Trans.). M.: Voenizdat, 406 s. [in Russian].

Guderian, G. (1957). *Tanki – vpered* [Tanks forward]: per. s nem. M.: Voennoe izd-vo Ministerstva oborony Soyuzov SSR, 260 s. [in Russian].

Herasymov, O.I. (red.). (2000). *Bezsmertia. Knyha Pamiati Ukrainy. 1941–1945* [Immortality. Memorial book of Ukraine. 1941–1945]. Kyiv : Knyha Pamiati Ukrainy, 944 s. [in Ukrainian].

Komarov, I.I. (comps.). (2004). *Soldat stoletia* [Soldier of the century.]. M.: Karapuz, 224 s. [in Russian].

Kozlov, M.M. (ed.) (1985). *Velikaya Otechestvennaia voina 1941–1945: entsiklopediya* [The Great Patriotic War 1941–1945: encyclopedia]. M.: Sov. entsiklopediya, 832 s. [in Russian].

Ponomarenko, P.K. (1982). *Vsenarodnaia borba v tylu nemetsko-fashistskikh zakhvatchikov 1941–1945 gg.* [The nationwide struggle in the rear of the Nazi invaders 1941–1945]. M.: Nauka, 426 s. [in Russian].

Popov, A.Yu. (2003). *NKVD i partizanskoe dvizhenie* [NKVD and the partisan movement]. M.: OLMA-PRESS, 283 s. [in Russian].

Proektor, D.M. (1972). *Agressia i katastrofa: Vysshee voennoe rukovodstvo fashistskoy Germanii vo Vtoroy mirovoy voine. 1939–1945.* [Aggression and Catastrophe: Senior Military Leadership of Nazi Germany in World War II. 1939–1945]. M.: Nauka, 768 s. [in Russian].

Sobolev, I.N. (ed.). (1957). *Itogi Vtoroi mirovoi voiny* [Results of the Second World War]: per. s nem. (L. K. Komolova, Trans). M.: Inostr. lit., 640 s. [in Russian].

Starinov, I.G. (1999). *Miny zamedlennogo deistviia* [Time bombs]. M.: Vympel, 268 s. [in Russian].

Sudoplatov, P.A. (2001). *Raznye dni tainoy voiny i diplomatii. 1941 god* [Different days of secret war and diplomacy. 1941]. M.: OLMA-PRESS, 382 s. [in Russian].

Vert, A. (1967). *Rossiia v voine 1941–1945* [Russia in the War of 1941–1945]: per. s angl. (Ye. A. Boltin, Trans). M.: Progress, 774 s. [in Russian].

Zolotarev, V.A. (ed.). (2002). *Partizanskoe dvizhenie. (Po opytu Velikoy Otechestvennoy voiny 1941–1945 gg.)* [Partisan movement. (Based on the experience of the Great Patriotic War of 1941–1945)]. Zhukovskii ; M.: Kuchkovo pole, 464 s. [in Russian].

Anatolii CHAIKOVSKIY

*Doctor of Historical Sciences, Professor
The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3360-6311>
E-mail: Vogen.ict@ukr.net*

Vasyl OSODLO

*Doctor of Psychological Sciences, Professor
The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2893-4721>
E-mail: v.osyodlo@gmail.com*

THE MILITARY ART OF PARTISAN STRUGGLE

The Second World War was one of the few wars in the history of human civilization where the partisan struggle behind enemy lines played a strategic role. Starting in the European countries occupied by the Wehrmacht and its allies, the partisan movement reached its peak in 1941–1945. However, as the first months of the German-Soviet war showed, the party-Soviet and military organs were essentially unprepared for organizing a large-scale and effective resistance movement in the occupied territories. This was despite the significant pre-war efforts to prepare for a “small war”. These efforts were halted for subjective reasons, and the organizers, leaders, and even ordinary participants were subjected to harsh repressions as “enemies of the people”.

The armed resistance had to be initiated under extreme conditions as the enemy rapidly advanced deep into the country. Under such circumstances, the challenges in forming partisan forces, arming them, and providing logistical support were exacerbated by issues of centralized leadership, aid from the mainland, lack of experience with “indirect action methods”, and unresolved logistical problems. These issues were often compounded by the so-called human factor.

The growth of the resistance movement occurred at the end of 1942 and later. Its organizational foundations, types, forms, and methods of combat and sabotage-reconnaissance operations, partisan formation tactics, and strategic use improved. As a result, the military art of partisan warfare evolved, becoming a significant component in the victory over the enemy.

Keywords: *partisans, the Resistance movement, types, forms, methods of partisan struggle, tactics, strategy, operational-strategic use of partisan forces.*

Ариадна СОРОКІВСЬКА-ОБІХОД

доктор філософії

*Національна академія сухопутних військ імені
гетьмана Петра Сагайдачного (Львів, Україна)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4413-9480>

Електронна пошта: ariadnasor@ukr.net

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ У ТАБОРАХ ТИМЧАСОВО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ НА ТЕРИТОРІЇ КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1945–1947)

У статті описано культурне життя українців у таборах тимчасово переміщених осіб на території країн Західної Європи у повоєнні роки (1945–1947), головними напрямками якого стали: видавнича, освітня діяльність, розвиток мистецтва, театру, спорту, створення культурних, релігійних, наукових осередків, громадських організацій. Із 2,5–3 млн осіб українців, більшість із яких зазнали репатріації до СРСР у 1945 р., у Західній Німеччині залишилося близько 220 тис. українців. У таборах вирувало культурно-мистецьке, наукове та освітнє життя. Українцям вдалося не асимілюватися, а спільними зусиллями «збудувати Україну в мініатюрі», зберегти та примножити її, сформувавши нову політичну українську діаспору, нащадки якої передали поколінням незалежної України історичну спадщину та доклалися до формування сучасної української ідентичності.

Ключові слова: *тимчасово переміщені особи, епоха ДіПі, культурне життя, українська еміграція, Західна Європа, повоєнний період.*

Постановка проблеми. Біженці та переміщені особи у країнах Західної Європи, зокрема й з України, перебували під опікою міжнародних організацій Адміністрації Об'єднаних Націй для допомоги та відбудови і Міжнародної організації у справах біженців. Лише у Німеччині, поділеній на чотири зони окупації, перебували мільйони переміщених осіб (*англ.* displaced person, DP; *укр.* ДіПі) і біженців, 2,5–3 млн яких були вихідцями із України. Це були люди, примусово вивезені на роботи до Німеччини (так звані остарбайтери), військовополонені та політичні в'язні, а також ті, кого реалії життя у сталінській тоталітарній державі змусили залишити Батьківщину. Загальна кількість переміщених осіб і біженців у Західній Німеччині у 1944 р. становила понад 10 млн осіб.

Упродовж перших повоєнних років саме у Західній Німеччині сформувалася частина третьої хвилі еміграції та утворилася чисельна українська громада, до складу якої увійшли представники кількох хвиль еміграції із різних регіонів України. Вони мали різні політичні погляди, були представниками відмінних верств населення, на-

лежали до розбіжних соціальних класів та мали неоднаковий рівень освіти. Однак, незважаючи на відмінності, об'єднавшись, спільними зусиллями їм вдалося тоді «збудувати Україну в мініатюрі».

Незважаючи на важку фізичну працю, життєві негаразди та відлов радянськими репатріаційними комісіями, у таборах вирувало культурно-мистецьке, наукове та освітнє життя. Під час перебування у таборах переміщених осіб і біженців за невеликий проміжок часу вони зуміли облаштувати житло, заснувати початкові, середні й навіть вищі навчальні заклади, створити наукові інституції, організувати бібліотеки, започаткувати низку фахових курсів, збудувати храми, відкрити спортивні товариства. Позбувшись пут соціалістичного реалізму, отримали новий імпульс до творчості українські митці – письменники, художники і скульптори, театральні режисери й актори, композитори та музиканти, балетмейстери, оперні й естрадні співаки.

Мета дослідження – дослідити культурне життя та повсякдення українських переміщених

осіб і біженців у країнах Західної Європи у другій половині 1940-х рр. як соціальної групи у контексті воєнно-політичної ситуації у Європі після Другої світової війни.

Аналіз попередніх досліджень. Документи епохи ДіПі у вітчизняних архівах десятиліттями зберігалися під грифом «Цілком таємно», що унеможливило роботу дослідників із ними. Одним із винятків є праця М. Павленка «Біженці та переміщені особи в політиці імперіалістичних держав (1945–1949 рр.)», де описано склад і правове становище мешканців таборів, порушено питання перешкоджання репатріації українців до СРСР (Павленко, М. 1979). Л. Стрільчук у праці «Українські політичні біженці та переміщені особи після Другої світової війни» схарактеризувала процес переселення українців із Західної Німеччини до різних країн світу, описала проблеми адаптації у нових суспільствах та умови їх життя і праці (Стрільчук, Л. 2016). О. Міхасюта у праці «Діяльність міжнародних організацій у справах біженців у країнах Західної Європи (20–90-ті роки ХХ ст.)» розглянула діяльність міжнародних організацій у справах біженців у країнах Західної Європи (Міхасюта, О. 2006). В. Ковпак у праці «Інформаційно-комунікаційна діяльність післявоєнної української еміграції: смислова матриця ідеї нації» проаналізувала інформаційно-комунікаційну діяльність післявоєнної еміграції з України, зокрема й представників епохи ДіПі (Ковпак, В. 2016).

Мовознавець Ю. Шерех у науковій розвідці «Мова української еміграції в Німеччині (1945–1948)» досліджував зміни, яких зазнала мова переміщених осіб і біженців з України під час їхнього побутування у Західній Німеччині (Шерех, Ю. 1949). Е. Скородинський у праці «Релігійне життя в таборах» дослідив українське церковно-релігійне життя, проаналізувавши окремі аспекти діяльності Української греко-католицької та Української автокефальної православної церков у таборах Західної Німеччини (Скородинський, Е. 1949). Бібліограф В. Дорошенко у статті «Культурно-освітня праця в таборах і для таборів» дослідив видавничу діяльність, організацію бібліотек, функціонування окремих освітніх закладів, діяльність творчих гуртків у таборах переміщених осіб і біженців (Дорошенко, В. 1949). Праця Ю. Теодоровича «Під патронатом великого митрополита: нарис навчально-виховної праці Української Народної Школи імені Митрополита Андрея Шептицького в Регенсбургу. Німеччина 1945–1949» присвячена висвітленню діяльності

навчальних закладів, що функціонували в епоху ДіПі (Теодорович, Ю. 1960).

На сторінках видання «Локальна історія» опубліковані праці, присвячені культурному, мистецькому, освітньому життю переміщених осіб і біженців із України у країнах Західної Європи у другій половині 1940-х років. Зокрема, у статті «Скитальці» С. Липовецький описує створення Адміністрації Організації Об'єднаних Націй для допомоги та відбудови, що займалася питаннями повернення біженців на Батьківщину, процес розселення українців у таборах тимчасово переміщених осіб на території Австрії та Німеччини у 1945 р., організацію їхнього побуту, а також заснування ними навчальних закладів, мистецьких колективів та організацію політичного життя (Липовецький, С. 2023).

У статті «МУР, стіни і спроби порозуміння» Є. Стасіневич розглядає Мюнхен як центр українського культурного життя, де у 1945 р. виник Мистецький Український Рух, що об'єднав відомих літературних діячів того часу в еміграції. Описуються перешкоди та труднощі на шляху становлення цієї організації та період її активності до 1948 р., а саме: проведення загальних конгресів та конференцій, випуск газет, альманаху, збірників і часописів літературно-мистецької проблематики, а також розбіжності, що виникали між членами об'єднання у процесі діяльності (Стасіневич, Є. 2023).

Аналізуючи тематичну і змістову складову архіву Українського Національного Музею в Чикаго, присвячену періоду ДіПі, М. Климчак у статті «Культурно-мистецьке життя в таборах переміщених осіб» робить екскурс у культурно-мистецьку сторінку з табірної життя переміщених осіб із України, яким вдалося розвинути масштабне суспільно-громадське, видавниче, релігійне, політичне, культурно-освітнє та культурно-мистецьке життя. Зокрема, описано атмосферу післявоєнного часу, яку передали у своїх творах письменники, митці, театральні діячі, вчені, вчителі, представники інтелектуальної і творчої думки, що стало підґрунтям для майбутнього української діаспори (Климчак, М. 2019).

У дисертаційному дослідженні О. Подобєд «Культурне життя та повсякдення переміщених осіб і біженців з України у Західній Німеччині (друга половина 1940-х рр.)» докладно розглянуто культурне та повсякденне життя переміщених осіб і біженців із України у Західній Німеччині у другій половині 1940-х рр.; з'ясовано різні теоретичні підходи до понять «культура» та «повсяк-

денне життя»; визначено формулювання термінів «переміщені особи» та «біженці»; переміщені особи та біженці з України розглядаються як соціально-психологічне явище; з'ясовано причини міграції українців у роки Другої світової війни та визначено їх правовий статус; проаналізовано розвиток української освіти та науки у повоєнній Західній Німеччині, заснування українцями й функціонування в таборах низки навчальних закладів і наукових інституцій; досліджено культурно-мистецьке, релігійне, спортивне, повсякденне життя українців; зроблено висновки про те, що українська культура епохи ДіПі творилася у взаємодії з національними культурами представників інших етносів, які перебували у таборах (Подобед, О. 2018).

Виклад основного матеріалу. У травні 1945 р. на території Німеччини та Австрії перебувало 16 млн іноземців, переважно полонених, робітників або колишніх в'язнів із Франції, Бельгії і Нідерландів, повернення додому яких було справою кількох тижнів. Понад 2,5 млн східних європейців не поспішали на Батьківщину, де закріплювався тоталітарний режим. Переважна більшість із них зазнала репатріації до СРСР у 1945 р., унаслідок чого у Західній Німеччині залишилося близько 220 тис. українців. Станом на кінець 1946 р. однією з найчисельніших національних груп були українці – понад 200 тис. осіб, стільки ж було євреїв, частка поляків складала близько 500 тис. осіб. Відповідно до статистичних даних, 65 % українців розміщувалися в таборах, а 35 % – орендували кімнати чи квартири (Липовецький, С. 2023, с. 7).

З 1945 р. біженців тимчасово розселяли у таборах для переміщених осіб. Під житло виділяли вцілілі після війни громадські приміщення – казарми, школи чи замки. У 1947 р. в американській, британській та французькій зонах окупації Німеччини та Австрії діяло 796 таборів, із яких 125 були призначені для українців. Люди з малими дітьми проживали у темних підвалах та на бетонних долівках. Найбільше українських біженців і переміщених осіб мешкало в американській зоні окупації Німеччини (Баварія і Гессен), де вони становили понад 50 % усіх українців, в англійській зоні (Північний Райн-Вестфалія і Нижня Саксонія) українців було 25 %, а у французькій зоні (Райнланд-Пфальц) – лише 5 %, ще 15 % українців опинилися в Австрії. Для запобігання примусовій репатріації до СРСР частина українців приховувала своє етнічне походження і записувала себе поляками, а частина росіян –

українцями. Також відбувався постійний рух біженців і переміщених осіб як усередині Західної Німеччини, так і поза її межі (з однієї зони окупації до іншої, з одного табору до іншого, із Австрії до Західної Німеччини, зі Східної до Західної Німеччини, із Західної Німеччини за океан). Примітно, що Адміністрація Об'єднаних Націй для допомоги та відбудови не проводила статистичних досліджень за національним принципом, а брала до уваги державну приналежність. Тому частину вихідців із СРСР, особливо у 1946–1947 рр., записували безвідносно до їхньої національності в рубриці «радянські», «польські» чи «чеські» громадяни або ж «бездержавні» (Липовецький, С. 2023, с. 8).

Упродовж 1946–1947 рр. у 125 таборах трьох зон окупації, у яких загалом перебувало близько 98 тис. осіб, діяли такі українські культурно-освітні та громадські структури: 454 майстерні, 417 фахових курсів, 305 осередків громадських організацій, 148 парохій, 90 народних шкіл, 90 церковних братств, 64 дитячих садків, 61 бібліотека, 60 хорів, 51 драматичний гурток, 50 крамниць, 38 професійних шкіл, 38 кооперативів, 33 гімназії, 21 оркестр, 5 гімназійних курсів, 4 професійних театри, 3 балети, 2 лялькових театри, 2 дитячих балети. У 1946–1947 рр. у цих таборах було проведено низку українських культурних подій: 2 339 рефератів, 1 859 драматичних вистав, 1 501 концерт, 638 академій, 71 виставку народного мистецтва (Подобед, О. 2018, с. 212).

Якщо протягом 1945 – середини 1950 рр. українські біженці та переміщені особи перебували під опікою міжнародних організацій Адміністрації Об'єднаних Націй для допомоги та відбудови та Міжнародної організації у справах біженців, то з 1 липня 1950 р. вони перейшли під німецьку адміністрацію й економіку. У зв'язку з цим зазнав змін їх правовий статус – за законом від 25 квітня 1951 р. вони стали «іноземцями без батьківщини» (нім. *heimatloser Ausländer*) (Подобед, О. 2018, с. 77).

Згідно з «Рамковим статутом для українського табору», затвердженим Центральним представництвом української еміграції, кожен табір мав чітку організаційну структуру, до складу якої входили адміністрація та структурні підрозділи – референтури. Мешканці кожного табору обирали таборову раду, що складалася з певної кількості членів (спочатку 1 член на 100 виборців, згодом 1 член на 150–160 виборців), і призначали коменданта, якому допомагали референти (харчовий, фінансовий, культурно-освітній). Окрім таборо-

вої поліції, також діяв громадський суд. Територія табору поділялася на блоки. Копіткою була діяльність фінансової референтури – кожен табір мав свій бюджет, що затверджувався таборовою радою. Його наповнювали самі таборяни, він складався із прибутків від реалізації продукції, виготовленої у таборових майстернях та вирощених на таборових городах, відсотків від продажу квитків на таборові концерти й театральні вистави, прибутків від діяльності таборового готелю, оренди таборової стайні, а також податку таборян, які працювали поза табором. Таким чином, із таборового бюджету покривали видатки на утримання культурно-освітніх організацій (дитячих садків, шкіл, фахових та мовних курсів), ремонт таборових приміщень, провадили меценатську діяльність (допомагали українцям, позбавленим опіки міжнародних організацій). Працювати можна було у численних таборових майстернях, дехто влаштувався в американські установи чи на німецькі підприємства. Умови проживання в таборах були важкими – у невеликих кімнатах мешкали зазвичай дві–три родини, як виняток – одна. У залах розташовувалися десятки родин (100–150 осіб), яких розділяли на так звані кімнати «стінами» із килимів. В окремих таборах був щоденний ритуал – на зборах зачитували важливі накази команди табору, співали гімн та молитву, в інших таборах збиралися з нагоди національних свят (Липовецький, С. 2023, с. 9).

Активності сприяла молодість і відсутність зайнятості – майже 80 % переміщених осіб були віком від 15 до 49 років. Близько 40 % української молоді в таборах переміщених осіб були охоплені участю у молодіжних організаціях: 18 % – у Спілці Української Молоді (СУМ), 10 % – Пласті, 7 % – Раді Фізичної Культури, 5 % – Християнській асоціації молодих людей (УМСА-УWSCA) (Липовецький, С. 2023, с. 10).

Соціальний склад українських емігрантів на початок 1946 р. був таким:

- в американській зоні Німеччини: селяни – 30 %, робітники – 34 %, особи з вищою освітою – 23 %, інші – 13 %;
- у британській зоні Німеччини: селяни – 44 %, робітники – 35 %, особи з вищою освітою – 8 %, інші – 13 %;
- в Австрії: селяни – 41,5 %, робітники – 22,5 %, особи з вищою освітою – 14%, інші – 22% (Подобед, О. 2018, с. 82).

У таборах створювали навчальні заклади і музеї, мистецькі колективи та спортивні команди. Упродовж шести років видали 718 книжок

українською мовою загальним накладом 1,8 млн примірників. Одним із показових був табір переміщених осіб у Аугсбургу (Німеччина), де у колишніх казармах проживали майже 3 тис. українців. Вони мали дитячий садок, народну школу, гімназію, 3 фахових школи, 4 фахових курси, театр, 2 хори, оркестр, балет народних танців, 2 бібліотеки. Діяли Український архів-музей, філія Українського вільного університету, Інститут живих мов, кооператив, 6 крамниць, 14 майстерень, 2 парохії, 3 церковних братства, 14 громадських організацій. Упродовж перших двох років існування табору було проведено 291 драматичну виставу, 72 концерти, 120 лекцій, 6 виставок народного мистецтва. Також там була проведена акція на підтримку Української повстанської армії (УПА) – у повоєнний час опоненти бандерівців заперечували існування збройного опору в Україні. Ситуація змінилася лише восени 1947 р., коли до Баварії рейдом прийшли перші похідні групи УПА, яких таборяни зустрічали з транспарантами «Слава бійцям і командирам УПА!» (Липовецький, С. 2023, с. 10).

У 1947 р. кордони для біженців відкрила Бельгія – країна потребувала шахтарів, адже після закінчення війни там бракувало місцевих чоловіків. До Бельгії подалося багато наддніпрянців, які боялися репатріації до СРСР. Невдовзі почали впускати іноземців й інші країни – найпопулярнішими напрямками стали США і Канада. Наприклад, створена у Києві у 1941 р. капела бандуристів імені Тараса Шевченка, що опинилася у таборах переміщених осіб в Інгольштадті та Регенсбургу (Німеччина), на зламі 1948–1949 рр. у повному складі емігрувала до США. До 1952 р. проіснувало лише два табори переміщених осіб (Липовецький, С. 2023, с. 11).

З травня 1945 р. до 1950 р. у таборах переміщених осіб у трьох зонах Німеччини, в Австрії, а також серед українських військовополонених Італії і Великої Британії з'явилося понад 500 періодичних видань, позначених іменами письменника Уласа Самчука¹, письменника, політич-

¹ Улас Олексійович Самчук (1905–1987) – письменник, журналіст, публіцист, редактор, лауреат Української Моголянсько-Мазепинської Академії Наук, член уряду Української Народної Республіки в екзилі. З 1945 р. – голова літературної організації Мистецький український рух (МУР). У 1948 р. емігрував до Канади, де заснував Об'єднання українських письменників у діаспорі «Слово» і Світовий конгрес українців.

ного діяча Івана Багряного², поета, літературного критика Юрія Клена³, письменника, публіциста, літературного критика Євгена Маланюка⁴, письменника Тодося Осьмачки⁵, письменниці-неокласика Катрі Гриневич⁶, мовознавця, літературного та театрального критика Юрія Шереха (Шевельова)⁷, поета, перекладача, прозаїка Ігоря Качуров-

² *Іван Багряний* (Іван Павлович Лозов'яга) (1906–1963) – поет, прозаїк, драматург, публіцист, журналіст, політичний діяч. Навчався в Київському художньому інституті. Відбував заслання на Далекому Сході за звинуваченням «у проведенні контрреволюційної агітації». У 1945 р. емігрував до Німеччини. Голова Української національної ради, заступник президента Української Народної Республіки в екзилі. У 1962 р. був номінований на Нобелівську премію з літератури.

³ *Юрій Клен* (Освальд-Еккард Бургардт) (1891–1947) – поет, перекладач, літературний критик. Навчався у Київському університеті Святого Володимира. Викладав в Українському вільному університеті в Празі. З 1931 р. жив у Німеччині. Головний редактор літературного журналу «Літаври».

⁴ *Євген Філімонович Маланюк* (1897–1968) – письменник, поет, культуролог-енциклопедист, публіцист, літературний критик, мистецтвознавець, перекладач, сотник Армії УНР. Навчався в Українській господарській академії в Подєбрадах (Чехословаччина). З 1944 р. жив у Німеччині, у 1949 р. емігрував до США, де став почесним головою об'єднання українських письменників «Слово».

⁵ *Теодосій (Тодось) Степанович Осьмачка* (1895–1962) – прозаїк, поет, перекладач, педагог, громадський і політичний діяч. Навчався у Київському інституті народної освіти. У 1944 р. емігрував до Праги, у 1948 р. переїхав до США, де брав активну участь в емігрантській українській діяльності, входив до організації «Творчий український рух». На його творчість вплинув символізм, експресіонізм, неоромантизм.

⁶ *Катерина Василівна Гриневич* (Банах) (1875–1947) – письменниця та освітянка. Діячка жіночого руху на Галичині, очільниця Союзу українок. У 1944 р. емігрувала до Німеччини. Виробила власний стиль письма, її мова дещо архаїзована, збагачена давньоруською лексикою, взірцями давньої календарно-обрядової поезії.

⁷ *Юрій Володимирович Шевельов (Шнайдер)* (1908–2002) – славіст-мовознавець, історик української літератури, літературний і театральний критик, активний учасник діаспорного наукового та

ського⁸, поета Богдана Кравціва⁹, письменниці, скульпторки, малярки Оксани Лятуринської¹⁰, архітектора, графіка, мистецтвознавця Володимира Січинського¹¹ та ін. (Климчак, М. 2019, с. 57).

Центром українського культурного життя в еміграції стала Баварія, яка відійшла до аме-

культурного життя української еміграції. Закінчив Педагогічний інститут професійної освіти у Харкові. У 1944 р. емігрував до Німеччини. Професор Гарвардського, Колумбійського університетів. Автор науково обґрунтованої періодизації хронології історії української мови.

⁸ *Ігор Васильович Качуровський* (1918–2013) – поет, перекладач, прозаїк, літературознавець, педагог, радіожурналіст. Навчався в Курському педагогічному інституті. У 1943 р. емігрував на Захід. У 1948 р. переїхав до Аргентини. Літературний оглядач української редакції «Радіо Свобода». Член об'єднання українських письменників (ОУП) у еміграції «Слово», Спілки аргентинських письменників SADE (Sociedad Argentina de Escritores), Національної спілки письменників України.

⁹ *Богдан-Юрій Миколайович Кравців* (1904–1975) – поет, перекладач, редактор, критик. Дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (НТШ), Української вільної академії наук (УВАН), редколегії «Енциклопедії українознавства». З 1944 р. жив у Німеччині, у 1949 р. емігрував до США. Автор 11 збірок поезій, член ОУП «Слово», активний діяч українського націоналістичного руху, активіст Української військової організації, Союзу української націоналістичної молоді. Перший крайовий провідник Організації українських націоналістів (ОУН) на західноукраїнських землях.

¹⁰ *Оксана Михайлівна Лятуринська* (1902–1970) – малярка, скульпторка, писанкарка, письменниця, поетка, громадська діячка. Навчалася у Карловому університеті, Українській студії пластичного мистецтва, Чеській високій художньо-промисловій школі. У 1949 р. емігрувала до США, де брала участь у діяльності ОУП «Слово».

¹¹ *Володимир Юхимович Січинський* (1894–1962) – архітектор, графік, мистецтвознавець, бібліограф, маляр, історик мистецтва, вчений, педагог, дійсний член НТШ. Навчався в Інституті цивільних інженерів у Петербурзі. У 1949 р. емігрував до США. Автор проектів іконостасів, престолів, ківотів, надгробків в українському стилі. Написав низку праць з історії українського мистецтва: про стиль модерн, графіку, народну архітектуру, орнаментику, кераміку.

риканської зони окупації. Офіційно Мистецький Український Рух (МУР) виник 25 вересня 1945 р. у Фюрті поблизу Нюрнберга. Його виникненню передувала низка подій – двом молодим літераторам Леоніду Лиману та Леоніду Полтаві вдалося вивезти з Пляуена, що мав опинитися під радянською окупацією, до Регенсбургу шрифти видавництва «Дозвілля». Але трапилося так, що шрифти використали для випуску газети «Слово» редактора Свирида Довгала, а письменникам сказали, що вони зможуть користуватися шрифтами лише тоді, коли створять ширшу організацію. Хоча нове об'єднання виникло швидко, необхідних видавничих засобів воно не отримало через опір еміграційних політичних кіл, та змушене було друкуватися у різних місцях. Основу МУР склали Юрій Шевельов (Шерех), Іван Багряний, Юрій Косач¹², Іван Майстренко¹³ Віктор Петров (Домонтович)¹⁴, Ігор Косецький¹⁵, головою організації було обрано Уласа Самчука та прийнято декларацію організації. За час її діяльності

¹² *Юрій Миколайович Косач (1908–1990)* – поет, прозаїк, драматург, редактор. Навчався у Варшавському університеті. У 1944 р. опинився в Німеччині, у 1949 р. емігрував до США, де очолив редакцію нью-йоркської української літературної газети «Обрії». Його творчу спадщину складають прозові, поетичні твори, драми, літературно-критичні й публіцистичні статті.

¹³ *Іван Васильович Майстренко (1899–1984)* – громадсько-політичний діяч, історик, економіст, політолог, публіцист, вчений. У 1944 р. емігрував до Німеччини, де видавав місячник «Вперед», книжки з історії революційного руху та економіки України. Працював в Українському технічно-господарському інституті (Німеччина).

¹⁴ *Віктор Платонович Петров (Домонтович) (1894–1969)* – письменник, філософ, соціальний антрополог, літературний критик, археолог, історик і культуролог, доктор історичних та філологічних наук. Навчався у Київському університеті. Започаткував жанри українського інтелектуального роману та романізованої біографії. У 1947–1949 рр. викладав в Українському вільному університеті в Мюнхені.

¹⁵ *Ігор Косецький (Мерзляков Ігор В'ячеславович) (1913–1983)* – письменник-модерніст, перекладач, критик, літературознавець, режисер, видавець. Навчався у Російському інституті театрального мистецтва у Москві. У 1942 р. вивезений на роботи до Німеччини, де заснував видавництво «На горі», що спеціалізувалося на виданні перекладної літератури українською мовою та української поезії.

(1945–1948 рр.) було проведено три з'їзди та три практичних конференції, випущено одне число альманаху «МУР. Література. Мистецтво. Критика» (видавництво «Прометей», Новий Ульм, 1946 р.), три збірники літературно-мистецької проблематики (видавнича спілка «Українське слово»), п'ять чисел «Літературного зошита» (як додаток до газети «Українські Вісті», 1947 р.), також друкували «Малу бібліотеку МУРу» й мали спеціальну видавничу марку «Золота Брама», яку могла надати Видавнича Комісія МУРу. Загальна кількість членів організації за роки діяльності сягала понад 70 осіб. Організація об'єднувала письменників із різними поглядами на долю української літератури (Стасіневич, Є. 2023, с. 17).

Незалежність МУР від партій позбавила його потужної видавничої бази, тому спочатку обмежилися малим обсягом – при інших газетах («Час» і «Наше життя») почали випускати «Малу Бібліотеку МУРу». Першими були надруковані роботи Юрія Клена (вступ до «Попелу імперій»), Уласа Самчука (розділи з «Юности Василя Шеремети»), Ігоря Костецького («Оповідання про переможців») та Юрія Косача («Ноктюрн б-моль»). Згодом з'явилися місцеві журнали «Рідне слово» (Мюнхен), «Заграда» (Авгсбург), «Похід» (Гайденава). Також у Австрії видавалися «Звено» під редакцією Володимира Кримського та «Літаври» під редакцією Юрія Клена. У 1946 р. почали видаватися «Збірники літературно-мистецької проблематики МУР» – матеріал, заснований на літературно-мистецьких дискусіях, що проводилися на з'їздах та конференціях членів організації. Представники руху намагалися створити альманахи, кожен із яких мав свою тему й напрям – перший був присвячений романтизму та експресіонізму, другий – реалізму. У другій половині 1947 р. з'явився місячник «Арка» за редакцією Віктора Домонтовича (Петрова), а від січня 1948 р. – Юрія Шереха (Шевельова). Усього вийшло 11 чисел у 9 випусках. У червні 1948 р. журнал припинив своє існування (Климчак, М. 2019, с. 57).

Важливим джерелом інформації для переміщених осіб були радіопередачі, що транслювалися з Мюнхена, а інформаційні листки стали початком еміграційної преси. Писані від руки або на друкарській машинці аркуші виконували роль настінних газет, згодом з'явилися бюлетені. Заснували ці перші видання у 1945 р. вихідці з Харківщини, які перебували у таборі у Ваймарі. 22 квітня 1945 р. мешканці табору читали «Короткі вісті». З 12 травня до 14 червня 1945 р.

українською мовою тут виходили «Короткі радіо-ві звіти» та окремі листки «Інформація», друковані на друкарській машинці. Із Ваймара видавничу справу було перенесено до Гресфельду, оскільки місто відійшло під радянську зону окупації, і небажання та страх повернення до тоталітарного режиму змусило українців шукати притулку в інших зонах. В Авгсбурзі 4 травня 1945 р. вийшло перше число «Громадського бюлетеня української колонії Авгсбургщини», згодом з'явилися «Радіо-Вісті». У цих виданнях повідомлялося про організаційне життя громади (Климчак, М. 2019, с. 58).

Місцем заснування повноцінних пресових видань українською мовою можна вважати Мюнхен, де було засновано кілька наукових установ, зокрема Український Вільний Університет. Ці видання відображали політичні погляди представників політичної хвилі еміграції. Захоплення газетними листками перенеслося навіть на кораблі, що везли біженців до Америки й інших країн. У невеличких за обсягом листках рідною мовою повідомлялося про погоду над Атлантикою, давалися поради емігрантам. Ці листки привіз із собою до Чикаго перший архівар музею Олекса Ганкевич¹⁶. Цікавим є і те, що поруч із привітанням капітана англійською мовою подавався технічний паспорт корабля, а новини адресувалися пасажиром на їхніх мовах (Климчак, М. 2019, с. 58).

Українська Спілка Образотворчих Мистців (УСОМ) постала у Мюнхені на початку 1947 р. і діяла до 1951 року. УСОМ об'єднувала митців різних мистецьких напрямів, які тоді жили переважно у таборах переміщених осіб у Німеччині й Австрії – головою був Едвард Козак. УСОМ влаштувала кілька виставок, брала участь у міжнародній виставці, організованій Адміністрацією Об'єднаних Націй для допомоги і відбудови у Німецькому Національному Музеї у Мюнхені (1947 р.), видала 2 випуски багатолістрованого журналу «Українське Мистецтво» (редактор Михайло Дмитренко) і кілька альбомів та монографій. Мюнхен, Геттінген, Мітєнвальд, Бертхесгаден, Регенсбург, Нойбоєрн були осередками

¹⁶ Олекса Ганкевич (1906–1969) – громадський діяч, музейник, меценат, повітовий провідник ОУН. Навчався у Львівському університеті. З 1944 р. перебував у еміграції у Німеччині, де управляв українською народною школою. У 1949 р. переїхав до США. Діяльний у Пласті, громадських організаціях, один із засновників Українського народного музею в Чикаго.

мистецької активності, де творили: художник та іконописець Петро Андрусів¹⁷, художниця Марія Гарасовська-Дачишин¹⁸, художник, графік, кераміст Яків Гніздовський¹⁹, художник, графік, мистецтвознавець Святослав Гординський²⁰, скульптор Григорій Крук²¹, художник, графік Петро Холодний²², художник і карикатурист Ед-

¹⁷ Петро Стефанович Андрусів (1906–1981) – художник, живописець, графік, ілюстратор, іконописець, педагог, громадський діяч. Випускник Варшавської академії мистецтв. У 1947 р. емігрував до США, де досліджував давньоруську та козацьку добу. Працював в ілюстративній графіці. У 1952 р. разом із іншими українськими художниками-емігрантами створив у Нью-Йорку Об'єднання митців-українців в Америці (ОМУА).

¹⁸ Марія Станіславівна Гарасовська-Дачишин (1911–2000) – живописець. Член Українського мистецького об'єднання. Закінчила Краківську академію мистецтв. Одна із засновниць мистецького об'єднання «Зарево» (Краків). У 1949 р. емігрувала до США. Авторка постімпресіоністських пейзажів та портретів, ілюстрацій до книжок.

¹⁹ Яків Якович Гніздовський (1915–1985) – художник, графік, кераміст, мистецтвознавець. Навчався у Варшавській академії мистецтв. У 1949 р. емігрував до США. Автор понад 300 гравюр (ксилографій, офорт та ліногравюр). Член редколегії журналу екслібрисів Великої Британії, член Американського товариства аматорів і творців книжкового знака, постійний кореспондент журналу «Замітки з мистецтва» ОМУА.

²⁰ Святослав Ярославович Гординський (1906–1993) – художник, графік, мистецтвознавець, поет, перекладач, редактор, журналіст. Навчався в академії Жульєна і Модерній академії Фернана Леже у Парижі. У 1944 р. емігрував на Захід, згодом – до США. Співзасновник ОМУА. Автор релігійних та жанрових композицій.

²¹ Григорій Якович Крук (1911–1988) – скульптор, графік. Навчався у Краківській академії мистецтв. З 1945 р. викладав у Мюнхенській академії мистецтв. Автор понад 300 скульптур і 1 000 малюнків класично-академічного напрямку – самобутнього народного, експресивного, динамічного з природними формами й рухами.

²² Петро Петрович Холодний (1902–1990) – маляр, графік. Випускник Варшавської академії мистецтв. У 1950 р. емігрував до США. Почесний член ОМУА. Творив вітражі, мозаїки, ікони у стилі кубізму, конструктивізму, монументальної іконографії у неовізантійському стилі.

вард Козак²³, художник, графік Євзебій Ліпещький²⁴, художниця Зоя Лісовська-Нижанківська²⁵, художник Осип Танасевич²⁶, іконописець Михайло Осінчук²⁷, маляр, книжковий графік, театральний декоратор Василь Перебийніс²⁸, скульптор

²³ *Едвард Теодорович Козак* (1902–1992) – карикатурист, гуморист, художник, письменник, іконописець, редактор, видавець. Навчався у Львівській художній школі Олекси Новаківського. З 1944 р. очолював Українську спілку образотворчих мистців у таборах для переміщених осіб у Німеччині. З 1948 р. видавав гумористичний журнал «Лис Микита». У 1951 р. емігрував до США. Відомий художник-карикатурист.

²⁴ *Євзебій Олександрович Ліпещький* (1889–1970) – живописець, графік, театральний художник, реставратор, педагог, громадський діяч. Навчався у Баварській академії художніх мистецтв та Віденській академії художніх мистецтв. З 1940 р. жив у Німеччині. Автор батальних картин, пейзажів, портретів українських письменників, історичних осіб, діячів культури і мистецтва, поєднував академізм, реалізм, сецесію, імпресіонізм.

²⁵ *Зоя Робертівна Лісовська-Нижанківська* (1927 – по т.ч.) – живописець, графік. Закінчила Лондонську і Римську академії мистецтв. З 1955 р. проживає у Швейцарії. Авторка урбаністичних пейзажів, натюрмортів, композицій із людськими фігурами з українською тематикою в іконах, вітражах. Виконує ікони у стилі модернізму, поєднуючи традиційну іконографію, експресіонізм із елементами примітивізму.

²⁶ *Осип Танасевич* (1914–1993) – художник. Професор Торговельної школи у Бучачі. Викладав малярство у Німеччині, згодом у США. Засновник СУМА. Організував музичний гурток, хор, драматичний гурток при СУМА, курси кераміки та різьби.

²⁷ *Михайло Іванович Осінчук* (1890–1969) – художник-монументаліст, іконограф, графік, живописець. Навчався у Краківській академії мистецтв. Член Наукового товариства імені Шевченка. У 1944 р. емігрував до Німеччини, у 1947 р. – до США. Почесний голова ОМУА. Автор ілюстрацій для творів українських письменників, екслібрисів, ікон, портретів та історичних композицій у стилі станкового живопису.

²⁸ *Василь Перебийніс* (1896–1966) – маляр, книжковий графік, театральний декоратор. Навчався у Петербурзькій і Краківській академіях мистецтв. Творив портрети, пейзажі, натюрморти у стилі класицизму, реалізму, кубізму, конструктивізму.

Михайло Дзіндра²⁹ та ін. (Климчак, М. 2019, с. 59).

У резолюції з'їзду УСОМ було чітко визначено 10 напрямів, перший із яких декларував головне завдання: «З одного боку – зберігати і продовжувати творити ті форми українського національного мистецтва, що сьогодні можуть бути розвинені в Україні, з другого – репрезентувати українську культуру перед чужинцями», – зазначено в альманасі «Українське мистецтво» (Мюнхен, 1947 р.) Хроніка таборових виставок переважно обмежувалася територією свого табору та не завжди відповідала тому рівневі, до якого прагнули митці. Як повідомлялося у альманасі «Українське мистецтво» (Мюнхен, 1947 р.): «У своїй більшості вони були складені з усього, що попадалося під руки – передусім із народного мистецтва і виробів таборових майстерень, рідше із суто мистецької індивідуальної творчості – малярства, графіки, різьби» (Климчак, М. 2019, с. 59).

Висновки. По завершенню Другої світової війни у Європі на територіях Західної Німеччини опинилося понад 2 млн тимчасово переміщених осіб із України. Переважна більшість із них у 1945 р. зазнала репатріації до СРСР. Станом на кінець 1946 р. однією з найчисельніших національних груп у таборах тимчасово переміщених осіб були українці – близько 220 тис. осіб.

Попри життєві негаразди вихідці з України організували у таборах культурно-мистецьке, наукове та освітнє життя. Саме цей факт підтверджує думку про позитивні ментальні особливості українського народу, який, перебуваючи у складних життєвих обставинах, не проходить докорінної асиміляції із навколишнім чужим для спільноти середовищем, а гуртується навколо ідеї та вмело організовує власний культурно-мистецький діаспоральний простір, щоб передати молодим поколінням історичну спадщину, культуру, традиції та вірування.

Провідними напрямками культурного життя у таборах для українських переміщених осіб і біженців стали: видавнича діяльність Мистецького Українського Руху, який очолив У. Самчук; тран-

У 1947 р. переїхав до Великої Британії. Член Ради Союзу Українців у Великій Британії.

²⁹ *Михайло Васильович Дзіндра* (1921–2006) – художник, графік, скульптор, архітектор. Навчався у львівській «Мистецько-промисловій школі». У 1951 р. емігрував до США. Творив у напрямі реалістичної пластики, модернізму, асоціативної і абстрактної скульптури.

сляція радіопередач про життя української громади рідною мовою; діяльність Української Спілки Образотворчих Мистців, яку очолив Е. Козак, що репрезентувала українську музичну, театральну та художню культуру в світі.

Релігійне життя, набувши організаційних форм, консолідувало українців, сприяло збереженню національної пам'яті та підйому національно-патріотичного духу, а спільне святку-

вання національних, сімейно-побутових свят, літературних вечорів, ювілеїв культурних діячів відіграло велике значення у збереженні історичної пам'яті та мало виховне значення для молоді. Діячі мистецтва, опинившись на Заході, не лише не втратили свою самобутність, а й зробили вагомий внесок у розвиток повноцінної української культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Дорошенко, В. (1949). Культурно-освітня праця в таборах і для таборів. *Сьогочасне й минуле: Вісник українознавства*. Ч. 1–2, с. 51–55.

Климчак, М. (2019). Культурно-мистецьке життя в таборах переміщених осіб. *Збірник наукових праць «Мистецтво. Культура. Освіта»*. Вип. 2, с. 56–60.

Ковпак, В. (2016). *Інформаційно-комунікаційна діяльність післявоєнної української еміграції: смислова матриця ідеї нації*: дис. ... д-ра наук: 27.00.01 – Теорія та історія соціальних комунікацій. Запоріжжя, 480 с.

Липовецький, С. (2023). Скитальці. *Локальна історія*. Вип. № 5, с. 6–15.

Міхасюта, О. (2006). *Діяльність міжнародних організацій у справах біженців у країнах Західної Європи (20–90-ті роки ХХ ст.)* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 – Всесвітня історія). Чернівці, 20 с.

Павленко, М. (1979). *Біженці та переміщені особи в політиці імперіалістичних держав (1945 – 1949 рр.)*. Київ: Наукова думка, 124 с.

Подобєд, О. (2018). *Культурне життя та повсякдення переміщених осіб і біженців з України у Західній Німеччині (друга половина 1940-х рр.)*: дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України. Черкаси, 549 с.

Скородинський, Е. (1949). Релігійне життя в таборах. *Сьогочасне й минуле: Вісник українознавства*. Ч. 1–2, с. 46–51.

Стасіневич, Є. (2023). МУР, стіни і спроби порозуміння. *Локальна історія*. Вип. № 5, с. 16–21.

Стрільчук, Л. (2016). Просвітницька діяльність української інтелігенції в таборах для переміщених осіб у західних окупаційних зонах (1944 – 1951 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Історичні науки»*. Вип. № 3, с. 69–74.

Теодорович, Ю. (1960). *Під патронатом великого митрополита: нарис навчально-виховної праці Української Народної Школи імені Митрополита Андрея Шептицького в Регенсбургу. Німеччина 1945 – 1949*. Чикаго: Друкарня українсько-американської видавничої спілки в Чикаго, 78 с.

Шерех, Ю. (1949). Мова української еміграції в Німеччині (1945 – 1948). *Сьогочасне й минуле: Вісник українознавства*. Ч. 1–2, с. 38–45.

REFERENCES

Doroshenko, V. (1949). Kulturno-osvitnia pratsia v taborakh i dlia taboriv [Cultural and educational work in camps and for camps]. *Sohochasne y mynule: Visnyk ukrainoznavstva*. Ch. 1–2, s. 51–55. [In Ukrainian].

Klymchak, M. (2019). Kulturno-mystetske zhyttia v taborakh peremishchenykh osib [Cultural and artistic life in the camps of displaced persons]. *Zbirnyk naukovykh prats «Mystetstvo. Kultura. Osvita»*. Vyp. 2, s. 56–60. [In Ukrainian].

Kovpak, V. (2016). *Informatsiino-komunikatsiina diialnist pisliavoiennoi ukrainskoi emihratsii: smyslova matrytsia idei natsii* [Information and communication activities of the post-war Ukrainian emigration: the semantic matrix of the idea of the nation]. (Doctoral thesis). Zaporizhzhia, 480 s. [In Ukrainian].

Lypovetskyi, S. (2023). Skytaltsi [Wanderers]. *Lokalna istoriia*. Vyp № 5, s. 6–15. [In Ukrainian].

Mikhasiuta, O. (2006). *Diialnist mizhnarodnykh orhanizatsii u spravakh bizhentsiv u krainakh Zakhidnoi Yevropy (20–90-ti roky XX st.)* [Activities of international organizations in the field of refugees in the countries of Western Europe (20-90s of the 20th century)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Chernivtsi, 20 s. [In Ukrainian].

Pavlenko, M. (1979). *Bizhentsi ta peremishcheni osoby v politytsi imperialistychnykh derzhav (1945 – 1949 rr.)* [Refugees and displaced persons in the policy of imperialist states (1945 – 1949)]. Kyiv: Naukova dumka, 124 s. [In Ukrainian].

Podobied, O. (2018). *Kulturne zhyttia ta povsiakdennia peremishchenykh osib i bizhentsiv z Ukrainy u Zakhidnii Nimechchyni (druha polovyna 1940-kh rr.)* [Cultural life and everyday life of displaced persons and refugees from Ukraine in West Germany (second half of the 1940s)]. (Doctoral thesis). Cherkasy, 549 s. [In Ukrainian].

Skorodynskyi, E. (1949). Relihiine zhyttia v taborakh [Religious life in the camps]. *Sohochnasne y mynule: Visnyk ukrainoznavstva*. Ch. 1–2, s. 46–51. [In Ukrainian].

Stasinevych, Ye. (2023). MUR, stiny i sproby porozuminnia [MUR, walls and attempts at understanding]. *Lokalna istoriia*. Vyp. № 5, s. 16–21. [In Ukrainian].

Strilchuk, L. (2016). Prosvitnytska diialnist ukraïnskoi intelihtentsii v taborakh dlia peremishchenykh osib u zakhidnykh okupatsiinykh zonakh (1944–1951 rr.) [Educational activities of the Ukrainian intelligentsia in camps for displaced persons in the western occupation zones (1944 – 1951)]. *Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Seriiia «Istorychni nauky»*. Vyp. № 3, s. 69–74. [In Ukrainian].

Teodorovych, Yu. (1960). *Pid patronatom velykoho mytropolyta: narys navchalno-vykhovnoi pratsi Ukraïnskoi Narodnoi Shkoly imeni Mytropolyta Andreia Sheptytskoho v Rehensburgu. Nimechchyna 1945 – 1949* [Under the patronage of the great metropolitan: an outline of the educational work of the Ukrainian People's School named after Metropolitan Andrey Sheptytskyi in Regensburg. Germany 1945 – 1949]. Chykyago: Drukarnia ukraïnsko-amerykanskoi vydavnychoi spilky v Chykyago, 78 s. [In Ukrainian].

Sherekh, Yu. (1949). Mova ukraïnskoi emigratsii v Nimechchyni (1945 – 1948) [The language of Ukrainian emigration in Germany (1945 – 1948)]. *Sohochnasne y mynule: Visnyk ukrainoznavstva*. Ch. 1–2, s. 38–45. [In Ukrainian].

Ariadna SOROKIVSKA-OBIKHOD

Philosophy Doctor

*Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy
(Lviv, Ukraine)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4413-9480>

Email: ariadnasor@ukr.net

**CULTURAL LIFE OF UKRAINIANS IN CAMPS
FOR TEMPORARY DISPLACED PERSONS IN THE TERRITORY OF COUNTRIES
OF WESTERN EUROPE IN THE FIRST POST-WAR YEARS (1945–1947)**

The article describes the cultural life of Ukrainians in camps for temporarily displaced persons on the territory of Western Europe in the post-war years (1945–1947), the main directions of which were: publishing, educational activities, development of art, theatre, sports, creation of cultural, religious, scientific centres, public organizations. Out of the 2.5–3 million Ukrainians, most of whom were repatriated to the USSR in 1945, about 220,000 Ukrainians remained in West Germany. Cultural, artistic, scientific and educational life flourished in the camps. Ukrainians managed not to assimilate, but with joint efforts built Ukraine in miniature, preserved and multiplied it, forming a new political Ukrainian diaspora, whose descendants passed on the historical heritage to the generations of independent Ukraine and contributed to the formation of modern Ukrainian identity.

The purpose of the study is to investigate the cultural life and everyday life of Ukrainian displaced persons and refugees in the countries of Western Europe in the second half of the 1940s as a social group in the context of European history.

It was West Germany in the first post-war years that became the second home for many Ukrainians, the place where part of the third wave of emigration was formed and a large Ukrainian community was formed - representatives of different regions of Ukraine met here, as well as those Ukrainians who, as early as the 1920s and 1930s were forced to leave their homeland. Often these were people with different political experiences and with different views on the "Ukrainian question" - Galicians and Transnistrians, right-wing and left-wing, UPA and Red Army men, simple peasants and intellectuals, who worked together.

Keywords: temporarily displaced persons, DP, cultural life, Ukrainian emigration, Western Europe, post-war period.

Василь ШЕВЧУК

доктор історичних наук, професор
Національний університет оборони України
(Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9060-3507>
Електронна пошта: voyen_ist@ukr.net

Сергій ТАЛАУР

кандидат військових наук,
старший науковий співробітник
Національний університет оборони України
(Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9394-4294>
Електронна пошта: stalaur@ukr.net

Олексій ПОКОТИЛО

кандидат історичних наук, старший дослідник
Національний університет оборони України
(Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1136-5123>
Електронна пошта: voyen_ist@ukr.net

**ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ЦЕНТРУ ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ОБОРОНИ УКРАЇНИ
ІЗ ВИВЧЕННЯ ПЕРЕБІГУ Й ДОСВІДУ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ
(2014–2024)**

У статті здійснений наукознавчий аналіз діяльності науково-дослідного центру воєнної історії Національного університету оборони України із вивчення російсько-української війни з 2014 року. До історіографічного доробку Центру віднесено науково-дослідні роботи, монографії, дисертаційні дослідження, інформаційні бюлетені, навчальні посібники, дослідницькі проекти, історичні нариси, наукові статті. Розглядається тематична спрямованість досліджень та результати наукових пошуків. Науково-дослідний центр воєнної історії зосереджувався на дослідженнях застосування Збройних Сил України в антитерористичній операції (операції Об'єднаних сил) на території Донецької та Луганської областей, при відбитті та стримуванні широкомасштабного вторгнення російської федерації в Україну; вивченні та узагальненні бойового досвіду застосування українських військ (сил) у російсько-українській війні.

Ключові слова: воєнна історія, історіографія, наукознавство, Національний університет оборони України, науково-дослідний центр військової історії, російсько-українська війна, гібридна війна.

Постановка проблеми. 30 серпня 2014 р. відповідно до спільної директиви Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних Сил України у складі Національного університету оборони України (далі – Університет) створено науково-дослідний центр воєнної історії (далі –

Центр). З 2023 р. науковий підрозділ увійшов до складу навчально-наукового інституту воєнної історії Університету.

За десять років існування Центр розгорнув воєнно-історичні дослідження, забезпечував наукове супроводження освітнього процесу за воєн-

но-історичним напрямом, підготовку наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації. Російсько-українська війна активізувала дослідження причин війни, характеру протистояння, досвіду Збройних Сил України у відсічі та стримуванні російської агресії, у кінцевому результаті – систематизацію та аналіз досвіду воєнного мистецтва, аналогів якого не існує в історії Європи після 1945 року.

Основною формою провадження досліджень за згаданою тематикою стали планові науково-дослідні роботи (НДР) «Застосування» та «Вторгнення» (з 2022 р.), навколо яких консолідувалися інтелектуальні зусилля співробітників Центру та запрошених практиків військової справи. Кваліфікаційний підхід до розв’язання дослідницьких завдань підсилювався і тим, що персонал Центру в цілому укомплектований фаховими військовими істориками з науковими ступенями та вченими званнями з історичних та військових наук, значним досвідом військової та державної служби, роботи у секторі безпеки та оборони України на командно-керівних, науково-організаційних та науково-педагогічних посадах (Шевчук, В., Грицюк, В., Пашкова, О., Новікова, В., Талаур, С., Салата, С. & Стасюк, Ю. 2024, с. 46–59).

Відповідно, на основі матеріалів та науково-аналітичних узагальнень НДР, особистих здобутків науковців готувалися монографії, історичні нариси, наукові статті й доповіді з актуальних проблем воєнної історії, навчально-методична література для слухачів вищих військових навчальних закладів. Поряд із цим, співробітники Центру, за дорученням вищих органів військового управління, брали участь у підготовці проектів доктринальних і розпорядчих документів з питань інституювання та організації воєнно-історичної роботи у Збройних Силах України (Шевчук, В., Грицюк, В., Пашкова, О., Новікова, В., Талаур, С., Салата, С. & Стасюк, Ю. 2024, с. 23–24).

Активно розвивалося наукове співробітництво Центру з іншими військовими науковими установами та вищими військовими навчальними закладами, профільними установами НАН України, встановлювалися міжнародні наукові зв’язки Центру. Фахове наукове видання «Воєнно-історичний вісник», видання якого покладено на Центр, стало точкою консолідації й співпраці дослідників значущих для ЗС України проблем воєнної історії 2014–2024 років.

Зазначимо, що з нагоди 10-ї річниці створення Центру актуалізувалася необхідність у наукознавчому та історіографічному аналізі й узагальненні

досвіду науково-організаційної та дослідницької діяльності підрозділу в інтересах поглибленого вивчення становлення (інституювання) воєнно-історичних досліджень в Україні та її Збройних Силах, осмислення й проблемно-тематичного корегування змісту подальших студій у царині воєнної історії та у її теоретико-методологічній сфері.

Метою статті є наукознавчий (історіографічний) аналіз організації та змісту науково-дослідної діяльності Центру з вивчення перебігу російсько-української війни з метою удосконалення актуальних воєнно-історичних досліджень в інтересах узагальнення досвіду всебічного застосування Збройних Сил України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія заснування та діяльність Центру, результати досліджень його науковців про російсько-українську війну ще не знайшла докладного історіографічного вивчення. Разом з тим, їх діяльність та результати їх роботи відображалися в окремих працях, науково-популярних виданнях. Зокрема, у дисертаційному дослідженні «Створення та розвиток системи воєнно-історичної роботи у Збройних Силах України (1991–2020 рр.)» колишній начальник воєнно-історичного відділу наукової структури Генерального штабу ЗС України, кандидат історичних наук, полковник Віталій Бідний зауважив, що, незважаючи на обмежену штатну чисельність, Центр активно долучився до роботи з узагальнення досвіду застосування ЗС України в антитерористичній операції (далі – АТО) та операції Об’єднаних сил (далі – ООС) на території Донецької та Луганської областей. Найважливішими результатами роботи колективу Центру стали звіти про виконання науково-дослідних робіт про застосування Збройних Сил України в АТО/ООС. Окрім завдань, пов’язаних із освітнім процесом Університету, Центр виконував оперативні завдання наукового характеру за дорученням Міністерства оборони України, Генерального штабу ЗС України, тісно взаємодіяв із провідними цивільними і військовими науковими установами України, а також налагоджував співробітництво з дослідницькими центрами іноземних держав (Бідний, В.А. 2021, с. 12).

Нарис становлення та провідних напрямів діяльності Центру, персонального внеску його науковців уперше вміщено в ювілейному виданні (Шевчук, В., Грицюк, В., Пашкова, О., Новікова, В., Талаур, С., Салата, С. & Стасюк, Ю. 2024). Як зазначалося у вітальному слові начальника Університету, доктора військових наук, гене-

рал-полковника М. Коваля капітальні наукові видання, окремі публікації Центру здобули належну професійну та суспільно-політичну оцінку як в українській гуманітаристиці, так і у зарубіжних професійних колах, наукових центрах Північноатлантичного блоку (Шевчук, В., Грицюк, В., Пашкова, О., Новікова, В., Талаур, С., Салата, С. & Стасюк, Ю. 2024, с. 2–3).

Виклад основного матеріалу. Упродовж 10 років особовий склад Центру здійснював фундаментальні наукові та науково-практичні дослідження російсько-української війни. Серед *магістральної тематики досліджень* можна виокремити такі:

- історія російсько-української війни, її хронологія та наукова періодизація;
- розроблення методологічних засад дослідження та історіографії проблеми;
- міжнародно-політичні чинники та дипломатична сторона конфлікту;
- досвід бойового застосування та всебічного забезпечення родів військ (сил) Збройних Сил України в антитерористичній операції/операції Об'єднаних сил;
- міжнародна дипломатична підтримка та військово-технічна допомога Україні;
- український добровольчий та волонтерський рух;
- інформаційно-психологічне протиборство у рамках конфлікту (війни);
- світовий досвід творення та функціонування системи вивчення та узагальнення бойового досвіду та особливості впровадження цієї системи у Збройних Силах України;
- політика держави-агресора щодо населення тимчасово окупованих територій України та його окремих категорій.

Доцільно охарактеризувати *досвід міжнародних контактів Центру*. Зокрема, науковці Центру запозичували досвід демократичних країн Європи та передають свій досвід, беручи участь у спільному українсько-норвезькому дослідницькому проєкті «Україна і тотальна оборона», який вивчає досвід протидії Україні гібридній агресії російської федерації, відповідно до угоди про співробітництво з Норвезьким оборонним коледжем. Триває співпраця з військовими навчальними закладами та дослідницькими установами країн-членів ЄС і НАТО.

Із застосуванням хронологічно-проблемного принципу вивчення джерел співробітники Центру реалізовували *багатоетапні НДР, присвячені досвіду застосування військових частин (підроз-*

ділів) ЗС України у стримуванні та відсічі збройної агресії рф проти України. Вже перша науково-дослідна робота з шифром «Застосування» була виконана Центром у 2015 р. і отримала позитивну оцінку зацікавлених структур військового управління. Результати досліджень були оперативно впроваджені в освітній процес Університету. Назагал, за роки діяльності Центр у якості головного виконавця підготував дев'ять НДР. Основні їх результати викладено у серії колективних монографій із грифом обмеження доступу. Крім того, окремі науковці Центру брали участь в якості співвиконавців НДР, що виконуються іншими структурними підрозділами Університету.

Значну увагу співробітники Центру приділили *методологічним засадам дослідження та історіографії проблеми* (Веденєєв, Д., Сегеда, С. & Стасюк, Ю. 2017; Сегеда, С., Веденєєв, Д. & Стасюк, Ю. 2017; Сегеда, С., Веденєєв, Д. & Левченко, С. 2024), *теоретичному осмисленню принципів властивостей та інновацій збройного конфлікту на Сході України*. Встановлено, зокрема, що йому були притаманні нетрадиційні форми і способи ведення війни: так званої гібридної, яка ведеться цинічно, без офіційного оголошення, сполучає за єдиним задумом воєнно-політичні, військові, спеціальні, інформаційно-когнітивні та інші методи й прийоми. Більш розлого сутнісні засади гібридної війни та її конкретні прояви у збройному конфлікті на Сході України у 2014–2022 рр. розкривалися в теоретичній частині планових НДР та монографій.

Осмислення *сутності сучасної гібридної війни*, зокрема, було розвинуто докторами історичних наук С. Сегедою і В. Шевчуком у концептуальній статті «Гібридна війна Росії проти України: історичний вимір». Вчені, зокрема, довели, що у війні проти України росія зробила ставку на «п'яту колону». Гібридна війна, яку рф почала проти України, охопила політичну, ідеологічну, економічну, етноконфесійну та інші сфери (Сегеда, С. & Шевчук, В. 2019).

Проблематика «гібридних» (неконвенційних) війн, походження й розвиток їх стратегій та арсеналу підривних методів (передусім, в інформаційно-когнітивній та ментальній сферах) знайшла продуктивне розкриття у серії монографічних праць і статей дослідника історії спеціальних служб, сил спеціальних операцій та іррегулярних формувань, доктора історичних наук, полковника запасу Д. Веденєєва. Автор дослідив воєнно-історичну ретроспективу виникнення концептуальних та функціональних передумов

сучасної нетрадиційної (гібридної) конфліктності від давнини до завершення «холодної війни» (Веденєєв, Д. & Семенюк, О. 2020). Було проведено дослідження концептуальних засад й основних функціональних складових стратегії гібридних війн, що утворилися й пройшли апробацію у першій чверті XXI століття (Веденєєв, Д. & Семенюк, О. 2021). Новаторським з наукознавчого погляду стало дослідження особливостей розвитку в Україні науково-концептуальних візій, відповідних наукових установ й дослідницьких напрямів, зосереджених на вивченні організаційно-функціональних засад протидії інформаційно-психологічній зброї як знаряддя гібридної конфліктності (Веденєєв, Д. & Семенюк, О. 2022; Vedeneev, D. & Semenyuk, O. 2023).

Варто підкреслити, що самодостатнім та новаторським науковим здобутком Центру (передусім, доктора історичних наук, полковника у відставці В. Грицюка) стало *розроблення наукової періодизації АТО/ООС на Сході України, а згодом – і повномасштабної війни*. В її основу покладені характер воєнних дій, воєнно-політичні результати та наслідки антитерористичної операції та операції Об'єднаних сил на Сході України. У межах цих якісних періодів виділені фази і етапи, що відрізняються за характером і змістом бойових дій. Проблематика періодизації у подальшому знайшла свій розвиток в інших дослідженнях науковців Центру: статтях (Hrebenuk, M., Hrytsiuk, V. & Skriabin, O. 2018; Hrebenuk, M., Hrytsiuk, V. & Shchipanskiy, P. 2020a; Гребенюк, М., Грицюк, В. & Щипанський, П. 2020b; Грицюк, В. & Пашкова, О. 2024), колективних монографіях (Сиротенко, А. М. (за заг. ред.). 2020, с. 22–41), навчальних посібниках (Атаманенко, В., Близняк, М. & Войтович, Л. 2020), методичних рекомендаціях для викладачів історії освітніх закладів усіх рівнів.

Необхідність достовірного донесення до світової громадськості подій, що відбувалися на Сході України, обумовили підготовку науково-публіцистичного видання «Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014–2016 рр.)» (Руснак, І. С. (за заг. ред.). 2017). У виданні досліджено досвід участі Збройних Сил України, інших військових формувань та правоохоронних органів в антитерористичній операції, розкривається об'єктивна історія про окупацію росією частини Донецької і Луганської областей України.

Великого значення набуло вивчення досвіду Збройних Сил України у протидії російській

агресії. Зокрема, у лютому 2021 р. кандидат історичних наук, полковник С. Салата очолив одну із чотирьох робочих груп під керівництвом ГШ ЗС України для вивчення досвіду підготовки та ведення операції з деблокування Донецького аеропорту (26–31 травня 2014 р.). Архівна група під його керівництвом була призначена для визначення джерел, вивчення оперативних (бойових) та інших документів у Галузевому державному архіві МО України та узагальнення отриманої інформації. Результатом роботи груп узагальнення стало видання у 2021 р. публікації «Досвід та уроки бойових дій з деблокування Донецького аеропорту (26–31.05.2014)» (Пушняков, А., Подолян І., Грицюк, В., Корнійчук, С., Даценко, О., Салата, С., Островський, С. & Туровець, Р. 2021).

У наукових публікаціях кандидата історичних наук, полковника О. Нашивочнікова досліджувалися *причини та обставини, що сприяли вторгненню російських окупаційних військ на територію України* у 2014 році. Автор наводить власну точку зору на проблеми південно-східного регіону, що негативно вплинули на обороноздатність нашої держави (Нашивочніков, О. О. 2022a; Нашивочніков, О. О. 2022b). У подальшому досліджував *бойовий досвід видів Збройних Сил України в ході проведення антитерористичної операції на Сході України* (Нашивочніков, О. О. 2024). У своїх наукових працях він довів необхідність переосмислення поглядів на застосування українських підрозділів в умовах зміни характеру війни на тлі широкого розповсюдження використання роботизованої техніки у сучасних війнах і збройних конфліктах.

У Центрі започатковано *дослідження українських добровольчих формувань, волонтерського руху, сил територіальної оборони України*, які виступили на захист України від російської агресії. Серед дослідників одним із перших узагальнив історичний досвід становлення на бойову діяльність добровольчих формувань, підготував кілька дослідницьких праць та захистив з цієї проблеми кандидатську дисертацію підполковник Ю. Стасюк. Дослідник показав, що саме добровольці з Самооборони Майдану були в основі створення батальйонів, які з перших днів їх становлення зі зброєю в руках протистояли російській агресії на Сході України (Стасюк, Ю.М. 2018; Стасюк, Ю. & Чайковський, А. 2022).

Окремим напрямом студіювання кандидата історичних наук О. Пашкової стала *проблема деструктивного російського впливу на дитяче населення окупованих територій України*. Важ-

ливе місце в окупаційній політиці російської федерації, на думку дослідниці, відведено роботі з молоддю, що передбачає її милітаризацію через систему освіти і дозвілля (Pashkova, O. 2023a; Пашкова, О. 2023b; Pashkova, O. 2024). Милітаризація молоді спрямовувалася на унеможливлення подальшої соціалізації та адаптації місцевого населення в українському суспільстві у разі деокупації цих територій, підтримання лояльності до окупаційних адміністрацій та військово-політичного керівництва російської федерації, а також використання місцевого чоловічого населення як мобілізаційного ресурсу. Свідченням останнього стала загальна мобілізація, оголошена напередодні широкомасштабного вторгнення росії в Україну. Варто відзначити інтерес іноземних науковців до даної проблематики. Наукові студії, присвячені милітаризації дітей на окупованих територіях, О. Пашкова здійснює в рамках україно-норвежського науково-дослідного проекту «Соціоцентрична боротьба в Україні: військовий патріотизм, російський вплив та наслідки для європейської безпеки».

Широкомасштабне збройне вторгнення рф на територію України у лютому 2022 р. було спрямоване на досягнення країною-агресором психологічного ефекту раптовості задля повного завоювання України з наступним поділом її території та масовою чисткою цивільного населення. Перехід від гібридної фази війни до відкритого протистояння завчасно планувався кремлем у форматі блицкригу. Розпочавши у грудні 2021 р. відкриту дипломатичну ескалацію заявами про неприпустимість розширення НАТО, росія вирішила зробити ставку на несподіване вторгнення, заручившись підтримкою очільника Білорусі О. Лукашенка. Розширення НАТО, підготовка України до вступу в Альянс стала фальшивим приводом для виправдання війни проти України.

В. Грицюк та доктор історичних наук О. Лисенко (Інститут історії України НАНУ) сформулювали власні погляди на *генезу проблеми війни рф проти України* (Грицюк, В. & Лисенко, О. 2023). Стверджується, що росія вчинила злочини проти миру, воєнні злочини та злочини проти людяності, що має отримати адекватну юридичну оцінку в міжнародних судових інституціях. Науковці відмічають, що ідеологія, нав'язана російському суспільству правлячою путінською верхівкою, отримала назву «рашизм». Ядро рашизму становить культ національного лідера (вождя), котрий має повернути росії «велич» колишньої

Російської імперії та військово-політичну потужність СРСР.

Колектив Центру оперативно підготував історичний нарис «Відбиття широкомасштабного збройного вторгнення російської федерації в Україну (історичний нарис: лютий–березнь 2022 року)» (Коваль, М. В. (за заг. ред.). 2023a). Нарис побудований на опрацюванні офіційних щоденних «Звітів з узагальнення бойового досвіду, отриманого Збройними Силами України під час відбиття широкомасштабної збройної агресії російської федерації».

У підготовленій науковцями Центру *першій спеціальній воєнно-історичній монографії з історії повномасштабної війни* «Рік незламності: крах операції “Z”» проведено воєнно-історичний аналіз передумов та перебігу збройної агресії російської федерації, розкрито основні бойові події російсько-української війни (Коваль, М. В. (за заг. ред.). 2023b). На основі інформації аналітичних центрів ГШ ЗС України, Інституту досліджень війни США, експертних оцінок розкриті підготовка рф до широкомасштабного збройного вторгнення на територію України, його початок, проведення оборонних операцій Силами оборони України. У монографії висвітлено процес формування дипломатичної та військової коаліції країн світу, які стали надавати підтримку та допомогу Україні.

Предметом воєнно-історичного фахового аналізу ставали найбільш масштабні операції війни. Зокрема, у ході колективного дослідження було доведено, що Київська оборонна операція мала стратегічне значення, оскільки її результати суттєво змінили обстановку на головному стратегічному напрямку вторгнення та вплинули на подальший перебіг війни, змусили противника докорінно переглянути свої стратегічні задуми (Коваль, М., Щипанський, П., Кидонь, В. & Грицюк, В. 2023). Оборона столиці України продемонструвала здатність Збройних Сил України успішно протистояти значно чисельнішій армії противника, а на міжнародному рівні довела необхідність і доцільність надання політичної, економічної, військової допомоги нашій країні.

Розвиток міжнародного становища України та дипломатичної історії війни, воєнно-технічна підтримка України, у свою чергу, також стали об'єктом дослідження науковців Центру (Печенюк, І. & Новікова, В. 2023; Остапчук, О. & Новікова, В. 2024).

З перемогою під Києвом було уточнено завдання України у війні проти росії: за допомогою країн Заходу повністю звільнити україн-

ську територію від російських окупантів у межах 1991 р., визначених міжнародними договорами.

Під час Київської оборонної операції противник зіткнувся з новим явищем цієї війни – силами територіальної оборони (ТрО) України. Серед перших узагальнюючих праць про їх діяльність – дослідження С. Сегеди і доктора історичних наук, полковника В. Машталіра «Територіальна оборона України як феномен національної військової історії». Наукова новизна праці полягає у висвітленні умов створення та бойової діяльності формувань ТрО, розкритті тяглості національної військової думки до захисту своєї території. Автори довели, що лише за перші 10 діб від початку російського вторгнення до територіальної оборони в регіонах України вступили понад 110 тис. осіб, сформовано понад 450 добровольчих загонів територіальних громад (Сегеда, С. П. & Машталір, В. В. 2022).

Висновки. За період існування Центру її науковий колектив заслужено здобув статусу одного із провідних центрів розвитку в Україні воєнно-історичної галузі, її теоретико-методологічних засад, розроблення концептуальних та науково-організаційних засад воєнно-історичної роботи у Збройних Силах. Зусиллями співробітників вийшла низка монографій, фахових статей, започаткована щорічна Міжнародна науково-практична конференція «Українське військо: сучасність та історична ретроспектива», захищено низку профільних дисертацій. Поглибленої розробки здобули фонди Галузевого архіву МО України, інформаційно-аналітичні матеріали органів військового управління.

Суттєвим став внесок науковців Центру в узагальнення досвіду бойового застосування ЗС України в умовах війни нового концептуального типу, що змусила переглянути чимало із наявних теоретичних поглядів щодо сутності війн

XXI століття. Накопичений емпіричний матеріал відкриває перспективу теоретичних узагальнень та концептуалізації візії повномасштабної війни.

Результати досліджень науковців Центру знайшли своє відображення в планових науково-дослідних роботах, монографіях, дисертаційних дослідженнях, інформаційних бюлетенях, навчальних посібниках, дослідницьких проєктах, історичних нарисах, наукових статтях.

Розглянуті профільні дослідження були, переусім, зосереджені на історико-хронологічному аналізі застосування Збройних Сил України в АТО/ООС; перебігу відбиття широкомасштабного вторгнення рф в Україну; вивченні та узагальненні бойового досвіду застосування військ (сил) в російсько-українській війні.

У ході провадження досліджень співробітники Центру отримали нові наукові результати, а саме:

- визначили історичні аспекти сучасної гібридної війни росії проти України;
- здійснили опис хронології подій, що відбувалися в Автономній Республіці Крим та під час проведення антитерористичної операції/операції Об'єднаних сил на Сході України, та на їх основі розробили подальшу історичну періодизацію російсько-української війни;
- започаткували дослідження українських добровольчих формувань, волонтерського руху, сил територіальної оборони України;
- провели воєнно-історичний аналіз новітнього періоду збройної агресії російської федерації.

Викладений у статті наукознавчий матеріал може використовуватися в освітньому процесі вищих військових навчальних закладів, під час викладання воєнно-історичних дисциплін, при провадженні подальших досліджень російсько-української війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Hrebenuk, M., Hrytsiuk, V. & Shchipanskiy, P. (2020a). The Main Events of the Second Period of Armed Conflict in the East of Ukraine (05.09.2014 – 30.04.2018). *Codrul Cosminului*. XXVIII, No. 2, p. 357–378.

Hrebenuk, M., Hrytsiuk, V. & Skriabin, O. (2018). The Main Events of the First Period of Armed Conflict in the East of Ukraine (April - September 2014). *Codrul Cosminului*. XXIV, No. 2, p. 377–408.

Pashkova, O. (2023a). Militarization of the youth of the temporary occupied territories of the Donetsk and Luhansk regions as a systemic phenomenon. (Ed. M. Koval). *Theoretical and applied aspects of the Russian-Ukrainian war: hybrid aggression and national resilience*. Kharkiv: PC Technology center, p. 244–250.

Pashkova, O. (2024). Forced mobilization of student youth of the temporary occupied territories of Donetsk and Luhansk regions at the beginning of full-scale invasion of Russian Federation in Ukraine. *New Perspectives*. № 32 (2), p. 199–208.

Vedeneev, D. V. & Semenyuk, O. G. (2023). Розвиток в Україні наукових досліджень проблематики інформаційно-психологічного протиборства у військовій сфері. *International security studios: managerial, economic, technical, legal, environmental, informative and psychological aspects. International collective monograph*. Tbilisi: Georgian Aviation University, с. 1212–1227.

Атаманенко, В., Близняк, М. & Войтович, Л. (2020). *Нариси воєнно-політичної історії України*. Острого, 568 с.

Бідний, В. А. (2021). *Створення та розвиток системи воєнно-історичної роботи у Збройних Силах України (1991–2020 рр.)* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 – військова історія). Київ, 20 с.

Веденєєв, Д.В. & Семенюк, О.Г. (2020). *Формування концептуальних та функціональних передумов гібридної конфліктності як загрози національній безпеці України: ретроспективний аналіз*. К.: ДП «ІНФОТЕХ», 274 с.

Веденєєв, Д.В. & Семенюк, О.Г. (2021). *Розвиток концептуальних і науково-практичних поглядів на сутність неконвенційної (гібридної) конфліктності*. К.: ТОВ «Видавничий дім «АртЕк», 228 с.

Веденєєв, Д.В. & Семенюк, О.Г. (2022). *Розвиток в Україні науково-концептуальних та організаційно-функціональних засад протидії інформаційно-психологічній зброї як знаряддю гібридної конфліктності*. К.: ДП «Інфотек», 256 с.

Веденєєв, Д.В., Сегеда, С.П. & Стасюк, Ю.М. (2017). Започаткування та основні напрями наукової розробки проблеми бойового застосування частин (підрозділів) Збройних Сил України в 2014–2015 рр. у ході збройного конфлікту на Сході України. *Труди Університету*. № 3, с. 216–227.

Гребенюк, М., Грицюк, В. & Щипанський, П. (2020b). Історична періодизація антитерористичної операції на Сході України (14.04.2014–30.04.2018). *Український історичний журнал*. № 4, с. 176–191. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.04.176>

Грицюк, В. & Пашкова, О. (2024). Історична періодизація російсько-української війни: методологічні аспекти та наукові рефлексії. *Воєнно-історичний вісник*. № 1 (51), с. 5–15.

Грицюк, В. & Лисенко, О. (2023). Війна Російської Федерації проти України: воєнний, міжнародно-правовий, геополітичний та економічний виміри. *Український історичний журнал*. № 2, с. 5–33.

Коваль, М. В. (за заг. ред.). (2023a). *Відбиття широкомасштабного збройного вторгнення Російської Федерації в Україну (історичний нарис: лютий – березень 2022 р.)*. К.: НУОУ, 108 с.

Коваль, М. В. (за заг. ред.). (2023b). *Рік незламності: крах операції «Z»*. Київ : НУОУ, 296 с.

Коваль, М., Щипанський, П., Кидонь, В. & Грицюк, В. (2023). Стратегічний характер Київської оборонної операції (24 лютого – 2 квітня 2022 р.). *Український історичний журнал*. № 3 (570), с. 5–29. DOI: doi.org/10.15407/uhj2023.03.005.

Нашивочников, О. О. (2022a). Причини виникнення сепаратистських рухів на Донбасі у 2014 році. *Воєнно-історичний вісник*. № 1 (43), с. 83–96.

Нашивочников, О. О. (2022b). Соціально-економічний чинник як підґрунтя російського вторгнення на Донбас у 2014 році. *Воєнно-історичний вісник*. № 3 (45), с. 3–20.

Нашивочников, О. О. (2024). Бойове застосування високомобільних десантних військ Збройних Сил України (за військово-історичним досвідом антитерористичної операції 2014–2018 років). *Воєнно-історичний вісник*. № 2 (52), с. 15–22.

Остапчук, О. & Новікова, В. (2024). Міжнародна військово-технічна допомога Україні перед початком літнього контрнаступу сил оборони України у 2023 році. *Воєнно-історичний вісник*. № 1 (51), с. 70–77. DOI: doi.org/10.33099/2707-1383-2024-51-1-70-77.

Пашкова, О. (2023b). Воєнізовані табори для неповнолітніх на тимчасово окупованих територіях Донецької і Луганської областей: організаційний і змістовий аспекти роботи. *Український історичний журнал*. № 1 (568), с. 20–35. DOI: <https://doi.org/10.15407/ukristj.568.01.020>.

Печенюк, І. & Новікова, В. (2023). Сучасні інтеграційні процеси та участь у них України. *Nauka i Studia*. № 1 (146), с. 57–69.

Пушняков, А., Подолян, І., Грицюк, В., Корнійчук, С., Даценко, О., Салата, С., Островський, С. & Туровець, р. (2021). *Досвід та уроки бойових дій з деблокування Донецького аеропорту (26 – 31.05.2014)*. Київ : ГШ ЗС України, 92 с.

Руснак, І.С. (за заг. ред.). (2017). *Біла книга антитерористичної операції на сході України (2014–2016 рр.)*. Київ: МО України, 163 с.

Сегеда, С. П., Веденєєв, Д. В. & Левченко, С. М. (2024). Формування воєнно-наукової історіографії повномасштабної російсько-української війни. *Війна Росії проти України (лютий 2014 – лютий 2024 рр.). Стратегії репрезентації*. Монографія. Київ: Енциклопедичне видавництво, с. 20–26.

Сегеда, С.П. & Шевчук, В.П. (2019). Гібридна війна Росії проти України: історичний вимір. *Наука і оборона*. № 1, с. 31–35. DOI 10.33099/2618-1614-2019-6-1-31-35.

Сегеда, С.П., Веденєєв, Д.В. & Стасюк, Ю.М. (2017). Методологічні засади комплексного військово-історичного дослідження перебігу збройного конфлікту на Сході України. *Труди Університету*. № 1, с. 230–238.

Сегеда, С. П. & Машталір, В. В. (2022). Територіальна оборона України як феномен національної військової історії. *Український історичний журнал*. № 4, с. 148–158. DOI: doi.org/10.15407/uhj2022.04.148.

Сиротенко, А. М. (за заг. ред.). (2020). *Воєнні аспекти протидії “гібридній” агресії: досвід України*. К.: НУОУ, 176 с.

Стасюк, Ю. & Чайковський, А. (2022). Усні свідчення осіб – добровольців українських добровольчих формувань як джерело знань (2014–2015 рр.). *Воєнно-історичний вісник*. № 2(44), с. 45–56.

Стасюк, Ю. М. (2018). *Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014–2015 рр.)*: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України. Переяслав-Хмельницький, 281 с.

Шевчук, В., Грицюк, В., Пашкова, О., Новікова, В., Талаур, С., Салата, С. & Стасюк, Ю. (2024). *Науково-дослідний центр воєнної історії (до 10-ї річниці створення)*. К. : НУОУ, 60 с.

REFERENCES

Atamanenko, V., Blyzniak, M. & Voitovych, L. (2020). *Narysy voienno-politychnoi istorii Ukrainy* [Essays on the military and political history of Ukraine]. Ostroh, 568 s. [in Ukrainian].

Bidnyi, V. A. (2021). *Stvorennia ta rozvytok systemy voienno-istorychnoi roboty u Zbroinykh Sylakh Ukrainy (1991–2020 rr.)* [Creation and development of the system of military-historical work in the Armed Forces of Ukraine (1991–2020)]. (Extended abstract of Candidate’s thesis). Kyiv, 20 s. [in Ukrainian].

Hrebenuik, M., Hrytsiuk, V. & Shchipanskiy, P. (2020a). The Main Events of the Second Period of Armed Conflict in the East of Ukraine (05.09.2014 – 30.04.2018). *Codrul Cosminului*. XXVIII, No. 2, p. 357–378. [In English].

Hrebenuik, M., Hrytsiuk, V. & Shchipanskiy, P. (2020b). Istorychna periodyzatsiia antyterrorystychnoi operatsii na Skhodi Ukrainy (14.04.2014–30.04.2018) [Historical periodization of Antiterrorist Operation in the East of Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 4, s. 176–191. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.04.176>. [in Ukrainian]

Hrebenuik, M., Hrytsiuk, V. & Skriabin, O. (2018). The Main Events of the First Period of Armed Conflict in the East of Ukraine (April - September 2014). *Codrul Cosminului*. XXIV, No. 2, p. 377–408. [In English].

Hrytsiuk, V. & Lysenko, O. (2023). Viina Rosiiskoi Federatsii proty Ukrainy: voiennyi, mizhnarodno-pravovyi, heopolitychnyi ta ekonomichni vymiry [Russia’s war against Ukraine: military, international legal, geopolitical and economic dimensions]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 2, s. 5–33. [in Ukrainian].

Hrytsiuk, V. & Pashkova, O. (2024). Istorychna periodyzatsiia rosiisko-ukrainskoi viiny: metodolohichni aspekty ta naukovi refleksii [Historical periodization of the Russian Ukrainian war: methodological aspects and scientific reflections]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. № 1 (51), s. 5–15. [in Ukrainian].

Koval, M. V. (ed). (2023a). *Vidbyttia shyrokomasshtabnoho zbroinoho vtorhnennia Rosiiskoi Federatsii v Ukrainu (istorychnyi narys: liutyi – berezen 2022 r.)* [Repelling the large-scale armed invasion of the Russian Federation into Ukraine (historical essay: February – March 2022)]. К.: НУОУ, 108 s. [in Ukrainian].

Koval, M. V. (ed.). (2023b). *Rik nezlamnosti: krakh operatsii «Z»* [The Year of Invincibility: The Collapse of Operation Z]. Kyiv : NUOU, 296 s. [in Ukrainian].

Koval, M., Shchypanskiy, P., Kydon, V. & Hrytsiuk, V. (2023). Stratehichni kharakter Kyivskoi oboronnoi operatsii (24 liutoho – 2 kvitnia 2022 r.) [Strategic character of the Kyiv defensive operation (February 24 — April 2, 2022)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 3 (570), s. 5–29. DOI: doi.org/10.15407/uhj2023.03.005. [in Ukrainian].

Nashyvochnikov, O. O. (2022a). Prychyny vynyknennia separatystykykh rukhiv na Donbasi u 2014 rotsi [Causes of separatistic movements in Donbas in 2014]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. № 1 (43), s. 83–96. [in Ukrainian].

Nashyvochnikov, O. O. (2022b). Sotsialno-ekonomichniy chynnyk yak pidgruntia rosiiskoho vtorhnennia na Donbas u 2014 rotsi [Socio-economic factor as the basis of the Russian invasion of Donbas in 2014]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. № 3 (45), s. 3–20. [in Ukrainian].

Nashyvochnikov, O. O. (2024). Boiove zastosuvannia vysokomobilnykh desantnykh viisk Zbroinykh Syl Ukrainy (za viiskovo-istorychnym dosvidom) [Combat use of high-mobile landing troops of the Armed Forces of Ukraine (based on the military-historical experience of Anti-terrorist operation 2014–2018)] *Voienno-istorychnyi visnyk*. № 2 (52), s. 15–22. [in Ukrainian].

Ostapchuk, O. & Novikova, V. (2024). Mizhnarodna viiskovo-tekhnichna dopomoha Ukraini pered pochatkom litnoho kontrnastupu syl oborony Ukrainy u 2023 rotsi [International military and technical assistance to Ukraine prior to the beginning of summer counteroffensive of Ukrainian Defence Forces in 2023]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. № 1 (51), s. 70–77. DOI: doi.org/10.33099/2707-1383-2024-51-1-70-77. [in Ukrainian].

Pashkova, O. (2023a). Militarization of the youth of the temporary occupied territories of the Donetsk and Luhansk regions as a systemic phenomenon. (Red. M. Koval). *Theoretical and applied aspects of the Russian-Ukrainian war: hybrid aggression and national resilience*. Kharkiv: PC Technology center, s. 244–250. [in English].

Pashkova O. (2023b). Voienizovani tabory dlia nepovnolitnykh na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh Donetskoi i Luhanskoi oblasti: orhanizatsiyni i zmistovyi aspekty roboty [Military camps for minors in the temporary occupied territories of the Donetsk and Luhansk regions: organizational and content aspects of the work]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 1 (568), s. 20–35. DOI: https://doi.org/10.15407/ukristj.568.01.020. [in Ukrainian].

Pashkova, O. (2024). Forced mobilization of student youth of the temporary occupied territories of Donetsk and Luhansk regions at the beginning of full-scale invasion of Russian Federation in Ukraine. *New Perspectives*. № 32 (2), p. 199–208. [in English].

Pecheniuk, I. & Novikova, V. (2023). Suchasni intehratsiyni protsesy ta uchast u nykh Ukrainy [Modern integration processes and Ukraine's participation in them]. *Nauka i Studia*. № 1 (146), s. 57–69. [in Ukrainian].

Pushniakov, A., Podolian, I., Hrytsiuk, V., Korniiichuk, S., Datsenko, O., Salata, S., Ostrovskiy, S. & Turovets, R. (2021). *Dosvid ta uroky boiovykh dii z deblokuvannia Donetskoho aeroportu (26 – 31.05.2014)* [Donetsk Airport Relief Lessons Learned, May 26–31, 2014]. K. : HSh ZS Ukrainy, 92 s. [in Ukrainian].

Rusnak, I.S. (ed.). (2017). *Bila knyha antyterrorystychnoi operatsii na skhodi Ukrainy (2014 – 2016 rr.)* [White Book of Antiterrorist Operation in the East of Ukraine in 2014–2016]. Kyiv : MO Ukrainy, 163 s. [in Ukrainian].

Seheda, S. P. & Mashtalir, V. V. (2022). Terytorialna oborona Ukrainy yak fenomen natsionalnoi viiskovoi istorii [Territorial Defence of Ukraine as a phenomenon of national military history]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 4, s. 148–158. DOI: doi.org/10.15407/uhj2022.04.148. [in Ukrainian].

Seheda, S. P., Viedenieiev, D. V. & Levchenko, S. M. (2024). Formuvannia voienno-naukovoi istoriografii povnomasshtabnoi rosiisko-ukrainskoi viiny [Formation of military-scientific historiography of the full-scale Russian-Ukrainian war]. *Viina Rosii proty Ukrainy (liutyi 2014 – liutyi 2024 rr.). Stratehii reprezentatsii*. Kyiv: Entsyklopedychnе vydavnytstvo, s. 20–26. [in Ukrainian].

Seheda, S.P. & Shevchuk, V.P. (2019). Hibrydna viina Rosii proty Ukrainy: istorychnyi vymir. [Russia's hybrid war against Ukraine: a historical dimension]. *Nauka i oborona*. № 1, s. 31–35. DOI 10.33099/2618-1614-2019-6-1-31-35. [in Ukrainian].

Seheda, S.P., Viedenieiev, D.V. & Stasiuk, Yu.M. (2017). Metodolohichni zasady kompleksnoho viiskovo-istorychnoho doslidzhennia perebihu zbroinoho konfliktu na Skhodi Ukrainy [Methodological principles of a complex military-historical study of the armed conflict in the East of Ukraine]. *Trudy Universytetu*. № 1, s. 230–238. [in Ukrainian].

Shevchuk, V., Hrytsiuk, V., Pashkova, O., Novikova, V., Talaur, S., Salata, S. & Stasiuk, Yu. (2024). *Naukovo-doslidnyi tsentr voiennoi istorii (do 10-yi richnytsi stvorennia)* [Research Centre for Military History (the 10th anniversary of establishment)]. K. : NUOU, 60 s. [in Ukrainian].

Stasiuk, Yu. & Chaikovskiy, A. (2022). Usni svidehennia osib – dobrovoltsiv ukrainskykh dobrovolchkykh formuvan yak dzhereło znan (2014–2015 rr.) [Oral testimonies of volunteers of Ukrainian volunteer formations as a source of knowledge (2014–2015)]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. № 2(44), s. 45–56. [in Ukrainian].

Stasiuk, Yu. M. (2018). *Ukrainski dobrovolchi formuvannia: stvorennia ta funktsionuvannia (2014–2015 rr.)* [Ukrainian volunteer formations: creation and functioning (2014–2015)]. (Candidate's thesis). Pereiaslav-Khmelnitskyi, 281 s. [in Ukrainian].

Syrotenko, A. M. (ed.). (2020). *Voenni aspekty protydii "hibrydnoi" ahresii: dosvid Ukrainy* [Military Aspects Of Counteracting Hybrid Aggression: The Experience Of Ukraine]. K.: NUOU, 176 s. [in Ukrainian].

Vedeneev, D. V. & Semenyuk, O. G. (2023). Rozvytok v Ukraini naukovykh doslidzhen problematyky informatsiino-psykholohichnoho protyborstva u viiskovii sferi [The development of scientific research in Ukraine on the problems of informational and psychological warfare in the military sphere The development of scientific research in Ukraine on the problems of informational and psychological warfare in the military sphere]. *International security studios: managerial, economic, technical, legal, environmental, informative and psychological aspects. International collective monograph*. Tbilisi: Georgian Aviation University, s. 1212–1227. [in Ukrainian].

Viedienieiev, D.V. & Semeniuk, O.H. (2020). *Formuvannia kontseptualnykh ta funktsionalnykh peredumov hibrydnoi konfliktnosti yak zahrozy natsionalnoi bezpetsi Ukrainy: retrospektyvnyi analiz* [The formation of conceptual and functional prerequisites of hybrid conflict as a threat to the national security of Ukraine: a retrospective analysis]. K.: DP «INFOTEKH», 274 s. [in Ukrainian].

Viedienieiev, D.V. & Semeniuk, O.H. (2021). *Rozvytok kontseptualnykh i naukovopraktychnykh pohliadiv na sutnist nekonventsiinoi (hibrydnoi) konfliktnosti* [Development of conceptual and scientific and practical views on the essence of unconventional (hybrid) conflict]. K.: TOV «Vydavnychi dim «ArtEk», 228 s. [in Ukrainian].

Viedienieiev, D.V. & Semeniuk, O.H. (2022). *Rozvytok v Ukraini naukovokontseptualnykh ta orhanizatsiionofunktsionalnykh zasad protydii informatsiino-psykholohichnoi zbroi yak znariaddiu hibrydnoi konfliktnosti* [Development in Ukraine of scientific-conceptual and organizational-functional foundations of countering informational-psychological weapons as a tool of hybrid conflict]. K.: DP «Infotek», 256 s. [in Ukrainian].

Viedienieiev, D.V., Sehed, S.P. & Stasiuk, Yu.M. (2017). Zapochatkuvannia ta osnovni napriamy naukovoi rozrobky problemy boiovoho zastosuvannia chastyn (pidrozdiliv) Zbroinykh Syl Ukrainy v 2014–2015 rr. u khodi zbroinoho konfliktu na Skhodi Ukrainy [Initiation and main directions of scientific development of the problem of the combat use of units (subunits) of the Armed Forces of Ukraine in 2014–2015 during the armed conflict in Eastern Ukraine]. *Trudy Universytetu*. № 3, s. 216–227. [in Ukrainian].

Vasyl SHEVCHUK

*Doctor of Historical Sciences, Professor
The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9060-3507>
E-mail: voyen_ist@ukr.net*

Serhii TALAUR

*PhD of Military Sciences, Senior Researcher
The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9394-4294>
E-mail: stalaur@ukr.net*

Oleksii POKOTYLO

*PhD of Historical Sciences, Senior Researcher
The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1136-5123>
E-mail: voyen_ist@ukr.net*

**ACTIVITIES OF THE RESEARCH CENTRE FOR MILITARY HISTORY
OF THE NATIONAL DEFENCE UNIVERSITY OF UKRAINE
IN THE STUDY OF THE COURSE AND LESSONS
OF THE FULL-SCALE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (2014–2024)**

The article provides an abstract review of the works of the Research Centre for Military History of the National Defence University of Ukraine on the study of the russian-Ukrainian war since 2014. The authors' main works include scientific research works, monographs, dissertation studies, news letters, study guides, research projects, historical essays, and scientific articles. A summary review of the subject of the research results of the centre's scientists showed the focus of scientific research on the historical and chronological description of the use of the Armed Forces of Ukraine in the Anti-Terrorist operation on the territory of the Donetsk and Luhansk regions (operation of the United Forces), in repelling and deterring the large-scale invasion of the russian federation into Ukraine; study and generalization of the combat experience of the use of troops (forces) in the russian-Ukrainian war.

The authors focused attention on new scientific results obtained by scientists of the centre: definition of historical aspects of the modern hybrid war of russia against Ukraine; description of the chronology of the events of 2014–2019 that took place in the Autonomous Republic of Crimea and during the Anti-Terrorist operation/operation of the United Forces in the East of Ukraine and the development of the historical periodization of the Anti-Terrorist operation in the East of Ukraine; attracting new archival sources of reveal the participation of the Ukrainian people in the victory over Nazi Germany in the Second World War; initiation of a study of Ukrainian volunteer formations, the volunteer movement, territorial defence forces of Ukraine, organizational and substantive aspects of the occupation authorities' work with minors in the temporarily occupied territories of Donetsk and Luhansk regions; military-historical analysis of the latest period of armed aggression of the russian federation; expansion and clarification of the periodization of the armed aggression of the russian federation against Ukraine.

Keywords: *military history, historiography, scientific studies, National Defence University of Ukraine, research centre for military history, russian-Ukrainian war, hybrid war.*

9 грудня 2024 року відійшов у Вічність відомий вчений-історик, організатор науково-педагогічної діяльності, один із фундаторів вищої гуманітарної освіти у Збройних Силах України Василь Петрович Шевчук. Доктор історичних наук, професор Василь Шевчук з 2014 року працював на посаді головного наукового співробітника науково-дослідного центру воєнної історії Національного університету оборони України.

Василь Петрович народився у селі Гурівка Козятинського району Вінницької області 31 січня 1933 року. Закінчив історичний факультет Вінницького педагогічного інституту ім. М. Островського. Вчителював, пройшов строкову службу у Військово-Морському флоті.

З 1963 року професійна діяльність історика була пов'язана зі славетним Київським національним університетом імені Тараса Шевченка. Там він працював асистентом, доцентом кафедри історії КПРС, професором історичного факультету. Захистив у 1975 році докторську дисертацію. Особливо яскравою сторінкою професійної біографії педагога стала праця у 1983–1997 роках на посаді завідувача кафедри з викладання історії для студентів гуманітарних факультетів. Під орудою професора Василя Шевчука (з 1976 року) значно зріс науково-педагогічний потенціал кафедри, що прищепила історичні знання кільком поколінням українських фахівців-гуманітаріїв. Одночасно він читав лекційні курси для студентів та викладачів Лейпцизького університету та університету Санта-Клара (Куба), вів громадську роботу.

Із 1991 року Василь Петрович енергійно долучився до формування системи гуманітарної освіти офіцерських кадрів Збройних Сил суверенної України. Викладав у Київському військовому гуманітарному інституті, що з 1999 року увійшов до структури Національної академії оборони України, а з 2003 року Василь Шевчук працював професором кафедри інформаційно-пропагандистського забезпечення та військової журналістики гуманітарного факультету Національної академії оборони України. Особисто підготував низку навчальних посібників з історії України та національної державності для слухачів вищих військових закладів освіти.

З 2014 року Василь Шевчук брав активну участь у написанні низки планових науково-дослідних робіт, монографій та аналітичних матеріалів Національного університету оборони України з актуальних проблем воєнної історії та застосування Збройних Сил України. Вчений став автором понад 100 наукових та навчально-методичних праць з питань історії національного державотворення, соціально-політичної історії, воєнної історії, проблем забезпечення національної безпеки України.

Чимало було зроблено ним для підготовки науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації. У 2010–2021 роках очолював спеціалізовану вчену раду з присудження наукового ступеня кандидата наук

К 26.709.04 (20.02.22 – військова історія). З 2022 року був головою спеціалізованої вченої ради з присудження наукового ступеня доктора наук Д 26.709.04 (20.02.22 – військова історія). Як науковий керівник Василь Шевчук особисто підготував 10 докторів та понад 50 кандидатів наук. Вихованці Василя Петровича нині увійшли у когорту знаних та висококваліфікованих учених та педагогів.

До 2019 року Василь Шевчук працював головним редактором фахового видання Національного університету оборони України «Воєнно-історичний вісник», і надалі входив до його редакційної колегії. Крім того, упродовж майже 20 років (з 1993 р.) був членом редколегії та головним редактором «Наукових записок з української історії» Університету Григорія Сковороди в Переяславі.

Сумлінна праця Василя Шевчука відзначена низкою нагород: орденом Дружби народів, почесним званням Заслуженого працівника вищої школи Української РСР, орденом «За заслуги» III ступеня, почесним нагрудним знаком Головнокомандувача Збройних Сил України «За сприяння війську», медаллю «Золотий тризуб», іншими відомчими нагородами.

Упродовж 10 років Василь Петрович слугував справжнім стрижнем колективу науково-дослідного центру воєнної історії Національного університету оборони України, відігравав особливу роль у його науковому й творчому житті. Він щедро ділився унікальним і різнобарвним науково-організаційним досвідом, на високому методологічному рівні вирішував складні дослідницькі проблеми, важливі для зростання наукового потенціалу й кадрового рівня оборонного відомства. Попри поважний вік, подавав особистий приклад виняткової працездатності й наукової сумлінності.

Для нас доктор історичних наук, професор Шевчук Василь Петрович залишиться у споминах добрим старшим соратником, мудрим наставником і порадиником, носієм кращих традицій й надбань національної історичної школи. Вічна йому Пам'ять та Царство Небесне!

Колектив Національного університету оборони України

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

Кожна надіслана стаття має містити таку інформацію:

Шифр УДК (обов'язково)
DOI:

Ім'я та прізвище автора

*науковий ступінь, вчене звання, посада
Місце роботи; місто, країна (у дужках)
(усі відомості наводяться у називному відмінку
українською мовою)
ORCID, електронна пошта, номер телефону*

Наприклад:

УДК: 94(477)
DOI:

Микола Заболотний

*кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії,
Харківський національний університет
Повітряних Сил імені Івана Кожедуба
(Харків, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0000-0000-0000>
Електронна пошта: mz@gmail.com,
Номер телефону: +380960000000*

НАЗВА СТАТТІ (українською мовою)

Анотація українською мовою (до 600–800 знаків з пробілами).

Ключові слова українською мовою (від 5 до 8).

Текст статті

постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття;

формулювання мети статті (постановка завдання);

*виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.*

Статті оформлюються за науковим стилем Harvard Referencing style. Втім, з урахуванням вимог наукометричних баз Scopus і Web of Science, вихідні дані архівних і музейних джерел включаються не до загального списку використаних матеріалів, а до підрядкових посилань в кінці сторінки та оформлюються відповідно до ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне Посилання. Загальні положення та правила складання» К.: УкрНДНЦ, 2016. С. 13–15.

Наприклад:

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА:

Підрядкове посилання у кінці сторінки
(у тексті нумерацію посилань застосовувати наскрізь):

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 3959. Оп. 2. Спр. 12 (назва документу зі справи). Арк. 25.
2. ЦДАВО України. Ф. 3959. Оп. 2. Спр. 12 (назва документу зі справи). Арк. 27.
3. Державний Архів Львівської області (далі — ДАЛО). Ф. 3. Оп. 1. Спр. 70 (назва документу зі справи). Арк. 30.
4. ДАЛО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 70 (назва документу зі справи). Арк. 32.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

(в алфавітному порядку та їх посилання в тексті)

Наприклад:

Державний документ:

Посилання в тексті:

(Аналітична доповідь. 2018, с. 159).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 1):

Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році». (2018). Київ: НІСД, 1316 с.

Електронні ресурси (без автора):

Посилання в тексті:

(В Міністерстві оборони України буде створено Раду волонтерів. 2014).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 4):

В Міністерстві оборони України буде створено Раду волонтерів. (2014). URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2014/10/02/v-ministerstvi-oboroni-ukraini-bude-stvoreno-radu-volonteriv-general-polkovnik-valerij-geletej> [дата зверн.: 11.11.2020].

Електронні ресурси (з автором):

Посилання в тексті:

(Матяш, М. 2017).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 12):

Матяш, М. (2017). Одним із найбільш значущих результатів Революції Гідності стало виникнення волонтерського руху. Укрінформ, 14 жовтня 2017 року. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2324579-ukrainske-volonterstvo-avise-unikalnee-jomu-zavdacuemo-suverenitetom.html> [дата зверн.: 11.11.2020].

Кандидатська дисертація:

Посилання в тексті:

(Вашкович, В. В. 2018, с. 140).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 5):

Вашкович, В. В. (2018). *Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX — початок XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 — Історія України*. Харків, 220 с.

Автореферат дисертації:

Посилання в тексті:

(Волониць, В. С. 2007, с. 15).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 6):

Волониць, В. С. (2007). *Торговельно-комерційна діяльність греків-купців в Україні (середина XVII — XIX ст.)* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 — Історія України). Донецьк, 20 с.

Стаття в журналі з DOI:

Посилання в тексті:

(Новікова, В. Г. 2019, с. 39).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 13):

Новікова, В. Г. (2019). Місце та роль жінок у волонтерському русі в період проведення АТО (2014–2018). *Воєнно-історичний вісник*. № 2 (32), с. 38–50. DOI: <http://dx.doi.org/10.33099/2707-1383-2019-32-2-38-50>.

Стаття в журналі без DOI:

Посилання в тексті:

(Гозуватенко, С. П. 2015, с. 68).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 8):

Гозуватенко, С. П. (2015). Постать генерала Михайла Омелянович-Павленка за оцінками його сучасників. *Воєнно-історичний вісник*. № 1 (15), с. 64–71.

Матеріали конференцій:

Посилання в тексті:

(Пастернак, О. Д. 2020, с. 104–105).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 14):

Пастернак, О. Д. (2020). Трагедія Бабиного Яру у фокусі музейних джерел. *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива: Збірник матеріалів I Міжнародної науково-практичної конференції*. Київ, Україна, 27 листопада 2020 р. Київ: НУОУ, с. 104–105.

Закон України:

Посилання в тексті:

(Про внесення змін до деяких законів України щодо волонтерської діяльності. 2015).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 15):

Про внесення змін до деяких законів України щодо волонтерської діяльності: Закон України від 05.03.2015 р. № 246-VIII. (2015). *Відомості Верховної Ради України*. № 22. Ст. 146.

КНИГИ:

Один автор:

Посилання в тексті:

(Грицюк, В. М. 2010, с. 60).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 10):

Грицюк, В. М. (2010). *Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України*. Київ: НАН України. Інститут історії України, 150 с.

Два автори:

Посилання в тексті:

(Веденєєв, Д. В. & Биструхін, Г. С. 2006, с. 24).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 7):

Веденєєв, Д. В. & Биструхін, Г. С. (2006). *Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945)*. Київ: Генеза, 408 с.

Від трьох до шести авторів:

Посилання в тексті:

(Шуст, Р. М., Крижанівський, А. Л., Целуйко, О. П., Швець, В. Є., Вовчак, О. Д. & Комаринська, З. М. 2011, с. 125).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 23):

Шуст, Р. М., Крижанівський, А. Л., Целуйко, О. П., Швець, В. Є., Вовчак, О. Д. & Комаринська, З. М. (2011). *Гроші України*. Київ: УБС НБУ; Харків: ТОВ «Видавництво “Фоліо”», 502 с.

Багатотомне видання:

Посилання в тексті:

(Смолій, В. А. (ред.). 2011, с. 244).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 17):

Смолій, В. А. (ред.). (2011). *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження* (в 2 т., Т. 1). Київ: Ніка-Центр, 696 с.

Редактор (без автора):

Посилання в тексті:

(Станко, В. Н. (голов. ред.). 2002, с. 315).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 18):

Станко, В. Н. (голов. ред.). (2002). *Історія Одеси*. Одеса, 560 с.

Редактор і керівник авторського колективу:

Посилання в тексті:

(Сиротенко, А. М. (за заг. ред.). 2020, с. 120).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 19):

Сиротенко, А. М. (за заг. ред.). (2020). *Воєнні аспекти протидії «гібридній» агресії: досвід України: монографія*. Колектив авторів. К.: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 176 с.

Без автора (або ред. колегія):

Посилання в тексті:

(Смолій, В. А. (ред.). 2011, с. 318).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 16):

Смолій, В. А. (ред.). (2011). *Нариси історії української революції 1917–1921 років* (кн. 1). Київ: НВП «Видавництво “Наукова думка”» НАН України, 390 с.

Упорядники:

Посилання в тексті:

(Голько, О., Тучак, О. & Халак, Н. (упоряд.). 2014, с. 78).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 9):

Голько, О., Тучак, О. & Халак, Н. (упоряд.). (2014). *Українські жертви Волині 1938–1944 рр. у картах і таблицях. Володимир-Волинський район*. Львів, 96 с.

Автор і перекладач:

Посилання в тексті:

(Зомбарт, В. 2003, с. 68).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 11):

Зомбарт, В. (2003). *Євреї и хозяйственная жизнь*: авториз. перевод с немецкого Г. Гросман (ред. пер.). Київ: МАУП, 229 с.

Перевидання:

Посилання в тексті:

(Бойко, О. Д. 2014, с. 125–127).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 2):

Бойко, О. Д. (2014). *Історія України: Навчальний посібник* (5-е вид., доп.). Київ: Академвидав, 720 с.

Частина книги:

Посилання в тексті:

(Шевченко, В. В. 2011, с. 630).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 22):

Шевченко, В. В. (2011). Розвиток галузей промисловості. (Ред. В. А. Смолій). *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження* (в 2 т. Т. 1). Київ: Ніка-Центр, с. 626–632.

Стаття в збірнику наукових праць (один автор):

Посилання в тексті:

(Боровой, С. Я. 1982, с. 162).

В списку використаних джерел і літератури (див. у *References* позицію 3):

Боровой, С. Я. (1982). Особливості формування населення міст Південної України в дореформений період. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*. № 16, с. 63–68.

Стаття в збірнику наукових праць (двох і більше авторів):

Посилання в тексті:

(Шамрай, В. О. & Ольховський, М. А. 2015, с. 141).

В списку використаних джерел і літератури (див. у *References* позицію 20):

Шамрай, В. О. & Ольховський, М. А. (2015). Сучасний стан офіційного визнання волонтерської діяльності в Україні. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. № 4 (81), с. 139–144.

Посилання в тексті:

(Shchipsanskiy, P., Savchenko, V., Martyniuk, O. & Kostiuk, I. 2020, pp. 1302–1308).

В списку використаних джерел і літератури (див. у *References* позицію 21):

Shchipsanskiy, P., Savchenko, V., Martyniuk, O. & Kostiuk, I. (2020). Air defense planning from an impact of a group of unmanned aerial vehicles based on multi-agent modeling. *International Journal of Emerging Trends in Engineering Research*. Vol. 8. No. 4. pp. 1302–1308.

REFERENCES

(Транслітерований латиницею список використаних джерел і літератури
у тому порядку, що й в основному списку).

В квадратних дужках додається переклад назви книги чи статті англійською мовою. Вказується також мова оригіналу, наприклад: [in Ukrainian]; [in English], а не країну походження публікації [in USA]; або [in English] чи [in French], а не [in Canada]. **Увага!** Для видань, які мають офіційну назву англійською, наводиться саме вона.

Тексти українською мовою транслітеруються згідно з Постановою Кабміну України від 27.01.2010 № 55 «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» (<https://slovyk.ua/translit.php>).

Тексти російською мовою — за системою Департаменту США (http://shub123.ucoz.ru/Sistema_transliterazii.html).

REFERENCES

Analitichna dopovid do Shchorichnoho Poslannia Prezydenta Ukrainy do Verkhovnoi Rady Ukrainy “Pro vnutrishnie ta zovnishnie stanovyshche Ukrainy v 2018 rotsi” (2018). [Analytical Report to the Annual Address of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine “On the Internal and External Situation of Ukraine in 2018”]. Kyiv: NISS, 1316 s. [in Ukrainian].

Boiko, O. D. (2014). *Istoriia Ukrainy: Navchal'nyj posibnyk* [History of Ukraine: Textbook] (5th ed.). Kyiv: Akademydav, 720 s. [in Ukrainian].

Borovoi, S. Ya. (1982). Osoblyvosti formuvannia naseleння mist Pivdennoi Ukrainy v doreformeniy period [Features of population formation in the cities of Southern Ukraine in the pre-reform period]. *Istoriia narodnoho gospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrain's'koi RSR*. № 16, s. 63–68. [in Ukrainian].

V Ministerstvi oborony Ukrainy bude stvoreno Radu volonteriv. (2014). [A Council of Volunteers will be established in the Ministry of Defense of Ukraine]. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2014/10/02/v-ministerstvi-oboroni-ukraini-bude-stvoreno-radu-volonteriv-general-polkovnik-valerij-geletej> [Accessed: 11.11.2020]. [in Ukrainian].

Vashkovych, V. V. (2018). *Kupetstvo Kharkivs'koi hubernii (druha polovyna XIX — pochatok XX st.)* [Merchants of Kharkiv province (the second half of 19th — beginning of 20th century)]. (Candidate's thesis). Kharkiv, 220 s. [in Ukrainian].

Volonyts, V. S. (2007). *Torhovel'no-komertsijna diial'nist' hrekiv-kuptsiv v Ukraini (seredyna XVII–XIX st.)* [Trade and Commerce of the Greek Merchants in Ukraine (middle of XVII–XIX)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Donetsk, 20 s. [in Ukrainian].

Vyedyenyeyev, D. V. & Bystrukhin, H. S. (2006). *Mech i tryzub. Rozvidka i kontrrozvidka rukhu ukrayinskykh natsionalistiv ta UPA (1920–1945)*. [Sword and trident. Intelligence and counterintelligence of the movement of Ukrainian nationalists and the UPA (1920–1945)]. Kyiv: Geneza, 408 c. [in Ukrainian].

Hozuvatenko, S. P. (2015). Postat henerala Mykhaila Omelianovych-Pavlenka za otsinkamy yoho suchasnykiv [The figure of General Mikhail Omelyanovich-Pavlenko according to his contemporaries]. *Voiенно-istorychnyi visnyk*. № 1 (15), s. 64–71. [in Ukrainian].

Holko, O., Tuchak, O. & Khalak, N. (comps.). (2014). *Ukrains'ki zhertvy Volyni 1938–1944 pp. u kartakh i tablytsiakh. Volodymyr-Volyns'kyj rajon* [Ukrainian victims of Volhynia 1938–1944 in maps and tables. Volodymyr-Volynskyi district]. Lviv, 96 s. [in Ukrainian].

Hrytsyuk, V. M. (2010). *Stratehichni ta frontovi operatsiyi Velykoyi Vitcheznyanoyi viyny na terytoriyi Ukrayiny* [Strategic and frontline operations of the Great Patriotic War on the territory of Ukraine]. Kyiv: NAN Ukrayiny. In-t istoriyi Ukrayiny, 150 c. [in Ukrainian].

Zombart, V. (2003). *Evrei i zozyajstvennaya zhizn'* [Jews and economic life]: avtoriz. per. s nem. (G. Grosman, Trans.). Kyiv: MAUP, 229 s. [in Russian].

Matiash, M. (2017). Odnym iz naibilsh znachushchykh rezultativ Revoliutsii Hidnosti stalo vynyknennia volonterskoho rukhu [One of the most significant results of the Revolution of Dignity was the emergence of the volunteer movement]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2324579-ukrainske-volonterstvo-avise-unikalne-jomu-zavdacuemo-suverenitetom.html> [Accessed: 11.11.2020]. [in Ukrainian].

Novikova, V. H. (2019). Mistse ta rol zhinok u volonterskomu rusi v period provedennia ATO (2014–2018) [The place and role of women in the volunteer movement during the ATO (2014–2018)]. *Voiенно-istorychnyi visnyk*. № 2 (32), s. 38–50. DOI: <http://dx.doi.org/10.33099/2707-1383-2019-32-2-38-50>. [in Ukrainian].

Pasternak, O. D. (2020). Trahedii Babynoho Yaru u fokusi muzeinykh dzherel [The tragedy of Babyn Yar in the focus of museum sources]. *Ukrainske viisko: suchasnist ta istorychna retrospektyva: Zbirnyk materialiv I Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii*. Kyiv, Ukraina, 27 lystopada 2020 r. Kyiv: NUOU, s. 104–105. [in Ukrainian].

Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo volonterskoi diialnosti [On amendments to some laws of Ukraine on volunteering]: Zakon Ukrainy vid 05.03.2015 r. № 246-VIII. (2015). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 22, art. 146. [in Ukrainian].

Smolii, V. A. (ed.). (2011). *Narysy istorii ukrains'koi revoliutsii 1917–1921 rokiv* [Essays on the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921]. (Vol. 1). Kyiv: NVP «Vydavnytstvo “Naukova dumka”» NAN Ukrainy», 390 s. [in Ukrainian].

Smolii, V. A. (ed.). (2011). *Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia* [Economic history of Ukraine: Historical and economic research]. (Vol. 1). Kyiv: Nika-Tsentr, 696 s. [in Ukrainian].

Stanko, V. N. (ed.). (2002). *Istoriia Odesy* [History of Odessa]. Odesa, 560 s. [in Ukrainian].

Syrotenko A. M. (ed.). (2020). *Voienni aspekty protydii “hibrydni” ahresii: dosvid Ukrainy: monohrafiia* [Military aspects of counteracting “hybrid” aggression: the experience of Ukraine: a monograph]. Kolektyv avtoriv; K.: NUOU im. Ivana Cherniakhovskoho, 176 s. [in Ukrainian].

Shamrai, V. O. & Olkhovskiy M. A. (2015). Suchasnyi stan ofitsiinoho vyznannia volonterskoi diialnosti v Ukraini [The current state of official recognition of volunteering in Ukraine]. *Zovnishnia torhivlia: ekonomika, finansy, pravo*. № 4 (81), s. 139–144. [in Ukrainian].

Shchipanskiy, P., Savchenko, V., Martyniuk, O. & Kostiuk, I. (2020). Air defense planning from an impact of a group of unmanned aerial vehicles based on multi-agent modeling. *International Journal of Emerging Trends in Engineering Research*. Vol. 8. No. 4. pp. 1302–1308. [in English].

Shevchenko, V. V. (2011). Rozvytok haluzei promyslovosti [Development of industries]. (Red. V. A. Smolii). *Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia* (v 2 t. T. 1). Kyiv: Nika-Tsentr, s. 626–632. [in Ukrainian].

Shust, R. M., Kryzhanivskiy, A. L., Tseluiko, O. P., Shvets, V. Ye., Vovchak, O. D. & Komarynska, Z. M. (2011). *Hroshi Ukrainy* [Money of Ukraine]. Kyiv: UBS NBU; Kharkiv: Folio, 502 s. [in Ukrainian].

*Ім'я та прізвище автора латиницею
Науковий ступінь, вчене звання, посада,
Місце роботи; місто, країна (у дужках) —
англійською мовою у називному відмінку
(місто, країна)
ORCID*

Наприклад:

*Mykola Zabolotnyi
Candidate of Philosophical Sciences (Ph. D.),
Associate Professor,
Associate Professor of Department of Philosophy,
Ivan Kozhedub Kharkiv National University
of the Air Force
(Kharkiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0000-0000-0000>*

НАЗВА СТАТТІ (англійською мовою)

Анотація англійською мовою (від 1800 знаків з пробілами).

Ключові слова англійською мовою (від 5 до 8).

Вимоги до подання статті

1. За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.
2. Файл подання є документом Microsoft Word у форматі RTF.
3. Інтернет-посилання у тексті супроводжуються повними коректними адресами URL.
4. Якщо матеріали, на які посилається автор, мають DOI — він обов'язково вказується у списку літератури.
5. Текст набраний 14-м розміром кеглю з міжрядковим інтервалом 1,5; всі ілюстрації, графіки та таблиці, а також якісні фотографії розміщені безпосередньо у тексті, там, де вони повинні бути за змістом (а не у кінці документу).
6. Статті та інформацію про авторів надсилайте на офіційну пошту журналу: voeyn_ist@ukr.net з поміткою в полі «Тема» — «Матеріал для “Военно-історичного вісника”».
7. Обсяг рукопису (основного тексту статті, без анотацій, списку використаних джерел і літератури та references) не більше 20 тисяч знаків (з пробілами).
8. Стаття, що подається англійською мовою, її текст супроводжується анотацією (від 1800 знаків з пробілами) із зазначенням назви статті та відомостей про автора (прізвища та ініціалів, наукового ступеня, вченого звання, посади та місця роботи) українською мовою. Анотація англійською мовою має 600–800 знаків.
9. Скорочення та аббревіатури у тексті статті обов'язково мають бути розписаними повністю. *Наприклад: Науково-дослідний інститут (далі — НДІ), підводний човен (далі — пч).*
10. Як елемент комп'ютерного кодування текстів — нерозривний пробіл — використовувати у наступних випадках: між двома ініціалами і між ініціалами та прізвищем («Т. Г. Шевченко»); між скороченим зверненням та прізвищем («м-р Сміт»), а також після географічних скорочень («м. Київ»); всередині скорочень та їм подібні («і т. д.», «т. ч.»); між числами та одиницями вимірювання, які відносяться до них («12 кг», «1981 рік»).
11. Для вирізнення прямої мови, цитат, заголовків, назв, а також слів, ужитих у непрямому, найчастіше іронічному значенні у статті використовувати лапки наступного формату: «Алмаз». Якщо в цитованому тексті або в прямій мові, узятих у лапки, є інші цитування, а також власні назви та інші слова або вислови, що мають уживатися в лапках, використовувати лапки наступної форми: «Науково-виробничий комплекс “Прогрес”».
12. Список використаних джерел і літератури розміщується у кінці роботи на окремій сторінці. Він надає інформацію, необхідну для того, щоб знайти і отримати будь-яке джерело, процитоване в тексті

статті. Кожне джерело, процитоване в статті має з'явитися у списку використаних джерел і літератури. Так само, кожен запис у списку використаних джерел має бути згаданим в тексті. Джерела в списку не нумеруються, а організуються в алфавітному порядку за прізвищами авторів і в хронологічному порядку, коли робляться посилання на більш ніж одну роботу одного автора (за роком публікації, починаючи з найбільш раннього).

Якщо зустрічаються роботи одного автора, опубліковані в один і той самий рік, в бібліографічному списку вони розміщуються в алфавітному порядку, виходячи із назв робіт; до року публікації в такому випадку приєднується мала латинська літера a, b, c ...

Наприклад:

Илларионов, А. (2013a). Два героя. Раушан Абдуллин и Сергей Шевелев. Радио Эхо Москвы: Блог Андрея Илларионова, 06 ноября. URL: <https://echo.msk.ru/blog/aillar/1192808-echo/> [дата зверн.: 12.01.2021].

Илларионов, А. (2013b). Жертвоприношение миротворцев. Показания свидетелей. Радио Эхо Москвы: Блог Андрея Илларионова, 21 октября. URL: <https://echo.msk.ru/blog/aillar/1181606-%20echo/> [дата зверн.: 12.01.2021].

Илларионов, А. (2013c). За что Медведев наградил 10-ю бригаду спецназа орденом Жукова? Радио Эхо Москвы: Блог Андрея Илларионова, 02 ноября. URL: <https://echo.msk.ru/blog/aillar/1189776-echo/> [дата зверн.: 12.01.2021].

За наявності кількох праць одного року публікації зі спільним першим автором, у списку спершу ставиться посилання з меншою кількістю авторів.

Наукове видання

ВОЄННО-ІСТОРИЧНИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

4(54) / 2024

Міністерство оборони України
Національний університет оборони України

За достовірність викладених фактів, цитат, власних імен та інших відомостей відповідають автори матеріалів.

Редакція залишає за собою право на скорочення і літературне редагування матеріалів, за погодженням з авторами.

Редакція не веде листування з авторами і читачами на сторінках збірника.

Усі права захищені.

Передруки і переклади матеріалів збірника дозволяються лише за згодою авторів і редакції.

При передруку посилання на «Воєнно-історичний вісник» обов'язкове.

Редактор *Д.В. Веденєєв*
Макет і комп'ютерна верстка *А.І. Погорєлов*

Підписано до друку 30.12.2024. Формат 60x84 1/8.
Зам. 296. Обл-вид.арк. 6,84. Ум. друк. арк. 15. Наклад 100 прим.
Друкарня НУОУ

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавництв, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції, серія ДК № 2205 від 02.06.2005